

Чорний вершник

Володимир Малик

Чорний вершник

Частина перша

НАПАД

1

В останній день грудня 1678 року Арсен Звенигора з Романом Воїновим та Ненком перебралися по льоду на лівий берег Дніпра і понад Сулою попростували на північ. Поспішали, бо хотіли щедрий вечір зустріти в Дубовій Балці серед своїх.

Пронизливий холодний вітер люто шмагав їх по обличчях колючим снігом, сліпив очі, танцював і кушпелив навколо, мов зграя відьом і чортів, застилаючи виднокруг густою білястою пеленою.

Стомлені голодні коні важко брьохалися в імлистій сніговій круговерті, з натугою здиралися на круті горби. А в долинах, у глибоких байраках пурхали по груди в пухкі замети, як у свіже пінисте молоко.

Вершники теж стомилися і їхали мовчки. Арсен прокладав шлях, пильно вдивляючись у неясні обриси горбів і ледь помітних у безпросвітному мороці гаїв, щоб не збитися з дороги. Власне, ніякої дороги не було — пробиралися навпростець, манівцями, але ці манівці були козакові добре знайомі, бо не один раз він тут проїздив. Його товариші цілком покладалися на свого проводжатого — тому понасували башлики на самі очі, понахиляли голови майже до кінських грив і, здавалося, дримали.

А хуртовина не вщухала. Небо не просто сіяло снігом. Воно, як велетенський вітряк, тряслося в нестримному гніві й з високості трусило, кидало, жбурляло з-під свого невидимого жорна цілі потоки крижаного борошна, яке зразу ж підхоплював скажений вітруган і котив понад пришишкою землю.

Арсен щільніше прикрив поли кожуха і, знявши рукавицю, теплою долонею зігнав з брів і вій шорсткий намерзлий сніг. А думкою линув у Дубову Балку, в низеньку теплу хатину. Уявляв, як у це передноворічне надвечір'я мати зі Стехою і Златкою готують святкову вечерю, а чоловіки — дідусь Онопрій, Младен, Якуб, Спихальський та Яцько, — упоравшись по господарству, сидять на лавах, за столом та біля лежанки, в якій весело гоготить вогонь, і ждуть щедрівників та щедрівниць.

Щедрий вечір! Багатий вечір! Цього разу ти будеш особливо радісний у господі старої Звенигорихи. Тільки б щасливо добратися до хутора.

Потім в уяві спливає прекрасне личко Златки. На її пухких губенятах блукає сумна усмішка, а в темно-синіх очах причаїлося невисловлене запитання — Арсене, любий, коли ж я діждуся тебе? Коли нарешті ти повісиш на кілочок у глухому кутку хатини свою шаблю-розлучницю, коли — надовго а чи й назавжди — розсідлаєш свого бойового коня і забудеш про нескінченні шляхи-дороги, про криваві січі, про сповнені тривоги і небезпек дні й ночі?.. Вона манила до себе звабливим поглядом, стрункою

постаттю, білизоною зубів і вітряною розмаяністю важкого чорного волосся. Вона кликала своїм ніжним грудним голосом, в якому вчувалася дивна музика чужих мов і бентежність південних ночей... Златко! Люба моя! Я поспішаю, щоб уже ніколи більше не розлучатися з тобою, щоб навіки назвати своєю і назавжди поєднати наші долі! Я лечу до тебе, чужоземко моя дорога, щоб відтепер і до кінця нашого життєвого шляху бути разом, щоб ти не відчувала себе серед цих широких степів відламанною галузкою. Златко! Я зроблю усе, що в силах моїх, щоб ти була щасливою, щоб моя земля стала для тебе рідною і дорогою...

Його думки снувалися б і далі, та їх раптом урвали якісь тривожні звуки, що долинули з глибокої балки. Арсен почекав, поки під'їдуть товариші.

— Ви чуєте? Здається, десь ірже кінь!

— Що ж тут — село чи хутір попереду? — спитав Роман.

— В тім-то й річ, що ні села, ні хутора... О, чуєте?!

З балки долинуло ледь чутне в завиванні буревію тривожно-болісне іржання.

— Мабуть, подорожні, — висловив здогад Роман. — І несе ж у таку лиху годину!.. Хто б це міг бути? Сподіваюся — не татари?

— Зараз дізнаємося, — відповів Арсен.

Вони спустилися в долину. Тут було трохи затишніше. Сніговий ревів десь угорі, котився понад білою безконечною рівниною, а сюди, в міжгір'я, вривалися тільки поодинокі вихори і слали між невидимими горбами пухку снігову ковдру.

До виразного іржання тепер долучився людський стогін. Він линув десь знизу, мовби з-під снігу або з глибокої ями.

Вершники спішилися.

На краю обривистого, занесеного снігом рівчака зупинилися. Там, унизу, в напівзаметеній ямі, лежав вороний кінь. Здрігаючись від холоду, він натужно підіймав мокру голову і жалібно іржав, ніби благав про порятунок. Під ним невдаха-господар. Своєю вагою кінь придушив йому ногу, і чоловік, пересилюючи біль, тихо постогнував.

Арсен стрибнув у рівчак.

Кінь потягнувся до нього м'якими мокрими губами, тихенько заіржав і зробив спробу підвестися. Але не зміг: обидві передні ноги були переламані. Його хазяїн ворухнувся теж і розплющив очі.

— Кріпись, чоловіче! — промовив Звенигора. — Зараз ми допоможемо тобі!

Вони втрюх підняли коня, висвободили зі стремена ногу потерпілого. Допомогли йому підвестися і вилізти з рівчака.

Це був високий, міцний на вигляд чолов'яга років сорока. Сукняна бекеша, підбита лисячим хутром, туго обтягувала його ставну постать. Шабля при боці і два пістолі за поясом, дорога смушева шапка з малиновим верхом і добротні чоботи з посрібленими острогами свідчили про приналежність незнайомця до військового стану і про те, що це — не сірома-нетяга, а досить заможний козак.

Він струсив з себе сніг, кілька разів зігнув і розігнув праву ногу. Потім усією вагою тіла наступив на неї. Нога була ціла, не пошкоджена, але, видно, боліла чи затерпла, бо

незнайомиць довгенько, кривлячись, притупцював нею. Нарешті випростався перед своїми рятівниками і, усміхнувшись з-під невеликого, але густого темнорусого вуса гарною білозубою усмішкою, зняв шапку, статечно вклонився.

— Добрий день, добрі люди! Спасибі сердечне, що порятували! А то вже гадав — пропаду! — І він міцно потиснув усім руки. — Кого ж Бог послав мені на поміч?

— Запорожці... Звенигора, Роман Воїнов та Ненко, — стримано відповів Арсен. — А ви хто?

— Семен Гурко, з Борзни, абшитований¹ козак Ніжинського полку.

— Чому ж абшитований? Ваш вік ще не дозволяє залишати військову службу.

— Вік не дозволяє, та обставини змусили... Дружину поховав, дочку заміж віддав. Побув деякий час з молодятами, та бачу — зайвий я у їхній новій сім'ї. Тому й вирішив — адже тепер я вільний птах! — гайнути на Запорожжя. Звичайно, не боки облежувати та саламаху їсти, а теж нести військову службу... Та ось маєш: замалим не наклав головою у цій бісовій круговерті... Ще раз дякую вам за порятунок!

— Долі своїй дякуйте... От тільки як же ви тепер? Без коня в таку негоду далеко не залетиш!

Гурко мовчки розвів руками, ніби сказав: а що я маю робити?

— Поїдьмо з нами, — запропонував Арсен. — Доберемося до теплої оселі, а там уже подумаємо, як вам бути далі...

— Гм, легко сказати — поїдьмо з нами... Піший кінному не товариш! — заперечив Гурко.

— Це правда. Однак ми ж не залишимо вас тут на загибель! Якось уже доберемося до Дубової Балки. А там і коня для вас роздобудемо... Ну, не гаймося! Вечоріє, а нам ще добрячих верст п'ятнадцять їхати!

— Якщо так, тоді зачекайте трохи, — промовив Гурко. — Я миттю!

Він спритно плигнув у рівчак, нахилився над конем. Обома руками обняв його за голову, збив з буйної вороної гриви сніг. Кінь, мов дитина, потягнувся до господаря тремтячими губами, жалібно заіржав.

— Прощай, мій вірний товаришу, — глухо промовив Гурко, виймаючи з-за пояса пістоль. — Ти чесно і віддано послужив мені... А я... Ось єдине, — він звів курок, — чим я можу віддячити тобі... Прости мене, друже!

Він приклав пістоль коневі до вуха і відвернув голову, щоб не дивитись у широко розплющені чорні очі, з яких збігали чи то сльози, чи прозора снігова вода.

Пролунав короткий постріл. Кінь стрепенувся і затих. І зразу ж сніговій почав укривати його легким білим саваном, з-під якого страшно і неприродно виглядали зламані, вивернуті догори передні ноги.

Гурко розстебнув на коневі попругу, зняв сідло й гнuzдечку. Спритно й легко, ніби йому було років двадцять, а не сорок, і ніби він не пролежав півдня, заляклий, у холодному снігу, вистрибнув з рівчака і сказав:

— Ну, ось я готовий! Якщо берете мене з собою, то постараюся не відстати...

Прямий і чесний Роман Воїнов обурився.

— Е-е, чоловіче, ти невисоко ціниш нас, якщо вважаєш, що ми дозволимо тобі йти піхтурою!.. — По російському звичаю він звертався до незнайомця на "ти". — Ось, будь ласка, мій сірий! Приторочуй міцніше сідло позаду і їдь, а я трохи пройдуся пішака, бо ноги вже геть затекли... А згодом мене змінить Ненко, та й Арсен буде не від того... Якщо вже зараджувати лихові, то гуртом! Недарма ж у вас кажуть: гуртом і рідного батька легше бити!

Ніжинський козак весело усміхнувся.

— Побий мене грім, якщо ви не добрячі хлопці! Га? Їй-богу, варто було померзнути в снігу, аби тільки зустрітися з вами! Видно зразу, що справжні запорожці, а не якісь зайди.

Звенигора і Воїнов переглянулись, зареготали. А Ненко, не дуже второпавши, що сказав веселий подорожній, якого тільки щасливий випадок урятував від смерті, з подивом спостерігав цю сцену.

— Вгадали, батечку! — сказав Арсен, витираючи рукавицею сльози в очах. — Один з нас — яничар, турок, чи то пак потурчений болгарин, — він показав на Ненка. — Другий, — кивнув на Романа, — донський козак... А третій, — ткнув рукавицею собі в груди, — колишній недовчений спудей... Ну, а всі гуртом — справжнісінькі запорожці!

— О! — тільки й вихопилося у ніжинця, і він зареготав дужче за всіх.

Веселий регіт, до якого, зрозумівши, про що мова, приєднався і Ненко, покотився, переборюючи завивання хуртовини, широкою засніженою долиною. Можна було подумати, що четверо людей зійшлися не серед розбурханого оскаженілого від буремного вітру дикого поля, а, либонь, десь у затишній теплій корчмі, за кухлем смачного пива, біля вродливої веселої шинкарки.

Пересміявшись, вони швидко зібралися й пірнули в імлісто-молочну снігову каламуть. Арсен знову рушив попереду — прокладати дорогу. За ним верхи — Ненко й Гурко. А Роман, учепившись за гнuzдечку, прив'язану до сідла, поспішав ззаду по втопаному кінськими копитами сліду.

Буря не вщухала. Як тільки подорожні виткнулися з долини, вона заревла, закрутила, сипонула у вічі холодним приском і покотила далі — в незмірне безмежжя білого степу.

2

За невеличкими віконцями, на яких мороз вималював чудернацькі мережива, глухо виє вітер, кидає в шибки сипучим снігом, гогоче в широкому, виплетеному з лози бовдурі. А в хаті — натоплено, по-святковому затишно.

Перед образами горить невеличка лампадка, під сволоком, на дерев'яній підставці, — воскова свічка, а в челюстях печі потріскує жовтавим полум'ям жмут смолистої скіпи.

За столом, на покуті, стоїть великий сніп жита, перев'язаний цупким перевеслом із лугового сіна і уквітчаний рясними кетягами червоної, мов кров, калини.

На столі, застеленому вишиваною скатертиною, в полив'яних мисках — кутя з узваром, вареники з сиром та сметаною, пироги з маком, шулики з медом, два кільця

ковбаси, що виблискують підсмаженими боками. А посередині, на широкій дерев'яній таці, — крутолобий білий коровай.

Кілька разів на рік — у великі свята чи при зустрічі найдорожчих гостей — бідаки-господарі стягалися на таке багате частування.

Стара Звенигориха з дівчатами — Стехою та Златкою — пораяється біля печі та столу. Дід Онопрій вмощує на покуть, за сніп, горнятко з кутею та глечик з узваром — домовикам, тобто душам померлих, щоб ласкаві й добрі були до хати і всіх, хто живе в ній.

Младен з Якубом мовчки сидять на лаві. Яцько підкидає в лежанку дрова, а Спихальський, ще змарнілий після поранення, але вже веселий і жвавий, бо відчув в останні дні, як у його м'язи стрімко вливається нова молода сила, швендяє по хаті і, потираючи руки, заглядає до полумисків, дзбанів та пляшечок, які все ставила і ставила на стіл Звенигориха. Вуса його ворушилися, мов у kota, коли він чує поживу, а злегка булькаті голубі очі виблискували радістю: він наперед смакував багату вечерю!

— То єсть, паніматко, чудесне, вельми розкішне свято — ваш щедрий, чи то пак багатий вечір! — філософствував він, патетично звертаючись до старої господині. — У жодного народу не видів ніц нічого ліпшого!.. Які страви! Які напої! Ух! Аж дух забиває, холера ясна! — Він ковтав слину і прицмокував язиком. — А цей зворушливий сніп жита, що пахне й досі — уй! уй! — чебрецем, свіжою сонячною соломою і далеким-далеким літом! Ці шорсткі бринькучі колосочки і кисло-солодка червона калина між ними!.. Як це мило і дотепно! Напередодні Різдва і Нового року, на святвечір і щедрий вечір, вносити цей сніп у хату, ставити на найпочеснішому місці — на покуті і бажати, щоб Новий рік був такий же щедрий і багатий для господарів, як і цей золотий сніп! — Він підморгнув Стесі, яка саме розкладала на столі дерев'яні ложки.

— Амінь на добромому слові! — усміхнувся у сиву бороду дід Онопрій. — Вашими б устами та мед пити, пане Мартин!

— За цим діло не стане! Був би тільки мед! Га-га-га! — зареготав Спихальський і ляснув долонею Яцька, який, нахилившись, роздмухував у лежанці жар. — Годі тобі, хлопаку, тутай дмухати! Прецінь і в тебе, як і в мене, голод смокче за пупа! Ходімо лишень надвір та защедруємо під вікном паніматці, ачей, до столу покличе!

— Можна й до столу. Чого ж? І навіть без щедрівки... От хіба ще одну хвилю зачекаємо: мо', який гість нежданий прибуде!

Всі знали, якого гостя жде стара мати. Тільки віри не йняли, щоб у таку негоду Арсен з Романом вирвалися в дорогу. Тому промовчали.

Звенигориха розцінила це по-своєму і зразу заметушилася.

— Та ні, це я так... Які там гості такого пізнього часу! Тож будемо сідати до столу! Прощу, прощу... Чим маємо, тим і приймаємо!

Однак Спихальський заперечив:

— Е-е, ні, паніматко! Який же це щедрий вечір без щедрівочки? Ану, Яцьку, Стехо, Златко! Ходіть за мнов — та гукнемо!

В цю мить за вікном хтось загунав, і в хату ввірвалися приглушені чоловічі голоси. Потім пролунало:

Щедрик-ведрик,
дайте вареник,
грудочку кашки,
кільце ковбаски!

— Ой, Арсен! — радісно зойкнула мати і в знеможі опустилася на ослін. — Це його улюблена щедрівка!

Стеха метнулася в сіни. Грюкнув засув. Разом з морозяним холодом, іскристими сніжинками, що завихрилися біля порога, з шумом хурделиці в хату вступили чотири засніжені з ніг до голови постаті. На них усе: і кожухи, й шапки, й рукавиці, і навіть обличчя — так заповишене снігом, що серед прибулих годі було впізнати Арсена. Всі однаково скидалися на казкових дідів-морозів, які негадано, не знати як і звідки взявшись, ввалилися до господи. Та ось вони постягували з голів кудлаті шапки, і три дужі голоси прощедрували:

Щедрий вечір,
добрий вечір,
добрим людям —
на здоров'я!..

Що зчинилося в хаті! Радощам не було меж! Всі посхоплювалися з місць і кинулися до прибулих.

— Арсене!
— Романе!
— Ненко!

Радісні вигуки, сміх, щебетання дівчат, які горнулися до своїх наречених, сльози матері, обійми і чоломкання!

Ненка не випускали з обіймів радісно здивовані Младен і Якуб. Для них його прибуття було такою вражаюче приємною несподіванкою, що вони довго не могли отямитися. Златка залишила на хвилину Арсена і теж, на радощах обнявши брата, чмокнула його в холодну شوку.

Лише козак Гурко стояв біля порога мовчки, добрими сірими очима оглядаючи буйство радощів і щастя, що так несподівано заповнили і сколихнули цю привітну теплу хатину.

Коли перша хвиля почуттів уляглася, Арсен сказав:

— Дорогі мої, як бачите, ми з Романом вернулися не самі. Ось це — Ненко, Златчин брат, син Младена і добрий друг Якуба!

Ненко вклонився, потискуючи по-дружньому простягнуті руки. Звенигориха схлипнула — вона вже знала історію його життя — і поцілувала в голову. А Спихальський крякнув з несподіванки і вигукнув:

— Єзус, Марія!.. Арсене, але ж ти справжній ворожбит! Чаклун! Де і як ти спіймав сю пташину, яка так звеселила серця Младена, Златки і Якуба?

— В самісінській Січі, брате!.. — відповів Арсен і по паузі додав: — А ще познайомтеся з нашим новим товаришем, який прибився до нас у дорозі... Козак Гурко! Гурко скинув бекешу і, привітно усміхнувшись, поцілував Звенигорисі руки.

— Спасибі, мати, за гарного сина! Він зі своїми друзями сьогодні врятував мене від загибелі. Дай, Боже, йому щастя і красної долі!

Звенигориха розчулилася, змахнула з ока сльозу.

— Спасибі вам, добрий чоловіче, за гарні слова. Сідайте, прошу вас!

— Ай справді, пора юж сідати до столу, — заметушився Спихальський, на свій лад зрозумівши слова старої. — Бо наші гості, гадаю я, так зголодніли в дорозі, як хорти після полювання!

Поки готувалися до вечері, дід Онопрій попорав коней.

За всі роки, відколи сім'я Звенигор, рятуючись від турецько-татарської навали, перебралася з рідного Кам'янця на Лівобережжя, мабуть, не було щасливішого дня в їхній хатині, ніж цей щедрий вечір. І хоча безперервні війни, ворожі напади та житейські незгоди й злигодні зробили на серці майже кожного присутнього не одну болючу зарубку, хоча в їхній бесіді не раз спалахували гіркі спогади про втрати і тяжкі переживання, яких випало на долю кожного немало, все ж за столом панував веселий, радісний настрій, бо цьому сприяло і те, що вони чи не вперше зібралися всі разом, і те, що, прогримівши над їхніми головами, відлетіли, як їм здавалося, в минуле страшні грози війни й лихоліття, і те, нарешті, що перед ними стояв багатий стіл, заставлений дарами щедрої полтавської землі.

Розімлілий дідусь Онопрій, поблискуючи почервонілою лисиною, невтомно частував гостей. За слив'янкою наповнював чарки грушівкою, калганівкою, малинівкою, а по всьому — гостропахучим, п'янким медом.

Щаслива, аж помолоділа Арсенова мати підняла над головою маленький гранчастий шкалик, проспівала:

Ой чарочко манюсінька,
Яка ж бо ти гарнюсінька,
Ні сучечка, ні пенечка —
Вип'ю тебе до денечка!

Спихальський разом з нею вихилив свій кухоль і grimнув так, що аж свічка забликала:

— За ваших любих діток, паніматко! Нех живуть по сто лят!

Гурко спочатку відмовчувався. А коли дід Онопрій виніс з-за груби кобзу, враз пожвавівшав, очі його заблищали.

— Ану, діду, дайте сюди!

Узяв кобзу до рук, перебіг пальцями по струнах. Мелодійний передзвін тужно полинув попід стелею, а потім до нього долучився такий соковитий задушевний голос, що зразу всіх узяв за серце. І полилася чарівна, ніжна мелодія.

Та забілили сніги, забілили білі,
Ще й дібровонька.

Та заболіло тіло козацькеє біле,
Ще й головонька.

Пісню підхопив Арсен. І два дужі гарні голоси, сплівшись в один чистий дзвінкий струмись, забриніли, як гілки явора під вітром, загомоніли воркітливими весняними струмками, відлунились у серцях неповторною красою ясного місячного зимового вечора...

Пісня захоплювала, зачаровувала, всі слухали її затамувавши подих.

Спихальський завмер, тільки з-під примруженої виї скотилася по щоці і зависла на вусі одинока сльоза. Незважаючи на зовнішню грубуватість і пащекуватість, пан Мартин мав по-дитячому вразливе серце, чутливе до всього прекрасного. Пісня зворушила його, збурила душу, нагадала про нелегкі останні роки життя, про те, що і в нього зараз, як і в того козака, що заслаб у холодному засніженому степу, нікого не лишилося, крім друзів, з якими він ділив хліб і сіль. І коли розсипався срібним передзвоном останній акорд кобзи, зовсім тихо прошепотів:

— Боже, які чари! Диявольські чари! Ваша пісня, панове, то єсть найвищий вияв вашого духу, вашої поетичної натури!

Семен Гурко з подивом глянув на поляка.

— Ви правильно мислите, пане... Однак не всі наші сусіди, на жаль, думають так, як ви. Ваші земляки, до прикладу, пани Синявські, Сапєги, Яблоновські, Собєські, Потоцькі, пруться на Україну, мабуть, не для того, щоб усолоджувати слух нашими дзвінкоголосими піснями, а щоб напхати своє черево нашим хлібом, салом та медом, а кишені — грішми!

— Тільки, прошу пана, не прилучайте і мене до цієї компанії! — вигукнув ображено пан Мартин. — Я, мосьпане, річ друга!

Гурко усміхнувся.

— Похвально чути таке. Я з приємністю тисну вашу чесну руку, пане! — І ніжинський козак міцно обняв Спихальського за плечі. — Але ж таких, як ви, обмаль!.. А згадайте, що зробили з Україною хан та султан! Страшно уявити! На Правобережжі кожен другий — загинув, кожен третій — у неволі, кожен четвертий — утік на Лівобережжя. І тільки кожен п'ятий чи, може, шостий, якщо не сьомий, ще залишився там, поневіряючись по лісових хащах.

— О, пан добре обізнаний із становищем краю! — в свою чергу здивувався Спихальський.

— Ще б пак! Маю голову на плечах! — з гідністю відповів козак. — Та й кілька років товкся з лівобережними полками по Україні, воюючи то проти Виговського з шляхтою, то проти Ханенка з татарами, то проти Дорошенка та Юрка Хмельницького з султаном... Билися вони, різалися за Богданову булаву, гризлися, як скажені собаки! Та в жодного не було Богданового розуму і Богданової сили. От і довели нашу вітчизну на край загибелі, прокляті!..

Гурко замовк і замислився. На його високому, злегка похилому назад лобі, між зламами темно-русих брів, залягла глибока зморшка, а на очі упала сумна тінь.

Арсен переглянувся з Романом. Так ось якого гостя послала їм доля сьогодні! Ні, це не простий козак, як вони думали спочатку, коли везли його на хутір! Велична зовнішність у ньому поєднувалась із глибоким і гострим розумом.

Арсенові подужалося, що його новий знайомий дуже скидається на Сірка: така ж могутня статура з міцно посаженою на широкі плечі великою характерною головою, такий же владний погляд крицево-сірих очей, таке ж, як здалося йому, уболівання за долю батьківщини й народу. Лише риси обличчя у нього м'якші, добріші. Може, тому, що молодший років на двадцять п'ять чи й тридцять?

— Ви давно були на тому боці? — спитав Арсен, маючи на увазі Правобережжя. — Здається, ніби вчора звідти...

— Я два літа провів під Чигирином у війську гетьмана Самойловича... Навіть останні дні був у самому Чигирині. Якраз перед падінням його наш полк вивели звідти. Мабуть, це і врятувало мене від загибелі...

— О, то ми були десь поряд! — вигукнув Арсен. — Отже, лиха сьорбнули з одного ковша!..

Довго, далеко за північ, світився вогник у затишній хатині Звенигор. Точилася жвава розмова, лилися спогади, лунали пісні. Мирне щастя тихо витало над головами всіх присутніх, і сторонньому споглядачеві могло б здатися, що так жили вони завжди, що не було за їхніми плечима ні крові, ні смертей, ні горя, ні воєнного лихоліття... Вони щиро віддавалися своєму короткоплинному щастю. Ніхто з них у цю мить не думав про завтрашній день. Закинуті життєвими обставинами з різних, часом аж надто далеких закутків землі, вони почувалися в цьому товаристві, під цією гостинною стріхою, як дома, і нікому не хотілося думати й гадати, яких несподіваних ударів може завдати їм примхлива доля завтра. І в кожного з них було сьогодні своє, тільки своє відчуття щастя.

Стара мати тішилася дітьми, дідусь Онопрій — онуками і смачними наливками, Арсен тонував серцем у синіх Златчиних очах, а вона сором'язливо горнулася до нього, крадькома позираючи на батька та брата — чи не бачать?.. Стеха й Роман теж нікого й нічого не помічали, окрім свого кохання, і їхні голови, в обох уквітчані пишним біляво-пшеничним волоссям, тулилися одна до одної, як розквітлі мальви на городі.

У Младена і Якуба серця були сповнені радістю за Ненка, який від сьогодні належав їм не тільки тілом, а й душею, а Ненко вперше в житті відчув любов і ласку рідних людей, і од цього досі не знаного почуття у нього лоскітно тремтіло серце, а на очі наверталися непрохані сльози.

Спихальський і Яцько, не переживаючи ні за кого і ні за що, з насолодою ласували розкішними, як їм здавалося, стравами та напоями і були щасливі щастям своїх друзів.

Про одного козака Гурка нічого певного не можна було сказати, бо для всіх він залишався ще загадкою. Однак, судячи по тому, як розчервонілися від наливок його присмагли на морозяному вітрі щоки, як він виспівував пісень, можна було гадати, що гість відчував себе щасливим.

Це був щедрий вечір їхнього життя! По-справжньому щедрий, ласкавий, теплий,

щасливий! І вони, люди того неспокійно-жорстокого часу, уміли як слід оцінити його!

Тому й панували весь час у хаті, за гостинно-багатим столом, невимушеність, дружелюбність і та поетична простота почуттів, що робить людину щасливою.

Коли прокричали другі півні, у вікно хтось постукав. То були Іваник і Зінька. Видобувши з кишень кожухів жмені збіжжя, вони сипонули його на долівку, на стіл, на образи, на всіх, хто сидів за столом. Сміх, радісний гомін, пахощі житнього й пшеничного зерна, змішаного з горохом, ячменем та куколем, заповнили всю хату.

— На щастя, на здоров'я, на Новий рік! Роди, Боже, жито, пшеницю! — приказував, посипаючи, Іваник. — А ви, тітко, знаєте-маєте, дайте паляницю!

А Зінька защебетала:

Сію-вію-посіваю,

З Новим роком вас вітаю!

З Новим роком вас вітаю —

Щастя й радощів бажаю!

Їх запросили до столу. Іваник сів на лаві, а Зінька на ослоні, де, потиснувшись, дав їй місце Спихальський.

— Йдемо... Коли дивлюся — світиться у Звенигор, — зразу ж заторочив уже добре захмелілий Іваник, випиваючи, однак, чималенький кухоль вишнівки. — Еге-ге, кажу Зіньці, мабуть, Арсен прибув із Запорожжя! Ану, давай-но, жінко, засіємо його! Чи не пригостить чарчиною, знаєш-маєш?

Зінька непомітно штовхнула чоловіка під столом ногою — не пащекуй, мовляв! А сама — дужа, пишнотіла, з морозу рум'яна — метнула іскристими чорними очима по захмелілих чоловіках... І зустрілася з захопленим поглядом Спихальського.

Пан Мартин ще влітку, коли вперше завітав з Арсеном у Дубову Балку, накинув оком на цю напрочуд міцну і ставну молодицю, а тепер, побачивши її у новому гарному вбранні, з лискучо-чорними, злегка зачучерявленими косами, свіжу від морозу та надміру сили й здоров'я, аж рота роззявив з подиву: пся крев, та це ж просто красуня! Такій би не в хлопській хаті поратися біля баняків, а в магнатському палаці витанцьовувати мазурку та краков'як! Він крутнув догори свого відстовбурченого вуса і чемно, навіть по-шляхетському галантно, вклонився, ліктем відчуваючи в тісноті тепло її пружного тіла.

— Вітам пані! Як ся маєте?

— Дякую, пане-добродію. Живемо помаленьку... А ви вже, бачу, одужуєте від рани?

— Слава Йсу, одужав...

— А то я кажу своєму: шкода буде, якщо помре такий гарний чоловік!

— О пані, то було б зовсім зле!.. Бр-р-р!.. Особливо коли взяти до уваги, що на світі залишилися б без нас такі файні молодиці, як ви, — не моргнувши й оком, підлестив упівголоса своїй сусідці Спихальський. Нараз йому сяйнула несподівана думка: мабуть, Зінька теж не байдужа до його особи, коли так сказала. І він запитав: — То ви й справді жалкували б за мнов, пані?

— А чому б ні?

— О, мені дуже приємно чути це з ваших уст! Отже, пані давненько запримітила мене?

— Вас усі молодичі на хуторі давненько запримітили, — ухилилась од прямої відповіді Зінька.

Від задоволення Спихальський крякнув, почервонів і злегка, ніби ненароком, погладив долонею її кругле коліно. Жінка не відштовхнула його руки, не розгнівалась, а тільки скоса зиркнула на чоловіка: чи не бачить?.. Але Іваник у цей час був заклопотаний чималим кухлем меду, піднесеним дідом Онопрієм, і запашною, з часником, ковбасою, тому не чув розмови Спихальського із Зінькою, не бачив його зальотів до неї.

До самого ранку в хаті стояв веселий гомін голосів, лунали то жартівливі, то сумно-тужливі пісні.

Настав новий рік.

З

Швидко промайнули святки. На сімейній раді було вирішено, що весілля обох молодих пар — Арсена і Златки, Романа і Стехи — найкраще відгуляти зараз, у зимові м'ясниці. Вінчатися мали в Лубнах. Тому одного ранку, удосвіта, Арсен з Романом, Спихальським та Семеном Гурком, який заради такої події в житті молодих друзів відклав свою мандрівку на Запорожжя, виїхали верхи до Лубен, щоб домовитися в церкві про вінчання.

Хоча хурделиця стихла, дорога була важка. Товста ковдра снігу — коням по черева — вкрила неозорі степи. І скільки глянеш оком — жодного сліду! Тому їхали поволі й до Лубен добралися тільки надвечір.

Поминувши рідкі колючі зарості глоду і терну на посульських схилах, вершники в'їхали до міста.

Вечоріло. З димарів, що, здавалося, стриміли просто з велетенських кучугур снігу, звивалися в небо сизі димки. З дворів долинав собачий гавкіт. Скрипіли над колодязями високі журавлі.

На стрімкому шпилі, над Сулою, височіла козацька фортеця. Два земляні вали — нижній і верхній — оточували той шпиль зубчастим гребенем дубового частоколу, за яким темніли військові склади, стайні, будинки полкової та сотенної старшини. На вежах бовваніли в синій імлі постаті вартових козаків.

До церкви їхати було вже пізно, і друзі зупинилися на нічліг у корчмі на базарному майдані. Нагодувавши і напоївши коней, поставили їх на спочинок до хліва, а самі після ситої вечері повклалися спати, щоб рано встати і, домовившись про все, що треба, завидна повернутися додому.

Але серед ночі їх розбудило тривожне калатання дзвонів.

Друзі схопилися — вибігли надвір.

На сторожових вежах фортеці до неба здіймалися довгі язики полум'я: горіли бочки з смолою. З усіх усюд: з фортеці, з дзвіниці міського собору, з Мгарського монастиря і навколишніх сіл линули тривожні звуки сполоху. На фортечних стінах метушилися

козаки, у відблисках вогненних язиків вони здавалися невеличкими рухливими привидами.

— Що то єсть? Татарове? — спитав очамрілий з несподіванки Спихальський, на ходу натягуючи на себе кожуха.

— Схоже, що напад, — відповів стурбовано Гурко. — Сідлаймо, хлопці, коней! Чи татари, чи якийсь інший біс, ми мусимо бути готові до найгіршого!

Звично кинули коням на спини сідла, затягли міцні широкі попруги, і за якусь мить чотири вершники шпарко вилетіли з воріт шинкаревого двору й через ярмарковий майдан помчали до фортеці. Сюди вже поспішали піші та кінні козаки лубенської сотні, а також городяни, для яких фортеця була єдиним захистом від ворожого нападу.

Вона була розташована на високому горбі, що здіймався не тільки над низинними просторами за Сулою, а й над усім містом. Тут уже вирував людський натовп. Ніхто не знав, що скоїлось. На майдані посеред фортеці, перед чималим дерев'яним будинком, покритим гонтою, шикувалися козаки. Городяни тиснулися поза тинами, попід хатами й стайнями, щоб не заважати військовим.

Крики, лемент, тривожне калатання дзвонів, іржання коней, брязкіт зброї, шкварчання палаючої смоли в бочках — все це в першу хвилину оглушило Арсена і його друзів. Та ось гамір почав стихати: на ганку військової канцелярії з'явилася полкова старшина.

— Хто це? — спитав Арсен у козаків, показуючи на двох, що вийшли наперед.

— Полковники Ілляшенко та Новицький.

Огрядний сивовусий полковник Ілляшенко витягнув з-за пояса пернача. Над майданом запанувала тиша.

— Козаки! Городяни! — пролунав його гучний голос. — Щойно ми одержали звістку... Клятвовідступник і зрадник Юрась Хмельницький та його шуряк Яненченко з великим татарським загоном перейшли Дніпро, їхні передові загони вже вдерлися в Горошине і Чутівку... Іркліївська, Оржицька та Лукімська сотні вступили в бій і стримують ворога... Ми виступаємо негайно! Нам на допомогу йде Миргородський полк, і, дасть Бог, спільно розгромимо супостата і виженемо за Дніпро!

У Арсена похолело під серцем. Ця несподівана тяжка звістка ударила його, ніби обухом.

— Кепські справи, — прошепотів він. — Сьогодні татари можуть бути в Дубовій Балці...

Всі мовчали. Ні в кого не знайшлося жодного слова розради, бо було ясно, яка смертельна небезпека нависла над невеличким мирним хутором. Тільки чудо могло врятувати дубовобалчан від татарського аркана.

— Що ж робити? — Арсен схопився за голову. — Треба рятувати наших!

— Скачімо туди! — вигукнув Роман. — Може, встигнемо вчасно!

— Ай справді — гайда, панове! Ми вільні птахи! Чого нам чекати на козаків! — загарячував Спихальський.

Один Гурко мовчав.

— А ви що скажете, батьку Семене? — спитав нетерпляче Арсен.

Останнім часом всі вони почали звати ніжинця батьком — і за те, що був старший, і за гострий розум, і за великий життєвий досвід.

Гурко пильно глянув на своїх молодших друзів, обняв Арсена за плечі. По його обличчю промайнула журлива тінь.

— Ви справді вільні птахи, — сказав тихо. — Ви не козаки Лубенського полку, а запорожці і можете чинити на свій розсуд... Я теж не зобов'язаний ставати до лав лубенців... Та все ж не радив би вириватися самим у поле, де ми будемо легкою здобиччю людоловів! Тим більше, що полк вирушає негайно і ми ненабагато випередимо його... Тож моя думка така: їхати разом з лубенцями! Та якщо ви хочете всупереч усьому їхати самі, то і я з вами!

Арсен розумів, що Гурко міркує правильно. Якщо татари вже досягли Горошиного і Чутівки, то незабаром будуть і в Дубовій Балці. А може, вже й там... Що тоді четверо зроблять супроти орди? Загинуть або потраплять у неволю. Це не літо, коли кожен куш тебе заховає! Зараз у голому засніженому степу видно на багато верст. Ні, вириватися вчотирьох не годиться!..

Серце його стислося від болю. В одну мить розбилися рожеві мрії, розлетілися, як порох на вітрі, виплекані на далеких дорогах чужини, в безсонні ночі боїв і походів гарячі надії на щасливе життя з коханою Златкою. О, коли б він міг за півгодини пролетіти ті півсотні верст засніженого степу, що відділяли його від неї, від рідних та друзів! Але ніякий чарівник не допоможе йому в цьому. Тож залишається один вихід — приєднатися до лубенців і разом з ними взяти участь у поході. А тим часом сподіватися на краще...

4

Стеха і Златка взяли з припічка два полумиски з перекладеними сиром і запеченими в сметані налисниками і понесли до столу. Там за сніданком точилася повільна бесіда чоловіків, що іноді приглушувалася різким шарганням рогаха, яким Звенигориха порпалася в печі.

Раптом з грюкотом розчинилися двері і з галасом вскочив гурт ординців.

Охнувши, Златка опустилася на лаву, а Стеха залякла з полумиском у руках посеред хати. Вражені, завмерли чоловіки. Розмова враз урвалася.

Побачивши розвішану на стінах зброю — шаблі, пістолі, рушниці, — татари кинулися до неї, зірвали з дерев'яних кілочків. Потім оточили стіл. Їхні чорні вузькі очі загорілися жадібним вогнем. Брудні руки, що пахли кінським потом, хапали хліб, шматки смаженого гусака, налисники і запихали в роти. За одну хвилину стіл спорожнів.

Младен, Якуб і Ненко сиділи отетерілі, не знаючи, на що зважитись. Зайняті їжею, голодні нападники поки що їх не чіпали.

В хату ввійшов молоденький, тонкий, мов очеретинка, татарчук у багатшому, ніж у його одноплемінників, одязі. На вигляд йому було років шістнадцять. Обличчям він мало скидався на татарина. Худорляве, довгасте, з карими очима під гострими зламами

чорних брів, лице його було б навіть гарним, коли б не дикувата посмішка широкого рота, на якому від того цвів хижий оскал білих рівних зубів.

Ординці шанобливо розступилися, не припиняючи, однак, гризти гусячі кістки.

Юнак окинув бистрим оком хату і її домочадців. Довше, ніж на інших, затримав погляд на пишнотілій Стесі, котра стояла ні жива ні мертва з напівпорожнім уже полумиском, підійшов до неї, двома пальцями взяв налисник і вправно вкинув собі в рот.

— М-м-м, смачно! Дуже смачно! — сказав несподівано чистою українською мовою. — Спасибі господині, яка вміє так смачно готувати... Як моя ненька! — Він швидко проковтнув і другого налисника, витер об полу кожуха руку, враз посуворішав. — А тепер — збирайтеся всі!

— Збиратися?.. Куди? В Крим?! — зойкнула Стеха і впустила додолу порожню миску.

— Ми не кримчаки! Ми буджацькі татари! — заперечив юнак і гордовито додав: — Я Чора, син аккерманського мурзи Кучука!

— Один біс — що в Крим, що в Буджак... Неволя всюди однакова! — буркнув дід Онопрій.

— Досить розмов! Збирайтеся і виходьте! — відрізав Чора і пішов з хати.

Татари виштовхали всіх надвір.

Хутірський вигін був геть запруджений нажаханими людьми. Довкола пантрували кінні ординці. Посеред майдану, на узвишші, гарцював на гарячому карому коні чорнобородий вершник. Чора підвів до нього своїх полонених, шанобливо вклонився.

— Батьку, весь хутір уже тут. Ось привів останніх!

— Гаразд, Чоро. Ти молодець у мене — будеш гарним воїном!

Аккерманський мурза Кучук! Недобра слава йшла про нього по

Україні... Полонені прикипіли поглядами до його обличчя, темного, обвітреного, з гострими розкосими очима і великим, як і в Чори, ротом, що ошкірювався хижуватою посмішкою... Страшний людолов! Продаж бранців став його ремеслом. Кожного року він не раз і не два, а кілька разів робив спустошливі напади на Україну, без жалю плюндрував села, виганяв худобу, забирав у неволю людей. Відважний, хитрий і жорстокий, він завжди умів уникнути зустрічі з переважаючими силами козаків, і тому одноплемінники дивилися на нього як на щасливця, з яким безпечно ходити у військові походи. Його чамбул завжди був переповнений шукачами легкої наживи.

Мурза торкнув коня, під'їхав до бранців. Ще здалеку він помітив дівчат і зупинився перед ними. Важкий уважний погляд упав на русокошу рожевощоку Стеху. Він любив русявих.

Дівчина сплотніла. Цей погляд не віщував нічого доброго. О, вона знала, що їй доведеться витерпіти, якщо ординці запроторять її у свої степові улуси! Довічна неволя, безпросвітна праця, наруга й знущання — то її майбутня доля. Або ж місце рабині-наложниці в гаремі хана, мурзи чи багатого турецького бея...

Потім Кучук перевів погляд на Златку.

— Гарненькі! — прицмокнув язиком. — Ти чуєш, Чоро? За таких можна взяти в Стамбулі по копі золота! — Він, як і син, добре говорив по-українськи. — Або й по дві, клянусь Аллахом!.. Якщо ми їм не знайдемо іншого місця... — При цьому він ще раз пильно глянув на Стеху.

Чора промовчав, мабуть, не смів перечити батькові. А мурза нахилився з коня, пальцями взяв Стеху за підборіддя.

— Як тебе звати, красуне?

— Стеха, — тихо відповіла дівчина, благально дивлячись на чоловіків, котрі напружено стежили за кожним рухом мурзи.

Вона боялася, що один їхній необережний рух може призвести до фатальних наслідків. Але і Младен, і Ненко, і Якуб, ніби змовившись, мовчали, розуміючи, що зараз, в гарячу пору нападу, вони нічим не можуть допомогти ні Златці, ні Стесі, ні іншим Арсеновим родичам, а тільки зашкодять. Жорстокий Кучук не зупиниться перед тим, щоб знищити їх, аби лиш усунути перешкоду на шляху до оволодіння таким дорогим товаром.

Кучук заглянув у розширені від жаху очі Стехи, промовив:

— Гарне ім'я... — потім повернувся до Златки. — А тебе?

Дівчина не відповіла і відвернулася.

Мурза гнівно випростався в сідлі. Над головою раптово свиснула нагайка. Але наперед вискочив Яцько, затулив собою дівчину.

— Не смій бити, мурзо! — Хлопець зблід, витягнувся як струна. — Ти ж знаєш, що у нас жінок не б'ють!

Мурза притримав руку, здивовано витріщився на юнака.

— Ти хто такий, рабе, що смієш мені перечити? — І шмагонув Яцька по голові. — Хіба не розумієш, що й ці дівчата, і ти, і всі ви — то мій ясир! Хочу б'ю, хочу — заб'ю! — І він знову оперіщив хлопця.

Невідомо, чим би закінчилась для Яцька його сутичка з мурзою, коли б поява двох нових вершників не припинила її.

— Що тут трапилось? — спитав передній, осаджуючи баского білого коня.

Це був чоловік років сорока. Одягнутий у добротний дублений кожух з сивим коміром і такою ж окантовкою, чорноокий, горбоносий, він гордовито сидів у оздобленому сріблом сідлі, кидаючи навкруги з-під соболиної шапки бистрий погляд.

Мурза опустив руку з нагайкою. Його темне обличчя розпливлося в усмішці.

— Вітаю пана полковника! Нічого особливого не трапилось, провчив трохи одного раба, щоб чемніший був!

Яцько глянув на другого вершника, що прибув разом з красенем полковником, і впізнав у ньому Свирида Многогрішного. Від Арсена Звенигори хлопець уже знав, що колишній невольник, з яким йому довелося пасти овець у турецького спагії, став старшиною у війську Юрія Хмельницького, а тому, щоб не потрапити йому на очі, шмигнув у натовп і з-за плеча дідуся Онопрія став назирати: що ж буде далі?

Тим часом полковник швидко запримітив дівчат, що, зблідлі, налякані, стояли

перед мурзою. Деякий час він пильно розглядав їх, у задумі крутячи лівою рукою невеличкою чорного вуса, потім повернувся до Свирида Многогрішного і кинув через плече:

— Цю сім'ю я заберу з собою в Корсунь!

— Слухаюсь, пане полковнику, — вклонився Свирид Многогрішний.

— Якщо я повернуся пізніше, поселиш їх на острові, у замку.

— Слухаюсь, пане полковнику.

У мурзи враз злетів з лица усміх.

— Чекай, чекай, полковнику! — сказав він насуплено. — Перш ніж розпоряджатися долею цих людей, непогано було б дізнатися про мої наміри щодо них.

— Я слухаю, мурзо, — повернувся до нього полковник.

— Пан полковник може брати собі всіх людей, крім оцих двох дівчат. Вони належать мені!

— На якій підставі?

— Військова сила в моїх руках... Це мій ясир!

— Але ж мурза Кучук має пам'ятати наказ великого візира, що жодна жива душа не може бути взята в ясир без дозволу на те ясновельможного гетьмана!

Мурзу пересмикнуло. Він ледве стримував гнів.

— То з Правобережжя... А тут Лівобережжя, наскільки я розумію!

— Все одно... Ці люди будуть переселені на Правобережжя і стануть підданими Порти! Як же ти, мурзо, осмілишся брати ясир у володіннях падишаха?

— Але ж я повинен одержати щось за цей похід! — вигукнув розлютований мурза.
— Чи пан полковник гадає, що я даремно допомагатиму гетьманові?

— Чому ж даремно? Мурза одержить, що йому належить...

— Одержить, одержить! Мовляв, на тобі, небоже, що мені негоже! А я звик брати те, що мені подобається!.. Зрештою, я можу й сам, без гетьмана, піти походом на Лівобережжя і набрати бранців стільки, скільки захочу!

— Звичайно, можеш, мурзо... Але зараз ми йдемо на Лівобережжя не для того, щоб ти захопив ясир, а для того, щоб приєднати його до володінь падишаха!

— Тьфу, шайтан! — плюнув мурза. — Хай буду я проклятий, якщо вдруге погоджуся на таких умовах допомагати вашому гетьманові!

— Не нашому гетьманові, а підданому і союзникові султана! — відрізав полковник.

Розуміючи, що розмова набрала небезпечного характеру, мурза промовчав. Але судячи з того, як блискотіли його очі і хижо кривився широкий рот, можна було безпомилково вгадати, що він не залишив наміру заволодіти дівчатами. Поряд з ним, теж зблідлий від люті й ненависті, закам'яніло сидів в сідлі Чора. Молоденький мурза розумів, що втручатися в розмову дорослих він не має права, тому мовчав. Однак усім серцем він, очевидно, був на боці батька і важко глипав на полковника, який, здавалося, не помічав його.

Полковник зробив примирливий жест і лагідно промовив:

— Не личить нам тут сваритися, мурзо, залишимося друзями! Прибудемо в Корсунь

— там побалакаємо... А зараз у нас багато інших турбот... Пане хорунжий, — звернувся він до Многогрішно-го, — я хочу поговорити з народом. Накажи, щоб усі підійшли ближче і слухали уважно!

Многогрішний кивнув головою, підвівся на стременах і гукнув у натовп:

— Земляки! Не бійтеся нас! Я хорунжий гетьмана Юрія Гедеона Венжика Хмельницького Свирид Многогрішний... А це, — він зробив шанобливий уклін у бік свого супутника, — корсунський полковник Іван Яненченко... Він хоче говорити з вами! Підійдіть сюди і уважно слухайте!

Хуторяни почали боязко підходити, збиваючись в один великий гурт. Навколо них щільно стали кінні татари.

Многогрішний осадив свого коня. Наперед виїхав полковник Яненченко.

— Люди! — голос у нього був різкий, сильний. — Ми прийшли сюди, на Лівобережжя, не як вороги, а як ваші визволителі! Більшість із вас — вихідці, втікачі з правого берега... Кожному мила своя сторона. Тож ми надаємо вам змогу повернутися назад, на свою батьківщину, що жде не діждеться ваших працюючих рук. Там, на Корсунщині, Богуславщині, Уманщині, Вінниччині, ваші хати, ниви, ставки та озера, там — могили ваших батьків та прадідів!.. Навіть дикі звірі люблять свій край... А ви ж люди! Ми обіцяємо вам захист від ворогів! Ви будете вільні! Землі — скільки хочеш! Селися — де хочеш! Ніхто не братиме з вас ні подушного, ні комірнього, ні млинового, ні шляхового, як це ви платите тут! Не буде там ні гетьманських оранд, які ввів ненависний усім попович², ні воєводських стацій!.. Тож забирайте все своє добро, запрягайте в сани коней чи волів, садовіть дітей і старих — та й гайда з Богом у дорогу!

Натовп сколихнувся. Всі раптом загули, зашуміли. Радість від того, що це ще не татарська неволя, почала поволі гаснути. Куди їхати? Як покинути свої хатини, клуні, повітки, поля, засіяні озиминою? Що чекає їх у новому краї? Голод, холод, татарський нагай? Адже всім відомо, що на Правобережжі майже все спалено, стоптано, знищено!.. До яких же молочних рік і кисільних берегів приведе їх цей бистроокий полковник?

Серед жінок почулося схлипування. Потім котрась заголосила. Глухо зарокотало басовите чоловіче невдоволення.

З натовпу наперед випхався Іваник. Зінька хапнула його за рукав свитки, щоб притримати, але чоловік відмахнувся од неї і став насупроти полковника.

— А якщо, приміром, знаєш-маєш, я нікуди звідси не хочу їхати, ласкавий пане полковнику? Га? Як бути тоді? Чи можу я залишитися з родиною тут?

Він поклонився полковникові в пояс і, випроставшись, м'яв у руках кудлату овечу шапку, чекаючи шанобливо відповіді.

Яненченко зміряв його важким, суворим поглядом.

— Жодна жива душа тут не залишиться! Поїдуть усі!..

— Але ж чому? Я вже тутечки, знаєш-маєш, звик, обжився... І не хочу повертатися, приміром, на свою Уманщину, де турки й татари з Дорошенком геть чисто все витоптали, спалили, а людей або забрали в полон, або постинали... Там зараз, либонь,

одні вовки виють на пустирищах та гайвороння кружляє над безлюдним степом...

Яненченко ще більше потемнів на виду.

— Поїдеш, вишкребку! Ти чуєш — поїдеш! Ми силою заберемо від Самойловича весь люд і переведемо на той бік! Заселимо Правобережжя!..

— Гм, звичайно, заберете, якщо подужаєте, — просторікував упертий чоловічок, знову кланяючись полковникові. — Тільки ж...

Він не встиг закінчити думки, Яненченко раптом вихопив з піхов шаблю і заніс над головою. Лють спотворила полковникове обличчя. В чорних очах блиснув вогонь.

— Замовкни, блазню!

Він не здержав би руки. Але тут з гурту вирвалася Зінька і своєю могутньою статурою затулила чоловіка.

— Пане полковнику! — крикнула. — У мене ж двійко діток!

Яненченко якусь мить повагався, потім опустив шаблю.

— Так ось мій наказ! — кинув він у натовп. — Всі чоловіки й діти залишаться тут, а жінки й старі повернуться додому, запряжуть коней чи волів, заберуть одяг та збіжжя — і в путь!.. До Корсуня вас супроводжуватиме загін пана хорунжого! Хто має намір утекти, хай спочатку пересвідчиться, чи міцно його голова держиться на плечах! Татари дуже швидко відокремлять її від тіла! Або ж заарканять і потягнуть у Крим чи в Буджак!.. Пане хорунжий, ти чуєш?

Многогрішний кивнув головою.

За якусь годину валка саней, навантажених домашнім скарбом хуторян, з отарами овець та гуртами худоби, виїхала з Дубової Балки. Її супроводжував чималий татарський загін.

Вибравшись узвозом на гору, люди оглянулись назад, щоб востаннє побачити рідні оселі. І не повірили своїм очам: весь хутір палав! Вулицями мчали вершники зі смолоскипами в руках — і за ними спалахували солом'яні та очеретяні стріхи хатин, повіток, клунь. Здіймалися до неба малинові язики полум'я над стіжками сіна й соломи. Буро-сизий дим слався широкою долиною Сули, вкриваючи іскристо-білий сніг чорним попелом.

Валка зупинилась. Захлипали діти, заголосили жінки. Чоловіки в безсилій люті стискували кулаки. У вогні гинуло їхнє добро, надбане важкою працею. Тепер у них ніде не було теплого притулку серед цього холодного безмежного пустельного світу.

— Гайда! Гайда! — загукали татари. — Йдіть, брудні свині!

Валка рушила знову.

Дід Онопрій зі своїми саньми опинився майже попереду. Він важко брьохався разом з чоловіками непротоптаною цілиною, цьвохкав батогом на сірих коней. Жінки сиділи на санях, а Яцько йшов позаду, спідлоба бликаючи на вершників, що вартували валку, та на чорне рідколісся, за яким — він знав — починаються глибокі яруги.

Там, де ліс зовсім близько підійшов до дороги, хлопець раптом рвонувся вбік і шпарко, мов заєць, помчав геть від валки.

— Стривай! Куди ти? Уб'ють башибузуки! — гукнув дід Онопрій.

Та Яцько тільки махнув рукою і ще дужче зачеберяв ногами до темних заростей грабини.

— Стий! Стий! — почувся далеко позаду голос Многогрішного.

Кілька вершників повернули за втікачем. Одинок просвистіла стріла.

Та Яцько шуснув у ліс і запетляв поміж кущами глоду, ліщини, безлистої бузини... Вершники спішилися і погналися за ним.

Валка зупинилась. Не всі знали, що трапилося попереду, і тому зчинився крик. Одні думали, що несподівано напали козаки і ведуть з татарами бій, інші гадали, що, навпаки, татари вирішили нікуди хуторян не вести, а порішити всіх тут.

Цей крик ще більше підстобнув Яцька, він вихором вирвався з лісу, перебіг поляну і опинився над стрімким схилом засніженого яру. Місцевість хлопцеві була добре знайома. Не раз і не два восени він бігав сюди з хутірськими шибайголовами ласувати гіркувато-кислою, примерзлою на першому морозі калиною, а тому, чуючи позаду лемент багатьох голосів і тупіт ніг, без роздуму шугонув з кручі вниз і по майже прямовисній стіні покотився в білу безодню глибочезного яру.

Переслідувачі добігли до урвища і зупинилися. Це були молоді, кривоногі від безконечної їзди на конях татарчуки. На їхніх широких, вилицюватих, обвітрено-бронзових обличчях, коли вони глянули вниз, відбився жах. Там, у глибині, збиваючи за собою білу куряву з тонко просіяного вітерцем снігу, котився темний клубок.

— Шайтан! — прошепотів котрийсь із них. — Один шайтан може зважитися на подібне!

5

Сніги випали останніми днями такі глибокі, що низькорослі татарські коні поринали в замети, як у холодних хвилях. Вони швидко вибивалися із сил і, змокрілі, зупинялися й пожадливо хапали гарячими губами сипучий сніг.

Юрій Хмельницький лютував від того, що все не так складалося, як хотілося. Коли він, заручившись згодою великого візира

Кара-Мустафи, перейшов з кількома тисячами кримських та буджацьких татар замерзлий Дніпро, то гадав, що швидко здобуде Лубни і Миргород, а потім рушить далі на північ — до Лохвиці, Ромен і Гадяча. Звідти вже було недалеко і до гетьманської столиці — Батурина... Він сподівався також, що лівобережні козаки зразу ж відсахнуться від Івана Самойловича і пристануть до нього, а населення вітатиме його хлібом-сіллю.

Та не так сталось, як гадалось. Спочатку затримали просування його війська буремні хуртовини й глибокі сніги, а потім — невеличкі козацькі фортеці у Яблуневому та Лукім'ї. Лівобережні козаки стійко оборонялися й гадки не мали здаватися чи переходити на його бік. Обложивши з кримчаками Яблуневе, гетьман наказав нещадно розправлятися з населенням — усіх людей виводити за Дніпро, а оселі спалювати.

Те ж саме робив над Сулою полковник Яненченко. Він мав намір прорватися на Миргородщину, але застряв під Лукім'ям. Кілька разів посилав разом з мурзою

Кучуком буджацьких ординців на приступ. Лучники закидали фортецю стрілами, сеймени палили з яничарок, лізли по драбинах на вали, та лукімці облили вали водою, і нападники скочувалися по гладенькому, мов скло, льоду донизу.

Кілька днів провів він під цією фортецею, але взяти не зміг. А коли з півночі показалися передові загони Лубенського полку, Яненченко відступив і став на полі між Лукім'ям та Оржицею.

З-за Сули на допомогу лубенцям прибули кінні сотні Миргородського полку, і полковники Ілляшенко та Новицький, не гаючись, стали готувати своє військо до битви.

Арсен Звенигора з друзями стояв на правому крилі, на узвишші, звідки було видно майже все поле майбутнього бою. Серце його тужно нило від гострої тривоги, рвалося до Дубової Балки. Невідомість гнітила козака. Йому хотілося вітром летіти до рідної оселі. Та між ним і хутором за якоїсь півмилі суцільною стіною темніли татари. Як полетиш?

Друзям були зрозумілі Арсенові страждання, і вони не набридали зі словами співчуття й розради. Роман сам тяжко сумував за Стехою, його великі голубі очі мимоволі поглядали в білу далину, ніби сподівалися побачити там кохану. Спихальський і Гурко, стиснувши зуби, мовчки сиділи на конях, ждучи наказу атакувати ворога.

Яненченко не витримав і перший розпочав бій. Миргородці ще шикувалися лавами, а він своїм правим крилом ударив по них, сподіваючись зім'яти й відкинути до Сули, в болота, де було багато незамерзлих прогнів. В разі перемоги йому відкривався шлях на Лубни, Лохвицю та Ромни. Тож варто, міркував він, ризикнути!

Він підвівся на стременах, махнув шаблею над головою. І зразу ж застугоніла під снігом мерзла земля, заколихалися над рядами бунчуки, прокотився полем грізний клич — алла, алла!

В ту ж мить перед козацькі лави виїхав молодцюватий підтягнутий полковник Новицький, теж махнув шаблею.

— За мною, братці! Вперед!

Дві густі лави, як дві морські хвилі, зіткнулися в білому полі. Завирувало, заклекотіло криваве бойовисько.

Татари не змогли відкинути миргородців, і їхній бойовий запал швидко згас. А коли почали частіше падати вбиті й поранені, коли козацьке "слава" зазвучало гучніше й грізніше, в серця ординців закрався страх і вони здригнулися. І не тому, що були менш хоробрі чи мали менше сил. Сили були майже рівні. І хоробрістю не обділив Аллах своїх синів, що з дитячих років привчалися сидіти в сідлі й тримати в руках шаблю та лук. Причина була, мабуть, в іншому: вони воювали тільки заради грабунку, здобичі військової. А грабіжники, як відомо, ніколи не відзначаються стійкістю в бою... Козаки ж захищали свій край, свої домівки, своїх жінок і дітей, тому билися до останнього, не шкодуючи життя. І ця приреченість надавала їм сили й завзяття. Нехтуючи смертю, вони не відступили ні на крок.

Побачивши, як здригнулися передні ряди ординців, Яненченко зрозумів: ще

хвилина — і його військо покотиться назад. Тоді вже ніяка сила не спинить переполошених татар аж до самого Дніпра. І він гукнув до тих кількох десятків козаків, які служили у Юрія Хмельницького:

— За мною, друзі! Покажемо союзникам, як треба битися!

Він помчав на білому огирі на чолі купки своїх охоронців і вривався в лави лубенців. З-під баского коня летів кім'яками сніг. Блиснула на сонці крива шабля.

Захоплені його відчайдушністю, понукувані мурзою Кучуком, татари повернули знову і посилили натиск на козаків.

Арсен Звенигора здалеку запримітив вершника на білому коні і подумав, що то сам Юрій Хмельницький.

— Романе! Мартине! Обходьте того чорного ворона з боків, а ми з батьком Семеном ударимо йому в лоб! — гукнув він товариству. — Чи не сам гетьман?

— Ні, то не Хмельниченко, — заперечив Гурко. — Побий мене грим, якщо це не Яненченко... Їй-богу, Іван Яненченко! З ним я разом учився в Київській колегії, а пізніше — схрещував шаблі, коли Самойлович водив лівобережних козаків проти Дорошенка. А тепер він полковник корсунський...

— От його нам якраз і цікаво схопити! Татари враз тоді повернуть назад, — сказав Арсен. — Вперед, друзі!

Він ударив коня під боки і помчав наперейми Яненченкові. За ним — Гурко, Роман і Спихальський. Позаду рушили козаки Лукімської сотні.

Арсен на повному ходу зіткнувся з Яненченком і зчепився в рукопашному бою. Полковник був дужий і спритний. Його темне, аж бронзове обличчя хижо ошкірилося: він, мабуть, гадав, що легко виб'є молодого супротивника з сідла. Та з першого ж удару відчув, що перед ним не молодик, а досвідчений і сильний козак. Тому, наносячи Арсенові удар шаблею, він лівою рукою вихопив з-за пояса пістоль і спрямував козакові прямо в груди.

Блиснув племін. Прогримів постріл.

Та Арсен раніш, ніж куля встигла пронизати його, кинувся вбік, до лівого стремена і теж вихопив пістоль.

Яненченко не сподівався такого повороту подій. Він був упевнений, що супротивник падає, і не встиг відхилитися від пострілу Звенигори, який стріляв майже впритул, бо їхні коні замалим не зіткнулися грудьми. Але полковник навіть не похитнувся, хоча на кожусі якраз проти серця зачорніла кругла дірка.

— На ньому панцир! — крикнув Гурко. — Бий шаблею!

Арсен заніс шаблю. І коли б Яненченко не рвонув поводи і не кинувся навтьоки, коли б між ним і Арсеном не вклинилися полковникові охоронці, хто зна, чим би закінчився для нього цей поєдинок.

Йому наперейми кинувся Роман зі Спихальським та десятком молодих козаків. Зрозумівши, що він потрапляє в пастку, Яненченко пустив поводи і щосили оперіщив коня шаблею по крупу. Дужий рисак прищулив вуха і вихором помчав у поле, рятуючи свого хазяїна од вірної смерті.

— Хапай його! Хапай псявіру! — ревнув Спихальський, бачачи, що полковник вислизає з рук.

— Однак ні в Спихальського, ні в Романа, ні в Гурка коні не відзначалися прудкістю, і Яненченко швидко відірвався від них. Тільки Арсен не відставав. Мов чорна блискавка, мчав він слідом за полковником по засніженому білому полю.

Яненченко оглянувся, і на його бронзовому, засмаглому обличчі промайнув страх: козак ось-ось наздожене. А там...

— На допомогу! — вигукнув він перелякано.

До нього на виручку повернув з кількома десятками воїнів мурза Кучук.

Арсен на всьому скаку вривався в лаву татар. Від його наглого натиску перший ряд здригнувся, подався назад. Кілька ординців упало додолу. В інших одразу погас бойовий запал...

До козака неможливо було підступитися, його шабля, мов смерч, шаленіла над ворожими головами, а дужий, розпалений боєм кінь грудьми тіснив низькорослих кошлатих татарських коней.

На допомогу Арсенові підспіли друзі; він з новою силою, з новим завзяттям накинувся на ненависних загарбників. Упало ще кілька ворогів, а ті, що вціліли, шарахнулися назад і, лементуючи, сипонули врозтіч.

— Кара джигіт! Чорний вершник! — кричали одні.

— О Аллах, це сам шайтан! Кара-шайтан! Чорний чорт! — кричали інші.

— Куди ви? Назад! — намагався зупинити їх мурза Кучук.

Та його ніхто не слухав. Воїни повсюдно завертали коней. Кинуті кимось два слова — "чорний вершник" — вмить, мов вогонь, пойняли смертельним жахом серця забобонних ординців. В їхній уяві "чорний вершник" був наділений чарівною невразливістю і надприродною силою, і зустріч з ним не віщувала нічого втішного, тільки смерть...

— Кидайте на нього аркан! Стріляйте з луків! — гукав мурза.

Та голос його потонув у криках, шумі, брязкоті зброї і тупоті копит. Його відтерли, потягли за собою в поле перелякані одноплемінники. Мурза уже нічого не міг вдіяти. Та й хто зупинить нажаханих людей, що тікають з поля бою? А крім усього, він сам не бачив у цьому поході, до якого його спонукали Кара-Мустафа та хан Мюрад-Гірей, ніякої вигоди для себе. Чим заплатить йому гетьман Юрій Хмельницький, коли скарбниця його порожня, а підданих — жменька? То за віщо ж його люди мають класти голови?

Орда тікала на Оржицю, а звідти полями — до Яблуневого. Кримські салтани, що були з Юрієм Хмельницьким, не ждучи, поки підійдуть козацькі полки, зняли облогу фортеці й почали поспішно відступати до Дніпра. Тільки глибокі сніги перешкодили лубенцям та миргородцям перетнути їм шлях і винищити до ноги.

6

За Оржицею, відокремившись від козаків, які переслідували татар, Звенигора з друзями повернув до Дубової Балки. Їхали швидко, хоча кожен розумів: надії на те, що

хутір залишився цілий, майже немає.

Перед ними розстилалася безмежна біла рівнина. Велике червоне сонце повільно опускалося за далекий небосхил, і на іскристому снігу попереду вершників колихалися довгі темні тіні.

Арсен мимоволі задивився на свою тінь, що дивно горбатилася перед ним, і йому раптом спала на думку давня, відома з дитячих літ приказка: своєї тіні не наздоженеш!

Чи ж тільки тіні?.. А щастя? Хіба воно не схоже на примарну тінь? Ось який уже час женеться він за ним, а наздогнати так і не може... Під серцем знову занило, їхав додому, як на похорон, не вірив, що застане там своїх, бо всюди, де побував Юрась Хмельницький з ордою і його полковник Яненченко, залишилися тільки трупи та попелища.

І все ж десь на самому дні серця жевріла малесенька надія. Всупереч усьому жевріла... А може, Дубова Балка, що причаїлася в байраках, заметених снігами, уціліла? Може, її обминули татарські чамбули і рідні зараз зустрінуть його радісними покличками, теплими усмішками?

Марна надія!

Коли надвечір з високої гори раптово відкрився перед ними широкий краєвид на Сулу і засульські простори, що білим простирадлом розкинулись ген-ген аж до далекого небокраю, вони побачили Дубову Балку, вірніше, те місце, де був хутір. Тепер там лежали чорні згарища.

Вершники зупинилися. Довго мовчки дивилися на страшну картину і не могли отямитись.

— Пся крив! — порушив мовчанку Спихальський. — Яке злочинство! Як тільки нарід жие на цій землі? Безперервні війни, напади, кров, смерть... Нещасний край!

— Своєю кров'ю ми захищаємо тут і Польщу, пане Мартин, — зауважив Семен Гурко. — Але ваше вельможне панство зовсім не цінить цього.

— Як то? Мені здається, пан помиляється! — настовбурчився Спихальський.

— Я можу навести десятки випадків з минулого, які переконують пана... Хто не знає Івана Підкову, могутнього лицаря, що не раз і не два побивав татар і турків зі своїми козаками? А що з ним зробили король і магнати? Схопили підступно і наказали стратити на догоду султанові!.. Хто не знає на Україні, для чого була побудована над порогами фортеця Кодак? Для того, щоб задушити Січ, яка, ніде правди діти, приймала всіх, хто тікав від панського гніту... Але ж король і магнати не розуміли або не хотіли розуміти, що цим підривають безпеку всього краю, бо Січ передусім вела смертельну боротьбу проти Криму і Туреччини, які покляли собі за мету знищити Україну і Польщу на корені...

— Здаюся, пане Семен, — похмуро мовив Спихальський. — Все, що ви кажете, то свята правда...

— Коли б ми, слов'яни, не гризлися між собою, як собаки, а спільно виступили проти хана і султана, то вже б давно кривавий меч османів лежав у поросі, притоптаний нашими ногами! І не свистів би хижий татарський аркан над головами

наших жінок, сестер і дітей.

— Цілком поділяю вашу думку, пане Семен!

Поки Гурко і Спихальський тихо вели розмову, Арсен і Роман, стоячи трохи попереду, на шпилі, погаслими очима дивилися на те місце, де зовсім недавно стояла хатина Звенигор. Там зараз не вився над димарем сизий димок, не блищали весело маленькі шибки у віконцях, не скрипів журавель над колодязем... Купи головешок та почорнілий сніг навколо — то все, що залишилося від затишного житла.

Арсен застогнав від болю і безсилої люті. От і скінчилося його щастя, погасли надії. В одну мить утратив те, що мав найдорожчого — кохану дівчину, рідних, оселю... Він ударив коня і погнав наосліп у долину. Товариші помчали слідом.

На розореному дворіщі, спішившись, зняв з голови шапку і довго стояв непорушно, відразу постарілий, почорнілий на виду, прибитий несподіваним горем. Відчував, як щось пече його зсередини, ніби замість серця хто поклав у груди важкий розжарений камінь, а гіркота здушила горло, мов холодний зашморг.

Затуманеними очима дивився на купу головешок і ніби бачив сумні, заплакані очі матері, Златки, Стехи, дідуся... Де вони? Що з ними сталося? Чи живі, чи загинули? А якщо живі, то куди повели їх людологи? Невже погнали у неволю? Невже їм судилася така ж доля, якої він звідав на чужині?

В його грудях заклекотало глухе ридання. Він розумів, що від сьогодні його життя піде новим руслом і що на цій новій дорозі на нього чигають не тільки злигодні й поневіряння, а й кров та смерть. Він присягався в душі зробити все можливе й неможливе, щоб відомстити своїм кривдникам — Юрію Хмельницькому та Іванові Яненченку, а також тому, хто направляв їх на це чорне діло, — великому візиреві Кара-Мустафі. Не відав, як він це зробить, де й коли зустрине своїх ворогів, але знав твердо, що або сам загине, або ж покарає їх!

Все в його душі перекипіло. Вона ніби вигоріла і стала пустельною і кам'яною. Тут, на чорному попелищі, втративши враз найрідніших людей, він зрозумів, яке горе пережили сотні тисяч його співвітчизників, котрі втратили, як і він, усе, яких мук зазнали вони і якою ненавистю сповнені їхні серця. І він поклявся, що відтепер не знатиме ні жалю, ні співчуття до тих, хто чинить зло його народові, хто, мов сарана, плюндрує його землю, перетворюючи її на дике поле.

Йому на плечі лягла Романова рука.

— Не журися, брате! Журбою горю не допоможеш.

Поруч стали Спихальський і Гурко. Обидва суворі, заклопотані. Горе товариша гострим болем віддалося і в їхніх серцях.

— А й справді, Арсене, годі журитися, — тихо промовив ніжинець. — Давайте краще гуртом поміркуємо, що його робити.

— Що ж тут виміркуєш? — з розпачем у голосі озвався Звенигора.

— Холера ясна! Прецінь ми в гіршому становиську бували. Згадай, друже мій! — вигукнув Спихальський, намагаючись зобразити на обличчі подобу веселої усмішки, щоб підбадьорити друга. Але усмішка вийшла бліда, вимушена. — І виплутувалися з

нього!

— То, пане-брате, було зовсім інше, — відповів за Арсена Роман. — Там ми думали тільки самі за себе. А тепер...

Вони не помітили, як позаду, на тому місці, де раніш стояв солом'яний погрібник, а тепер лежала купа чорного попелу, тихень-ко піднялася обгоріла ляда і крізь вузеньку щілинку на них глянули чийсь очі. Спочатку вони довгенько призвичаювалися до світла, а потім спалахнули радістю. Ляда з грюкотом відчинилася — і з темної ями показала простоволоса скуйовджена голова Яцька.

— Арсене! — радісно виглянув хлопець і, вистрибнувши з погребя, кинувся в обійми друзів.

— Яцьку! — Арсен притиснув його до грудей. — Ти живий? А де ж наші?.. Що з ними?

Козак з надією дивився на погріб, ніби чекав — чи не з'явиться звідти ще хто-небудь? Та Яцько, перехопивши той погляд, сумно похитав головою.

— Ні, ні, там нікого більш немає... Татари всіх забрали — погнали за Дніпро...

— Отже, живі?

— Так, живі...

— А ти ж як?

— Я втік по дорозі... До вечора сидів у яру. А потім повернувся до хутора і заховався в погребі. Накидав туди соломи, намостив собі гніздо. Там хоч і темно, зате досить тепло... Я знав, що ви повернетесь сюди...

— Спасибі тобі, Яцьку... Тепер розповідай усе докладно.

Хлопець почав розповідати. Всі слухали мовчки, не перебиваючи і не перепитуючи. Тільки коли він згадав імена Многогрішного та Яненченка, Арсен швидко презирнувся з товаришами і з досадою похитав головою, ніби казав: як жаль, що ми дозволили полковникові вислизнути з наших рук!.. Звістка про те, що всіх хуторян татари погнали не в неволю, а на переселення в Корсунь, трохи підбадьорила козаків, і коли Яцько закінчив свою розповідь, вони почали жваво обговорювати становище.

— Ось тепер ясно, — сказав Спихальський. — Ми повинні їхати до Корсуня і визволити наших... Тільки що робити з Яцьком? У нього ж немає коня...

— Хто сказав, що немає? — образився хлопець. — У лісі в мене прихований добрячий кінь! Тут їх чимало блукало після боїв... Тож я впіймав одного біля стіжка на лузі і прив'язав у лісі, подалі від стороннього ока...

— Ну, тоді ти зовсім файний хлопак! Я тебе все більше поважаю, Яцьку! — І Спихальський поплескав хлопця широкою долонею по спині. — Друзі, не можна гайнувати часу — рушаймо в путь!

— Чекай, чекай, пане Мартин, — охолодив гарячого поляка Гурко. — Давайте поміркуємо, що будемо робити в Корсуні...

— Як то що? — надувся Спихальський, який не терпів, коли не погоджувалися з його думкою. — Визволимо Златку, Стеху... Всіх інших...

— Учотирьох?

— Чому вчотирьох? — образився і Яцько. — А я?

— Так, так... Пробач, Яцьку, — серйозно сказав Гурко і зразу ж додав: — Навіть і вп'ятьох ми там, на мою думку, мало що втнемо. Потрібні значно більші сили...

— Я теж про це думаю, — сказав Роман. — У Яненченка сотні татар...

Арсен мовчав, розуміючи, що останнє слово за ним. У першу хвилину він ладен був на крилах летіти вслід за своїми, щоб допомогти їм, але слова Гурка примусили його задуматись. Справді, що вони вп'ятьох зроблять? Та й припасів у них на дорогу немає ніяких — ні сухарів, ні сушеного м'яса, ні сала. Навіть пороху та набоїв обмаль. Разом з тим серце його розривалося від думки, що Златка в руках людей, які не звикли рахуватися з дівочою красою і молодістю. Для них це був товар, що цінився на східних ринках якнайдорожче.

Він вагався.

— Що ж ви радите, батьку Семене? — спитав Арсен.

— Важко тут що-небудь розумне радити, — відповів Гурко. — Вірніше — не важко, а страшно... Щоб не помилитись...

— І все ж ми повинні на щось зважитись.

— Безперечно... Оскільки я гадаю, що вп'ятьох ми не зарадимо лихові, то нам треба негайно мчати на Січ. Якщо, звичайно, у вас там є друзі, які виявлять бажання допомогти вам...

— Друзі є.

— От і добре. Поїздка на Січ, а потім до Корсуня займе не більше десяти днів... Хай навіть два тижні... Але ж ми звідси теж будемо добиратися до Корсуня днів п'ять... Тож за цей час, треба сподіватися, з твоїми рідними, Арсене, нічого не трапиться. До того ж не забуваймо, що з ними Якуб, Младен і Ненко. Мені здається, вони знайдуть якийсь спосіб вступитися за Златку і всіх інших...

— Я теж на це сподіваюся, — погодився Арсен. — А як ти думаєш, Романе?

— Без запорожців нам не обійтися, — коротко відповів дончак.

— Ну, якщо так, тоді погодуймо коней — і гайда в дорогу! Шлях неблизький, а час не жде.

ПАЛІЙ

1

Заметена снігами Січ здавалася подорожнім зовсім безлюдною. На майдані — жодної живої душі. Біля церкви, біля військової канцелярії та зброярні, де завжди товклися ті, кому нічого було робити, — теж нікого. Тільки на вежах бовваніли вартові та з широких мазаних бовдурів над приземкуватими куреннями ліниво тягнулися в імлісто-сизе небо голубі ранкові дими.

В Арсена упало серце: невже нікого з близьких друзів не застане в Січі? Невже всі розбрелися по теплих, ситих закутках? Він знав, що у фортеці зараз досить голодно. За роки війни вичерпалися запаси хліба, козацькі господарства занепали, з України підвозу майже ніякого, і братчики, у кого була власна хата-зимівник або кому було де прихилити голову — у родичів, знайомої вдовиці чи просто в наймах у свого ж таки

багатого братчика-запорожця, — після перемоги над яничарами та виборів кошового розійшлися хто куди.

Однак він не сподівався, що Січ так збезлюдніє. Що ж трапилося? Чи всі вимерли, чи дідько їх забрав? Добре буде, якщо в курені назбирається якась сотня козаків...

Друзі прив'язали коней до конов'язі і зайшли до Переяславського куреня. Тут було напівтемно, бо замуrowані морозом маленькі шибки пропускали небагато світла. У грубці та в лежанці потріскували дрова. На полах, незважаючи на пізній ранок, хропло десятків два чи три запорожців. А ті, що прокинулись, займалися хто чим хотів — латали одяг та взуття, вирізували з верби та липи ложки, кухлі, ковганки, гострили шаблі, різалися в підкидного...

Виявилося, що людей у курені не так уже й мало. Це ще більше здивувало Арсена, бо він знав: Сірко ніколи не дозволяв людям байдикувати. Старий вважав лінощі найпершим ворогом воїна.

Чому ж зараз така поблажка? Щоб свято яке або неділя — так ні ж!

— Добрий ранок, братчики! — привіталися подорожні, стягуючи з голів вкриті інеем шапки.

— Арсене! Голубе! Яким побитом? — вигукнув Метелиця і розставив ведмежі обійми. Старий незмінно радів молодому козакові, до якого відчував батьківську любов.

З лежанки, пожбуривши додолу витерту, латану-перелатану кожушанку, зіскочив дід Шевчик і задрібуляв до Арсена.

Кинувши на стіл карти, од вікна мчав, перестрибуючи через ослони, меткий, дженджуристий Сікач. Як завжди, він був одягнутий у новий, добре пригнаний жупан, на ногах красувалися червоні чоботи на залізних підковах, а зелені оксамитові шаровари, здавалося, щойно вийшли з-під руки кравця... Тільки одно не пасувало до його ошатного вигляду — на ньому не було сорочки. Напевне, козак почав програватися. Однак це не псувало йому настрою. Власне, скільки Арсен пам'ятає, це ніколи не псувало Сікачеві настрою. Програвшись до цурки, він зникав на якийсь тиждень-другий, а потім знову заявлявся добре вдягнутий, на баскому коні. Подейкували, що у нього десь у Києві є багата молода вдова, безмірно закохана в запорожця, яка постачає свого коханця і грішми, і одягом. Інші заперечували і казали, що Сікач, справжнього прізвища якого ніхто не знав, — син якогось багатого пана чи купця, а може, навіть самого київського архієпископа. Ось, мовляв, звідки у нього і гроші, й одяг... Та все це були тільки здогади... А наяву був гострий на язик, добре обізнаний з риторикою, піїтикою, грецькою та латинською мовами дженджуристий шибайголова і картяр, безоглядно хоробрий у бою, безмірно щедрий у дружбі красень запорожець Сікач. Таким знали його всі, а про інше — не питали...

Він підбіг до Арсена, обома руками ударив його по плечах.

— Арсене, брате! Ти знову між нами!.. Але як же ти залишив молоду жінку? Чи, може, вигнала? Га-га!

Метелиця й Шевчик одночасно підступили до Арсена і поцілували в холодні, зарослі густою темно-русою щетиною щоки.

Заворушився увесь курінь. Нова людина — це завжди якісь вісті. А тут зразу прибуло аж п'ятеро... Всі, крім тих, хто ще не прочумався від сну, стовпилися біля прибулих. Кожному хотілося почути, що робиться в світі, що нового на Україні, як звали запорожці всі українські землі, крім самого Запорозжя.

— Ну, чому ж ти мовчиш, Арсене? — сіпнув за рукав козака дід Шевчик, що аж танцював з нетерплячки. — Розповідай!

— Що розповідати? — зітхнув Арсен. — Нічого нема радісного...

— Що трапилося, синку? — запитав стурбовано Метелиця, який відразу помітив, що в Арсенових очах причаївся глибокий сум.

— Юрась Хмельницький з ордою напав на Лівобережжя. Сплюндрував усю південну Лубенщину... Людей погнав на правий берег, села попалив... Моїх теж забрав... І наречену, і матір, і сестру...

— Проклятий! — глухо озвався хтось із гурту.

— От я й прибув до вас, братчики, по допомогу... Як бачите, нас тільки п'ятеро — іти з такими силами на Хмельниченка та Яненченка нерозумно. А ось коли знайдеться якась півсотня чи сотня охочих запорожців, тоді б ми могли сміливо піти на Корсунь, куди виведено моїх рідних і всіх лубенців.

— А чому б нам не піти? — вигукнув Сікач. — Весь курінь піде!

— Аякже! — прошамкотів беззубим ротом дід Шевчик. — Я перший піду! — Він випнув сухі груди вперед, задер голову, від чого став схожий на старого облізлого півня. — За справедливе діло і головою легко накласти! Колись же однак треба вмирати! То хочеться, щоб не в запічку здибала козака щербата, хай їй трясця!

Ще кілька запорожців, близьких Арсенових друзів, зголосилися йти в похід. Але багато хто мовчав. Метелиця, похнюпившись, чухав цупкими, як цурпалки, пальцями потилицю і збентежено зиркав на Арсена.

— Не знаю, що й казати, синку, — нарешті промовив він. — Звичайно, я теж дуже хотів би піти з тобою... Але тут така заковика...

— Яка, батьку?

— Чи дозволить кошовий?

— Я гадаю, Сірко дозволить.

— В тім-то й річ, що Сірко зараз у себе на хуторі... В Грушівці... Відпочиває старий... А наказним кошовим отаманом залишив Івана Стягайла, нашого курінного... Ти сам знаєш, який він... Скупий, що зимою й снігу не випросиш, а своєвільний та упертий, як осел! Я йому в вічі не раз казав про це... Захоче — дозволить, а якийсь гедзь укусить його не за те місце — не дозволить!

— А ми його й питати не будемо! — розсердився Сікач.

— Не перцюй, хлопче! Це діло не таке просте, як гадаєш! — обірвав його Метелиця. — Адже сам знаєш, що без дозволу не підеш, якщо не хочеш скуштувати київ... А хоч би й пішов, то не далеко б відійшов! Бо без кошового не візьмеш у дорогу ні пороху, ні олова, ні сухарів, ні солонини...

Розумний і досвідчений Метелиця, як завжди, мав рацію.

— Що ж ви порадите, батьку? — спитав Арсен.

— А що я пораджу? Іди до Стягайла... Я теж пішов би, та боюся, що мій писок не дуже до вподоби наказному отаманові. То моя присутність ще й тобі зашкодить...

2

Іван Стягайло зажив на Запорозжжі слави відчайдушного, безстрашного воїна-козарлюги і скупого, зажерливого хазяїна-жмикрута. Справді, в бою, розпаленівши, він не раз дивився сміливо смерті у вічі, кидався туди, де було найбільш небезпечно, а на тілі мав стільки шрамів, скільки, мабуть, не мав латок на своєму одязі найнужденніший жебрак. Його рука не знала втоми, і важка шабля нагонила жах на ворогів. Не одному братчику приходила вона на допомогу, вирятовуючи в скрутну хвилину від видимої смерті... За це запорожці любили і поважали Стягайла.

Зате дома, в Січі, і на хуторі, був зовсім іншою людиною. Ніхто не мав більше за нього землі, лук, лісів, коней, худоби, пасік. Ні в кого з козаків-дуків не було більше наймитів та найминок, як у Стягайла. Та, мабуть, і ніхто з них не був такий скупий, як він. Все, що прилипало до його рук, прилипало навіки... Під час поділу військової здобичі, користуючись отаманством, тягнув собі найдорожчі речі, найласіші шматки, а коли на курінній раді ділили земельні угіддя, могоричами, підкупамі, а то й криком, бо мав луджену горлянку, домагався собі найкращих ділянок... Не гребував і лихварством — давав своїм братчикам-запорожцям гроші в ріст і потім стягував з них по три шкури. За це козаки ненавиділи його і прозвали Стягайлом. Спочатку він сердився, коли так його прозивали, та нічого поробити не міг — прізвисько пристало як смола і ввійшло до запорозького реєстру. Згодом звик до нього, слушно вважаючи, що серед запорожців часто подибуються ще гірші, навіть образливі прізвиська — різні Дериземлі, Безштаньки, Голопупенки, Кривошиї, Рябі, — своє справжнє прізвище давно забув і ніколи про нього не згадував.

Він був значним козаком, і його не раз обирали курінним отаманом. Та йому здавалося цього замало, і він таємно примірявся до булави кошового. Заради цієї мети навіть іноді розкошелювався — підмогоричував курінних отаманів і старих впливових козаків, а на свій день народження ставив бочку горілки на січовому майдані для голоти, знаючи, що на раді своїм криком вона може підтримати його.

Такою була ця людина, від якої в значній мірі зараз залежало Арсенове майбутнє. Він дуже добре знав Стягайла і сам, і з розповідей Метелиці, тому й потерпав, ідучи з друзями до військової канцелярії.

На стук у двері почулося гучне: "Ввійдіть!"

Чотири козаки ступили до світлиці і, одвісивши поклони, зупинилися біля порога. Стягайло сидів за столом і читав книгу. Арсен здалеку впізнав "Синопис" Інокентія Гізеля, архімандрита Києво-Печерської лаври і професора Києво-Могилянського колегіуму. Ця книжка з'явилася років п'ять чи шість тому і відразу набула широкого розголосу в Україні, бо була першим підручником з вітчизняної історії. Арсен сам захоплювався нею.

Відклавши книжку вбік і знявши з широкого сидлоподібного носа маленькі окуляри

в залізній оправі, Стягайло уважно оглянув козаків, розправив довгого густого вуса і прогуб, як у бочку:

— Здорові були, молодці! З чим прийшли?

Арсен виступив наперед і розповів про напад татар на Лубенщину, про знищення хутора і втрату сім'ї.

— То чого ж ти хочеш, козаче?

— Я хочу визволити своїх рідних, вони, напевне, в Корсуні...

— Гм, чим же я можу допомогти?

— Дозвольте, батьку, набрати охочих... та спорядити їх припасами з військової казни.

— Он як! — Стягайло наморщив лоба. В очах промайнув неспокій. — Ти, козаче, думаєш, що говориш?.. Хіба я можу без згоди на те царя або гетьмана самочинно розпочинати похід супроти турків? Це ж може викликати велику війну!

Збентежений Звенигора розвів руками: відповідь наказного отамана здалася йому резонною. Але тут втрутився Семен Гурко.

— Батьку кошовий, з якого це часу на похід супроти споконвічних ворогів наших потрібен дозвіл? — сказав він. — Тим більше, що з турками і татарами у нас ще немає мирного договору...

Стягайло з подивом витріщився на незнайомця.

— Ти хто? Я щось не пригадую твого обличчя...

— Семен Гурко, абшитований козак Ніжинського полку.

— Гм, а з якого це часу абшитований козак з Лівобережжя указує кошовому, що він має робити? — перекинув Стягайло Гурка.

— Я не указую. Я тільки висловлюю подив...

— Подив можеш висловлювати у себе на печі, а не перед кошовим! Кожен зайда буде повчати мене!

— Сьогодні я зайда, а завтра стану запорожцем. З тим і прибув сюди...

— От як станеш, тоді я и говоритиму з тобою! Тільки таких великорозумних у нас і своїх досить — не знаємо, куди дівати.

Це була пряма погроза. Та Гурко пропустив її повз вуха.

— Не будемо сперечатися, батьку кошовий. Адже ми прибули не для того... Я гадаю, що у відповідь на напад гетьман сам пошле військо на правий берег, щоб покарати Юрася, і не матиме нічого проти того, щоб якась сотня запорожців взяла участь у тому поході... Нам треба всього лиш порох, олово та хліб або сухарі. Невже Січ пропустить нагоду трохи пошарпати татарські чамбули, що, прикриваючись іменем Юрася Хмельниченка, гуляють по Правобережжю, як у себе дома?

— Я ще раз повторюю, козаче, що це не твого розуму діло, — уперто стояв на своєму Стягайло.

— Хто зна, хто зна, — з викликом і легкою іронією в голосі сказав Гурко.

— Ти занадто самовпевнений, козаче, — нагнувши буйволячу шию і наливаючись кров'ю, гарикнув наказний отаман. — Але ми й не таким роги обламували!

— Батьку, ми не прийшли сюди сваритися чи з'ясовувати, хто з нас розумніший, — втрутився Арсен, стримуючи гнів, що закипав у серці. — Ми прийшли по допомогу... Але якщо наше невлад, то ми із своїм назад!.. Пробачте, що потурбували... Ходімо, друзі!

— Ходіть здорові!.. І ось моє тобі останнє слово, козаче. Ти сам чи з друзями можеш їхати куди хочеш — у Корсунь, у Канів чи хоч самому чортові на роги! Але споряджати за кошт Січі військову експедицію, щоб визволити твоїх рідних, я не дозволю!.. У нас і без того мало припасів. А хліба та сухарів майже зовсім немає. Сидимо на саламасі... Ось так!

Козаки мовчки вклонилися і вийшли.

— Пся крев! — вилаявся Спихальський, сходячи з ґанку. — Упіймали облизня, прошу пана!

— Справді, не сподівалися на таке, — озвався глухо Роман. — Що ж будемо робити, братове?

— Поїду до Сірка на хутір! — рішуче сказав Звенигора. — Невже старий відмовить мені?

— Їдь, Арсене! Їдь не гаючись! — підтримав друга Спихальський. — А ми тим часом вербуватимемо охочих та приймемо батька Семена до коша... Їдь!

Арсен мовчки кивнув головою, і друзі попростували до куреня.

3

Після обіду Переяславський курінь завирував, як роздратований вулик. До січового товариства приймали Семена Гурка.

Звичайно прийом проходив тихо-мирно. Новоприбулого молодика або й досвідченого городового козака, який бажав вступити до запорозького товариства, курінний отаман питав, чи добровільно він вступає до сім'ї славних лицарів Війська Запорозького і чи згоден слухатися своїх отаманів. Коли неофіт казав, що добровільно і що буде слухатись усіх отаманів, його питали, як він прозивається. Саме — як прозивається або як хотів би прозиватися, бо справжнє прізвище заносилося тільки до реєстру, а якщо новак з тих або інших причин не хотів, щоб там фігурувало його прізвище, то заносилось лише прізвисько. Ця традиція установилася ще тоді, коли покріпачені селяни, які тікали на Запорожжя від панів, не хотіли, щоб навіть тут їх знали під їхніми справжніми прізвищами, щоб панові чи урядовцям короля, коли б вони виявили втікача, можна було сказати, що це не той, кого вони розшукують, що це зовсім інша людина, навіть прізвище у неї інше... Якщо ж прізвиська не було, то спостережливі вигадники-запорожці тут же на ходу придумували його, найчастіше підмічаючи яку-небудь рису вдачі чи зовнішності новоспеченого козака. "Хай буде Рябоштаном!" — гукав хтось, натякаючи на рябі штани новоприбулого. Або: "Та він глухий, мов тетеря, тож хай Тетерею і прозивається!" Так і записували... З цієї хвилини новачок ставав запорожцем. Якщо він був юнаком або ж людиною, зовсім необізнаною з військовою справою, то його називали молодиком і прикріплювали до старого бувалого козака, який років за два чи за три мав навчити свого учня орудувати шаблею і списом,

стріляти влучно з рушниці, пістоля, гаківниці та гармати, копати шанці, ставити похідний табір з возів, їздити на коні, майструвати чайки та плавати на них і ще безліч більших чи менших справ, які мав уміти запорожець. Звичайно, робилося це не даром. Молодик мусив слугувати "батькові" та відпрацьовувати на зимівнику, тобто в господарстві свого учителя. Правда, іноді траплялися і такі учителі-безкорисливці, як старий Метелиця, котрі за науку не вимагали нічого, крім кухля горілки та поваги... Якщо ж це був досвідчений воїн, то він відразу вливався до складу запорожців, курінь приймав його в свою сім'ю як рівного.

Однак сьогодні традиція порушилась.

Коли Семен Гурко підійшов до гурту сивовусих козаків і, вклонившись, як належить, попросився до Переяславського куреня, наказний курінний отаман Могила, призначений на той час, поки Стягайло буде наказним кошовим, сказав:

— Чоловіче, я не проти... Як кажуть, про мене, Семене... Але краще буде, коли ми покличемо кошового. Чогось він на тебе зуб має... Правда, за нашими звичаями ми можемо прийняти тебе і без кошового, та коли він хоче сам побувати на курінній раді, то не личить перечити отаманові. Тим більше, що він наш курінний...

І послав молодика по Стягайла.

Слова Могили неприємно вразили Гурка. Отже, кошовий уже встиг переговорити за нього із значними козаками куреня, від яких передусім залежить його доля. Гм, злопам'ятний чоловік і, здається, невеликого розуму...

Чекати довелося недовго. Червоний від морозу та від кухля міцного меду, який він любив вживати до обіду, Стягайло привітався, скинув кожуха і сів до столу.

— Ну, що тут? — запитав похмуро.

— Ось новачок проситься до нашого куреня, батьку, — сказав Могила.

— Новачок? Хто ж це? — Стягайло зробив вигляд, що не помічає Гурка.

Гурко вклонився, виступив наперед.

— Це, батьку, я.

— А-а, це ти... Ніжинський козак... Як же тебе звати?

— Семен Гурко.

— Скільки років маєш?

— За сорок звернуло.

— А у війську скільки?

— Двадцять.

— Ти, здається, письменний?

— Так, дещо кумекаю... Вчився у Києво-Могилянській колегії.

Стягайло пильно придивився до козака, ніби хотів зазирнути в його найпотаємніші думки. Гм, гарний, дужий і розумний. Дивиться прямо, держиться незалежно, мов справді якимось цабе. "Приймеш на свою голову такого розумника, а через рік-другий він, чого доброго, дасть коліном під одне місце і зіпхне з курінного... Знаємо ми таких! Не раз уже бувало!" — подумав кошовий і сердито, хоча й намагався стримати свої почуття, сказав:

— Ну що ж — я не проти. Але просися, хлопче, в інший курінь. У нас і так багато люду! Навіть спати ніде, коли посходяться всі... А от у Незамаївському та Мишастівському обмаль. Йшов би туди!

— Але ж, батьку кошовий, я хотів разом із своїми товаришами...

— Мишастівський курінь поряд... От і будете разом!

— А в поході? У бою?.. Хіба справа в тім, щоб тільки переспати чи з одної миски саламаха їсти?

— Тебе не переговориш, — насупився Стягайло.

— Занадто розумний і настирливий цей новачок, — підтримав кошового низенький і круглий, мов діжа, козак Покотило, давній приятель Стягайла. — Ти ж чув, чоловіче, що тобі сказано? І не ким-небудь, а самим кошовим! Забирай манатки — та йди собі без оглядки!

Гурко наморщив лоба, збираючись з думками, щоб якось м'якше відповісти, але його випередив Роман Воїнов.

— Браття, я не розумію, що тут робиться? Чоловік проситься до нашого куреня, а його допитують, як на суді! Проганяють, як собаку... А чи ти, Покотило, хоч знаєш, що за людина перед тобою? Та ти батькові Семену і в підметки не годишся!

— Чия б гарчала, а чия б і мовчала! — верескнув тонко Покотило. — Що ти за один?.. Сам вештаєшся хтозна-де, а не встигнеш з'явитися на Січі — вже порядки свої встановлюєш!

— От тебе не запитав, що мені робити! — відрубав Роман, труснувши своїм пишним пшеничним чубом, якого він, як і Арсен, не голив усупереч запорозькому звичаю. — Та коли б усі сиділи сиднем по зимівниках, як ти, та держалися за подолки своїх жінок, то досі б татари всіх нас переловили, як перепелів!

Покотило спалахнув і схопився за шаблю.

— Щеня! Ти з ким так розмовляєш?.. Я тобі в батьки годжуся!

За Романовою спиною важко засопіли Спихальський і Метелиця. Почав пробиватися наперед Сікач. У Шевчика від хвилювання почервоніла тонка зморшкувата шия.

— Хто посміє зачепити Романа? — ривкнув Метелиця. — Ану, виходь! Але пам'ятай, що спершу матимеш справу зі мною!

— І зі мною! — настовбурчив вуса і люто повів очима Спихальський.

— Та хай і про мене не забуває! — вистрибнув наперед Шевчик.

Увесь курінь заворушився. Почулися крики, ремствування. Всі стовпилися навколо сперечальників. Одні ставали на бік кошового і Покотила, інші підтримували Романа і Метелицю. Більшість же запорожців не знали, з-за чого розпочалася суперечка, але знічев'я згромадилися посеред куреня, чекаючи цікавого видовища, та потроху і самі почали встрявати в суперечку.

Лише наказний отаман Могила мовчав, не пристаючи ні до перших, ні до других. В душі він не схвалював настрою і вчинку Стягайла, але й виступити проти нього не смів, бо як курінний мусив підтримувати його.

Олії у вогонь підлив Сікач. Виблискуючи новим оксамитовим жупаном, він протиснувся аж до столу і вигукнув:

— Братчики, що наказний кошовий вигадує?! Споконвіку в нас був звичай, що новака приймає до коша курінь... Тож і зараз ми повинні вирішити — приймати чи не приймати. А Іван Стягайло має в даному випадку не більше прав, ніж ми!

— А й справді, запанів старий чорт! — прошепелявив беззубим ротом Шевчик. — Забув, як грязюкою мазали голову, щоб пам'ятав, звідки вийшов!

— Розперезався, що й упину нема! — кинув хтось ззаду.

— Справжній глитай! Дука!

Стягайло від гніву почервонів, але мовчав. Відчував, що криком зараз не візьмеш. У людей проривалося зло, яке накопичувалося в серцях протягом тривалого часу, і він знав, що йому треба дати вихід, щоб не вибухнуло.

Та за його спиною вже згуртувалися значні козаки-дуки.

— Хто там кричить на кошового? Ану вийди сюди! — заверещав Покотило.

— А дулі з маком не хочеш?

— Іди сам сюди — обімнемо боки!

— Тихо, братчики! Тихо! — загукав Могила, бачачи, що може дійти до того, що запорожці схоплять один одного за чуби.

Його ніхто не слухав.

Тоді підхопився Стягайло і гарикнув — аж глина посипалася зі стелі:

— Годі, іродові діти! Знайшли час для крику! Пороззявляли роти, як халяви, та й думають, що хтось їх боїться! Замокніть, кажу! Хіба я проти того, щоб цього чоловіка прийняти до нашого куреня? Хто чув таке? — зробив паузу, уважно прислухаючись до настрою натовпу. За багато років козакування він добре вивчив цей настрій і знав, що в скрутну хвилину треба не перти на рожен, а відступити, заспокоїти збуджених запорожців, які в гніві можуть накоїти хтозна-чого, а коли заспокояться — знову взяти поводи в руки і робити з ними що заманеться... Відчувши легку зміну в настрої натовпу, що був ошелешений таким несподіваним фортеlem наказного, Стягайло трохи понизив голос. — Я тільки казав, що у Мишастівському чи Незамаївському куренях людей менше і не так тісно! Але коли ви хочете прийняти його до себе, то про мене — хоч і всю гетьманщину прийміть!

— Прийняти! Прийняти! — залунали голоси.

Люди враз забули про ненависть, що спалахнула в їхніх серцях до Стягайла, почали заспокоюватись. Хтось натякнув, що новакові слід було б ради такої okazji поставити товариству барило горілки. Але тут знову подав голос Покотило. Образа ще ятрила його серце, і йому хотілося хоч чим-небудь дошкулити тим, хто зневажливо повівся з ним.

— Як же його приймати, коли у нього і прізвиська ніякого немає? — спитав він.

Однак настрої натовпу вже поліпшився настільки, що всі сприйняли це як жарт. Хтось гукнув:

— А й справді — треба прізвисько!

- Треба! Треба!
- Ну, то даймо йому прізвисько!
- Даймо! Даймо!
- А яке?

Всі враз замовкли. Дехто наморщив лоба. Інші почали оглядати новака зі всіх боків, намагаючись до чого-небудь прискіпатись.

А Семен Гурко стояв у колі, усміхаючись своєю гарною, привабливою посмішкою, і з висоти свого зросту, бо замалим не підпирав кривого сволюка старого, врослого в землю куреня, оглядав ясними очима січове товариство, серед якого мав відтепер жити і з яким мав ділити радощі і горе, життя і смерть. Які різні обличчя, постаті! Люди різного віку — і старі, і літні, і зовсім молоді... Але їх усіх об'єднала спільна любов до вітчизни, за яку вони поклялися зносити і тяготи військового життя, і розлуку з сім'ями, за яку нерідко лили і свою, і чужу кров і клали голови... Тепер вони стояли принишклі, мов діти, і напружено думали — яке ж прізвисько дати цьому руському красеневі з обвітраним мужнім лицем і високим, злегка похилим чолом? І ніхто не наважувався вимовити якесь лайливе чи образливе слово, яким найчастіше наділяли новаків, на зразок — Щербатий, Головатий, Безверхий чи Голий. Висока міцна статура, розумний погляд сірих очей, що, здавалося, прозирали аж у саме серце, гарно пошитий одяг — ніщо не давало приводу для образливого прізвиська.

Але ж якось треба назвати!

Спихальський тихенько підсміювався і підштовхував Гурка під бік — попався, мовляв!

А Покотило, щоб остаточно розвіяти про себе погане враження, з улесливою посмішкою вигукнув:

— Ну, от бачите? Як же його приймати? Він нічого такого не зробив, щоб навіть прізвисько йому придумати!

— Ай справді, мат-тері його ковінка! — показав свого єдиного зуба Шевчик. — Він ще нічим перед нами не відзначився! Нічого не утнув! Ні доброго, ні поганого!

Гурко весело засміявся.

— Ну, за цим діло не стане!

Він раптом повернувся і почав протискуватися до дверей. Козаки розступилися — дали дорогу. Проходячи повз лежанку, Гурко на мить зупинився, замислився, а потім нагнувся, вихопив з вогню палаючу хворостину і швидко вийшов надвір.

— Цікаво, що ж він задумав? — висловив загальний подив Могила і кивнув молодому запорожцю: — Піди подивись!

Той пом'явся — видно, не хотілося виходити на холод, — накинув наопашки кожушину і поволі рушив до сіней. Через якусь хвилину влетів збуджений, переляканий. Ще від порога випалив:

— Братчики, горимо!

— Як? Де? — переполошилися запорожці.

— Кажі толком, вражий сину! — гарикнув Стягайло, зриваючись на ноги.

— Курінь горить! Підпалив той клятий палій! Утнув!

Запорожці прожогом кинулись до дверей, мнучи один одному боки. Мов ошпарені вискакували надвір і з несподіванки застигали: очеретяний дах куреня палахкотів з двох боків, мов стіг сухого сіна.

А біля підвітряного причілка стояв Гурко і стромляв палаючу хворостину під стріху.

— Ти що ж це робиш, клятий?! — налетів на нього Стягайло. — Та за це тебе треба біля стовпа до смерті забити, розбійнику! Придумати таке — підпалити курінь!

Вогонь розгорався. У січовій церкві вдарив на сполох дзвін. З усіх куренів висипали запорожці і, уздрівши пожежу, мчали хто в чім був до переяславців.

— Давайте воду! Снігом засипайте! — лунали вигуки.

— Зривайте очерет!

— Виносьте з куреня зброю, щоб не погоріла!

На гвалт збіглася вся Січ. З'явилися дерев'яні цеберка. Запорожці стали цепом і почали подавати воду. Інші довгими баграми зривали з даху снопи очерету, відкидали вбік і там їх затоптували в сніг. Все курінне майно — рушниці, шаблі, пістолі, одяг, посуд — винесли і жужмом звалили віддалік.

Незабаром пожежу пригасили. З обгорілого причілка здіймався сизий дим, змішаний із смердючою парою. Сам курінь не постраждав, бо був товсто обмазаний глиною і загорітися не міг. Козаки поволі заспокоювалися.

Але раптом пролунав гучний голос Стягайла:

— Довбиші, бийте в литаври! На раду! Всі на раду!

Тривожно задудніли литаври. Запорожці, не знаючи для чого збирається рада, повалили на січовий майдан, посеред якого височів гладенько обтесаний дубовий стовп, шикувалися в коло по куренях. Упівголоса перепитували один одного — що трапилося? З якої причини збирається рада?

Ніхто нічого не знав.

Зрозуміло стало тоді, коли молодики вивели під вартою Гурка і Стягайло загукав:

— До стовпа його ведіть! До стовпа! Скараємо киями прокляту щого палія!

На майдані зчинився галас. Козаки з інших куренів, не знаючи, що скоїлося у переяславців, підтримали кошового і теж закричали:

— Скарати його! Скарати!

— Він спалив би усю Січ!

— За таке треба гарненько погладити по спині!

Хтось приніс із зброярні оберемок замашних кийків. Викотили бочку горілки і винесли дерев'яний корець. Молодики швидко прив'язували Гурка до стовпа. Все було готове до езекуції, яка на Січі називалася "стовповою смертю".

Вражені переяславці деякий час мовчали. Ось як повернулося!

З жарту вийшло смертовбивство! Прийом до товариства перетворився на криваву розправу. Хіба це справедливо?

Спочатку почулося глухе ремствування. Запорожці почали перешіптуватися. Потім пролунали крики. Незадоволені гуртувалися навколо Воїнова та Спихальського, а

також Метелиці, який не приховував своїх почуттів і думок, вздовж і впоперек лаючи Стягайла.

— Треба рятувати батька Семена! — гукав Роман. — Бо дехто, бачу, жарту не розуміє!

— Або не хоче розуміти, чортів син! — гув Метелиця, кидаючи лютий погляд на наказного кошового. — Проклятий дука! Кровопивець!.. Такий дорветься до булави — то всі ми зостанемось без голови!

Тим часом Стягайло діяв швидко й рішуче. Не вдаючись у довгі розмови й пояснення, він підійшов перший до стовпа, зачерпнув з бочки корець горілки — випив і, витерши долонею вуса, сказав:

— Братчики, скараємо палія, який хотів спалити нашу матір Січ! Який хотів довершити те, чого не пощастило зробити яничарам! Видно, цю людину підіслав Юрась Хмельниченко. Тож не буде їй пощади!

Він схопив кия і зі всього розмаху вдарив Гурка по спині.

За ним вийшов Покотило. Перехрестився. Зачерпнув корець горілки...

Та випити не встиг. З Переяславського куреня з обуреними криками і лайкою вибіг цілий гурт запорожців. Попереду мчав прудконогий Сікач. За ним — Воїнов, Спихальський, Метелиця... Сікач штурхонував Покотила так, що той засторцював носом у сніг. Метелиця витягнув шаблю, затулив собою Гурка, гукнув на всю силу могутніх легень:

— Братчики! Не руште! Хто підніме кия на цього чоловіка, той вчинить мерзенне діло! Несправедливе діло! А на додачу скуштує моєї шаблі!..

Роман і Спихальський вихопили шаблі теж і стали поряд з Метелицею. До них приєдналося кілька переяславців. Навіть наказний отаман Могила, нагнувши, як бик, круту шию і бликаючи спідлоба чорними очима, вийшов до стовпа і поклав руку на пістоль, що стримів за поясом. Над майданом запанувала грізна тиша, яка віщувала бурю.

За якусь мить Покотило, підвівшись на ноги, вийняв шаблю і кинувся на Сікача.

— Хлопчисько! Як ти посмів ударити мене? Значного козака! І за що? Як ти посмів виступити супроти кошового? Та за це я, знаєш, що зроблю? Посічу на капусту!

Невисокий, товстий, круглий, мов барило, він, однак, був досить верткий і вправний майстер битися на шаблях. В першу мить Сікач змушений був відступити, ледве стримуючи шалений натиск розлютованого супротивника. Та незабаром потиснув його назад, намагаючись вибити з руки шаблю.

Тим часом Стягайло стояв збоку, гарячково міркуючи, що робити. Він не сподівався такого опору і спочатку розгубився, але, бачачи, що бунтівників, як він назвав Метелицю і його товаришів, небагато, вирішив разом покінчити і з ними.

— Гей, отамани! — закричав на весь голос, так що луна віддалася десь аж на Дніпрі. — Гей, отамани! До мене! Візьміть цих бунтівників! У холодну їх! У холодну!

Стрій здригнувся. З різних куренів вискочило кілька десятків козаків. Але більшість, збентежена і збуджена незвичайними подіями — пожежею, стовповою

карою, відвертим виступом багатьох переяславців проти Стягайла, розгубилася, не знала, що робити, і стояла в нерішучості.

Майдан гудів, як рій бджіл.

— Братчики! Кого в холодну? — ревнув Метелиця. — Мене? Хотів би я побачити сміливця, котрий посміє це зробити!

Незважаючи на мороз, він був без шапки, в одній полотняній розхристаній сорочці і рясних синіх шароварах. В правому вусі блищала золота сережка. Могутні груди важко здіймалися, мов ковальські міхи, а міцні ноги твердо стояли на землі, як два дуби. І здавалося, не було такої сили, яка могла б зрушити його з місця.

Метелицю в Січі знали всі. Знали його розум, уміння битися на шаблях, відчайдушну сміливість, безкорисливість. Знали, що переяславці не раз хотіли обрати його курінним, але він відмовлявся, бо не був ні владолюбцем, ні честолюбцем, а більше всього на світі шанував і беріг власну волю і гідність, найдужче любив Січ, що була його домівкою, бо не мав ні кола ні двора, та товариство січове, яке було йому за сім'ю. Тому і його всі любили, за винятком хіба деяких дуків, над якими він частенько кепкував.

Коли переяславці побачили, що Метелиці загрожує холодна, вони майже всі рушили йому на допомогу.

Але тут пролунав чийсь голос:

— Сірко в Січі! Сірко в Січі!

Враз запала тиша. Сірко користувався на Запорозжжі такою великою славою і повагою, як ніхто з кошових перед ним. Його любили, поважали, боялись і — боготворили... Тому поява славетного ватага зразу всіх протверезила. Сотні очей разом повернулись до брами, назустріч двом вершникам, що, не поспішаючи, наближались на вкритих памороззю конях.

4

Сірко в'їхав на майдан у супроводі Арсена Звенигори, зняв шапку, вклонився товариству.

— Доброго здоров'я, браття, отамани, Військо Запорозьке! — привітався він.

— Доброго здоров'я батьку кошовому! — гукнули козаки.

— Що у вас стряслося, що ви зійшлися на раду?.. Чи збираєтесь у похід на турка, чи відповідь чужоземним послам готуєте?

Січ мовчала. Запорозжці ніяково відвертали очі, попускали голови. Ніхто не знав, що відповісти кошовому.

Не злазячи з коня, Сірко окинув поглядом майдан. Побачивши прив'язаного до стовпа незнайомця, деякий час пильно вдивлявся в нього. На обличчі промайнув подив.

— За що ви караєте цього молодця?

Наперед поволі вийшов Стягайло. Вклонився.

— Батьку кошовий, він підпалив курінь... Замалим не згоріла вся Січ!

— Як підпалив? Для чого?

— Мабуть, зі злим умислом...

— Не може цього бути! — вигукнув Арсен схвильовано. — Я знаю цього козака! Я вам розповідав, батьку, про нього! Це якесь непорозуміння!

— Та що ви слухаєте Стягайла! Бреше він, собака! — крикнув Метелиця, не ховаючи важкої блискучої шаблюки. — Все було не так! Не сподобався йому чоловік — от він і вирішив вчинити самосуд над ним!

— Як?! Без суду — до стовпа? Хто ж дозволив?

— Сам дозволив... Думав — після пожежі, під гарячу руку, ніхто не перечитиме, — пояснив Воїнов.

— Розв'яжіть його! — наказав Сірко.

Арсен миттю сплигнув з коня, підбіг до стовпа, рубонув шаблею віршовку. Гурко потер онімилі зап'ястя, весело усміхнувся ясною усмішкою, від чого похмурий майдан теж став веселіший, і, обнявши Арсена за плечі, наблизився з ним до кошового.

— Спасибі, батьку кошовий! Тепер вірю, що поживу ще... А то думав: як уперіщать цими кийками, — він кивнув на купу довгих цупких палиць, — так і полетить моя душа до Вельзевула в пекло!

— А хіба що — нагрівив? — усміхнувся, дивлячись на усміхнене лице Гурка, Сірко.

— Бувало... Та й хто є на світі без гріха?

— А курінь навіщо підпалив, грішнику?

— Сказали переяславці, що я ще нічого такого видатного не зробив.

— Так ото ти і втнув?

— Утнув, батьку...

— Захотів, щоб Палієм прозвали?

— Чесно кажучи, в ту мить не думав, як мене прозвуть...

— Ха-ха-ха! — засміявся Сірко. — Що не кажіть, браття, а треба мати мудру голову, щоб додуматись до такого!

Запорожці, що згромадилися навколо кошового густим натовпом і слухали розмову, весело зареготали, їм почав подобатись цей чоловік, якого вони замалим не почастували киями.

— Ну, а коли б згоріла вся Січ? — запитав Сірко.

— Не згоріла б батьку, — спокійно відповів Гурко. — Всі курені приметені снігом так, що нічому горіти... Отже, згорів би тільки Переяславський.

Наперед випхався Спихальський.

— Холера! — вигукнув він. — Але ж то справді мудро, прошу панство, втнути таку штукенцію! Чи ктурий з нас додумався б до такого, питаю вас? Не! Як Бога кохам, не!.. А курінь наш Переяславський — одна тільки слава, що курінь, скажу я вам! Стіни покривилися, погнили — вітер аж свище! Покрівля продірявилась так, що коли йде дощ, то ми промокаємо до кісток або тікаємо до сусідів! Хай мене грім поб'є, коли брешу!

— Правду козак каже! Їй-богу, правду! — втрутився Метелиця і повернувся до Стягайла та його прибічників. — А ви, сучі сини, хотіли за оберемок гнилого очерету піддати чоловіка стовповій смерті! Та дякувати треба йому, що примусив нас перекрити

своє житло! Що спалив ік лихій мамі оте гниляччя!.. Чи у Дніпровських плавнях перевівся очерет? А чи руки нам відсохнуть, коли ми по кулику зв'яжемо його і гуртом заново перекриємо курінь?..

— Та й не даром я палив його, — знову заговорив Гурко. — Я прийшов до вас, братчики, не з порожніми руками, а з копою срібних талярів, які з радістю дарую переяславцям, щоб за ці гроші полагодили свій курінь... Або й збудували новий... — Він витягнув з кишені туго набитий оксамитовий кисет і подав Метелиці. — Ось держи, батьку!

— Спасибі тобі, брате! — обняв його Метелиця. — От тільки так і не знаю, як тебе звати, бо прийняти в курінь — прийняли, а прізвиська не встигли дати!

— Як назвете, так і добре буде.

— Дозвольте, пани-брати, мені слово мовити, — сказав Сірко.

— Говори, батьку, говори! — загукали козаки.

— Подобається мені цей козак, ніде правди діти... І чує моє серце, що не раз і не два стане він у пригоді товариству нашому... Тож прийемо ми його до свого коша і дамо йому прізвисько Палій, бо таке він сьогодні заслужив...

— Палієм, Палієм прозвати! Хай віднині буде Палій! — загомоніли козаки.

— Імені не будемо, за нашим звичаєм, змінювати, бо ім'я — від Бога, його дав піп... — вів далі Сірко. — А прізвище — від людей, от його ми й змінили... Чи згоден, козаچه?

Семен Гурко, який відтепер мав прозиватися Семеном Палієм, а своє родове прізвище забути, вклонився товариству і кошовому.

— Спасибі, батьку кошовий, спасибі, батьку хрещений! Доки й житиму — пам'ятатиму, хто дав мені це запорозьке наймення! І постараюся не осоромити його ніколи... А вам, братчики, дякую за шану, якої ви удостоїли мене! Бо коли б ви не прив'язали сьогодні до цього стовпа, щоб усипати мені в спину півтисячі київ, то хто б тут зараз знав якогось там Семена Гурка?.. Ніхто... Тож дякую за те, що без слави прославили Семена Палія! Ну, а славу я вже постараюся здобути шаблею своєю!

— Ти дивися, як чеше! Хоч і молодий, а голова! — прошамкотів дід Шевчик, блискаючи єдиним зубом.

Палій уклонився ще раз, потім подлубався в кишенях витягнув кілька золотих, підкинув на долоні.

— А тепер, браття, годиться і хрестини справити! Ставлю на всіх дві бочки горілки... Гукайте шинкаря!

Над натовпом прокотився схвальний гомін, і в ньому найчастіше чулося нікому досі не знане, щойно народжене наймення — Палій, яке враз стало відоме усьому Запорозькому Війську.

5

Як і сподівався Арсен, Сірко дозволив набрати охочих для походу на Правобережжя, наказавши за рахунок запорозької казни спорядити загін порохом, сухарями, пшоном, салом і сушеною рибою.

Збиралися швидко, бо час не ждав. Охочих було чимало, однак вирушали тільки ті,

хто мав коня. Таких виявилось небагато — всього сто сімдесят чоловік. До заходу сонця вони одержали у зброярні порох і олово, в гамазях — пшоно, сало, сухарі, рибу і сіль. Хто обносився, той нашвидкуруч латав одяг і взуття або мінявся з товаришами на щось краще, тепліше...

Виступити мали рано-вранці. А ввечері Сірко зібрав усіх у військовій канцелярії на раду.

Простора кімната переповнена вщерть. Сиділи на лавах, на ослонах, внесених джурою кошового, стояли попід стінами і посередині — де хто міг. Від жовтавого світла воскових свічок по суворих, зосереджених обличчях ходили мерехтливі тіні.

Сірко вийшов з бокової кімнати — став за столом. Останнім часом він помітно почав старіти. Вуса зовсім побіліли, а під очима з'явилися сині набряки. Однак тримався ще молодцем: груди колесом, плечі розправлені, як у парубка, голова високо піднята. У себе на хуторі, в Грушівці, він встиг відпочити, і приїзд Звенигори був досить вчасним приводом, щоб повернутися назад у Січ, до якої вже сам рвався.

Окинувши поглядом припишклих запорожців, кошовий почав говорити.

— Браття, я зібрав вас для того, щоб перед вашою далекою дорогою сказати кілька слів... Причина поїздки всім відома: кожен з вас зголосився добровільно допомогти нашому товаришеві Арсену Звенигорі визволити його рідних. Про це знаєте ви, про це знає вся Січ, а отже, можуть знати і ті, хто цікавиться, як ми тут і чим живемо... Але це, так би мовити, для сторонніх ушей. Насправді завдання ваше буде далеко ширше, важливіше...

Над головами прошелестіло здивування. Невже батько кошовий підозрює, що серед них є чужоземні вивідачі?

— Я нікого не підозрюю, — вів далі Сірко, — але ми живемо в тривожний час, серед ворогів, і повинні не тільки діями, а й словами не зашкодити собі... Отже, перша передумова успіху — цілковита таємниця!.. Трапилося так, що після облоги Чигирини і здачі його, в чому я звинувачую не військо, а наших полководців — гетьмана і воєводу, про що я, до речі, відверто написав Самойловичу в своєму листі, Правобережна Україна зосталася під владою турків, які настановили там гетьманом Юрася Хмельницького. Ми всі любили і поважали великого Богдана, але не можемо тим же платити його безпутному синові, який з-поміж усіх гетьманів, що були після Богдана, найбільше завинив перед нашою вітчизною і завдав їй найбільшої, може, непоправної шкоди. Я це говорю для того, щоб ви знали, що з турками і татарами у мене ніколи не було ніяких дружніх договорів, я ніколи збройною силою не ставав на їхній бік і ніколи не стану на бік тих, хто їм допомагає!

— Ми це знаємо, батьку, — басовито сказав Метелиця.

— Ви завтра вирушаєте на Правобережжя і зіткнетесь з тими, хто служить султанові Магомету. Не багато їх, але мені хотілося б, щоб зовсім не було!

— Розуміємо, батьку, — знову прогук Метелиця.

— А як розумієте, то про це більше не говоритиму... Скажу друге: головне ваше завдання буде ось яке. До Корсуня ви підете одним загonom, зробіте там що потрібно,

тобто визволите Арсенових рідних, а потім розділитесь на чотири купи. Головним наказним отаманом, або полковником, я призначаю Семена Палія... А після Корсуня — отаманство над загонами приймуть Самусь, Іскра, Абазин і Палій. Ви пройдете від Корсуня до Дністра, до Збруча, до Случі й Ірпеня, розвідаєте, що там діється, як живе народ, покажете йому, що ми про нього не забули, піднімете його і спільно поб'єте невеликі татарські і турецькі залоги, де зустрінете... А на весну повернетесь на Січ!

— Розуміємо, батьку, — закивали головами запорожці.

— Ну, а коли розумієте, то щасливої вам дороги!

Всі вийшли, крім Палія, Звенигори, Воїнова і Спихальського, яким кошовий наказав зостатися.

Сірко пройшовся по кімнаті, потім зупинився перед Палієм, поклав йому на плече руку.

— Ти, мабуть, здивований, козаче, що зразу після хрестин отаманом став?

— Здивований, батьку.

— Звикай... Правду кажучи, я хотів призначити Арсена, але він розповідав про тебе таке, що хоч зразу обирай кошовим!

— Він, напевне, перебільшив, батьку.

— От я й хочу сам пересвідчитись, чи ти справді орел, чи тільки схожий на нього... Ну, ну, не ображайся, я жартую... Отаманом справді мав бути Арсен, але, мабуть, у цьому поході в нього буде багато інших турбот. Тому, знаючи про вашу дружбу і про ту славу, якої ти так швидко зажив у Січі, — кошовий усміхнувся, а за ним усміхнувся і Палій, — я й призначив тебе полковником.

— Дякую, батьку.

Сірко деякий час помовчав, думаючи щось своє, потаємне. Потім розігнав на чолі глибокі зморшки і сказав:

— Друзі, у вашого загону буде окреме завдання... Після того як визволите Арсенову сім'ю, ви повинні будете пробратися в Немирів, резиденцію Юрася Хмельницького. Я довго був вінницьким полковником і добре знаю ті місця. Там є де сховатися вашому загону, — один Краковецький ліс може прийняти під свій захист у сто разів більше людей, ніж у вас... Якщо вам пощастить, ви зможете вивідати важливі таємниці турків, потрібні Січі. Ви розумієте, про що я кажу. Війна не закінчена. Можна сподіватися, що цього року, влітку, вона розгориться знову. Тож нам було б цікаво знати, куди вдарить Кара-Мустафа і якими силами... Після того ви підете на Ірпінь, розвідаєте, що робиться на Поліссі.

— Надто важке завдання, — задумливо сказав Палій. — Не уявляю, як ми виконаємо його.

— Про це потурбується Арсен, — усміхнувся доброю усмішкою Сірко. — Йому не звикати...

В ОСИНОМУ ГНІЗДІ

1

На сьомий день важкої дороги, перед полуднем, валка вигнанців з Лівобережжя

прибула в супроводі татарського загону до Корсуня. Пощипував бадьорий морозець. В ясно-голубому небі сліпучо сяяло сонце. Та, незважаючи на гарну погоду, в місті було безлюдно, як і всюди на Правобережжі, де довелося побувати переселенцям. Цілі кутки вигоріли під час татарських нападів, а там, де оселі уціліли від пожеж, все дихало пусткою. Тини скосбочилися, хліви й клуні зяяли ребрами кроков та лат, колись білі стіни хат тепер облупилися, вікна чорніли страхітливими дірами, а по дворах лежали кучугури снігу... Тільки де-не-де виднілися людські сліди. В двох чи трьох хатах скрипнули двері — то виглянули закутані якимись рядюгами старенькі бабусі, але й вони, побачивши озброєних вершників і валку змучених бранців, миттю сховалися в сінях.

Один замок на кам'янистому острові посеред Росі виявляв зримі ознаки життя. Здалеку було видно, як там весело в'ються вгору сизуваті дими, як вештаються темні постаті. Чувся передзвін молотків у замковій кузні.

Залишивши валку на широкому засніженому майдані над Россю, Свирид Многогрішний поскакав до перекидного моста.

Переселенці збилися в купи і тихо розмовляли між собою, насторожено позираючи на татар-дозорців...

— Корсунщина — непоганий край, знаєш-маєш, — міркував уголос схудлий, почорнілий, але, як завжди, балакучий Іваник. — Нічим не гірший за Посулля. А може, ще й кращий... Та жити тут, під турками, буде не з медом. Ой ні, не солодко!.. Мені б тільки до весни — а тоді накиваю п'ятами за Дніпро!

— Піймають — голову відкрутять! — кивнув хтось на татар.

— Вони й так не помилують.

Біля саней дідуса Онопрія було тихо. Ненко, Младен і Якуб мовчки розглядали чуже місто, а жінки, вмовившись серед вузлів і клумаків, сумно дивилися на гомінкі пороги, де навіть у люті морози парувала швидкоплинна течія, пробиваючись поміж брилами каміння і льоду.

Раптом над валкою пролетів приглушений гомін.

Із замку виїхало кілька вершників. Попереду на вороному коні гарцював красивий, багато вдягнутий чоловік середніх років. Позад нього їхав полковник Яненченко. А ще далі — почет, що складався переважно з татар.

— Юрась Хмельницький! Юрась Хмельницький! — прошелестіло над валкою.

Всі миттю припинили розмови і прикипіли поглядами до чоловіка, ім'я якого останні два роки наводило жах на всю Україну.

Так ось який він!

Наймолодший син славетного гетьмана Богдана Хмельницького Юрій або, як його в сім'ї, а потім і в народі називали, Юрась, мав лише шість чи сім років, коли його батько в 1648 році підняв всенародне повстання проти польсько-шляхетського панування на Україні. Рано втративши матір, Юрась виростав хворобливим і мовчазним хлопцем. Батька, переобтяженого державними турботами та безконечними війнами й походами, бачив зрідка. А згодом, коли був відданий на навчання до Києво-Могилянської колеґії,

довгі роки зовсім не зустрічався з ним.

В протигагу старшому братові Тимошеві, енергійному, розумному і хороброму юнакові, який у сімнадцять-вісімнадцять років очолював Чигиринську козацьку сотню, а згодом водив у бої велике військо і помер від тяжкого поранення, Юрась був завжди кволий, млявий, бездіяльний. Його більше приваблювала келія схимника і ряса ченця, ніж гетьманська булава, що після смерті батька опинилася в його слабких руках.

Після поразок, яких зазнало московське та козацьке військо у війні з Польщею спочатку під Любаром і Чудновом, а пізніше — під Слободищем, Юрась підписав з Польщею ганебний і тяжкий для України і для себе Слободищенський трактат 1660 року. Всупереч волі народу, знову кинув Україну на поталу польській шляхті.

Хвиля народних повстань проти польсько-шляхетських загарбників змусила Юрія Хмельницького на початку 1663 року зректися гетьманства і під ім'ям Гедеона постригтися в ченці. Та цей акт уже не міг зарадити народному лихові: 1667 року — і на довгі десятиріччя — Україна була поділена між Варшавою та Москвою на дві частини — Лівобережну і Правобережну. Це на корені підсікло сили народу, кинуло його у вир братовбивчих воєн та повстань, що не затухали протягом цілого наступного століття. Хижа-заздрісні сусіди, користуючись роз'єднаністю України, посилили напади на неї, намагаючись відхопити собі якомога більший шматок.

Особиста доля Юрася після цього була не менш тяжка. Через рік він був обвинувачений у зраді правобережним гетьманом-самозванцем Павлом Тетерею, заарештований і переданий польським властям. Майже три роки провів у похмурих, сирих казематах Марієнборзької фортеці на півночі Польщі.

Звільнений з ув'язнення, чернець Гедеон, як він називав себе тепер, цілком зрікся світського життя й оселився в Уманському монастирі. Хоча йому було в той час років двадцять п'ять чи двадцять шість, здавався він постарілим, стомленим, надломленим душевно. На блідому, позбавленому життя обличчі застигла печать скорботи і болю, а чорні згаслі очі давно загубили здатність усміхатись. Десять важких і бурхливих літ, що минули зі смерті Богдана Хмельницького, зів'яли і виснажили його кволе тіло і хвору душу.

Здавалося, що за монастирськими стінами Юрась нарешті знайде собі тиху, спокійну оселю, у якій зможе прожити безжурно до кінця днів своїх, схватися від житейських бур, що одна за одною стрясає українську землю.

Та ба! Навіть монастирські стіни не врятували ченців від татарського аркана: Юрася разом з братією людолови потягли до Криму, а звідти хан, дізнавшись, що молодий похмурий чернець — син покійного гетьмана Іхмельніскі, як називали його татари, і сам колишній гетьман України, відправив його в Туреччину в подарунок султанові. Там деякий час він сидів в одиночці Семивежного замку — тюрмі для політичних злочинців та суперників султана. А згодом, коли уряд Османської імперії, заграючи з Дорошенком, все більше і настирливіше почав скеровувати вістря своєї експансії на північ, проти України, його було призначено архимандритом в один з православних монастирів турецької столиці.

Слабкий і безвольний, він дуже скоро погодився допомагати туркам у їхніх завойовницьких походах. І коли правобережний гетьман Петро Дорошенко, від якого відсахнувся народ через його політику дружби з султаном, змушений був скласти зброю і здатися лівобережному гетьманові Івану Самойловичу та царському воєводі Григорію Ромодановському, султан несподівано витягнув Юрася з-за монастирських стін на світ Божий і проголосив "князем Малоросійської України".

З таким пишним, але малозрозумілим титулом, одержаним від найлютішого споконвічного ворога українського народу, з'явився Юрась на чолі вісімдесяти п'яти земляків-запроданців з колишніх невільників влітку 1677 року під Чигирином. Його підпирало стотисячне турецьке військо великого візира Ібрагіма Шайтан-паші.

Та марні були сподівання султана і самого Юрася на те, що народ, спокушений славним прізвищем Богдана Хмельницького, піде за його сином. На Україні Юрасеве "військо" збільшилося — смішно сказати — всього на півтора десятка чоловік і складалося із сотні гультіпак, яким не довіряв навіть сам "князь".

Через місяць Ібрагім Шайтан-паша, зазнавши поразки, ганебно втік з-під Чигирини, залишивши після себе зруйновані, спалені села й міста Правобережжя та трупи тисяч людей.

Наступного року Магомет IV послав двохсоттисячне військо для завоювання України. Великий візир Мустафа поклявся бородою Пророка, що здобуде Чигирин і всю Україну. В його обозі знову плентався проклятий народом Юрась... Кара-Мустафа Чигирин узяв, але закріпитися в ньому, а тим більше завоювати всю Україну не зміг. Розбиті під Бужином турецькі війська покотилися назад, безжалісно знищуючи все на своєму шляху.

Правобережжя майже зовсім спустіло. Сотні тисяч людей втекли на лівий берег, а тих, хто не встиг сховатися чи втекти, татари й турки побили або потягли в неволю.

Колись багатолюдний край — від Чигирини на сході до Кам'янця й Житомира на заході — внаслідок гетьманських чвар, польсько-шляхетських наїздів і особливо турецько-татарської навали занепав, знелюднів. У тих селах, де колись було по сто чи й по двісті дворів, тепер залишилося дві-три хати, в яких знаходили притулок старі й малі, що якимсь чудом врятувалися від ворожої шаблі та аркана. Від Чигирини, Канева, Умані, Фастова та багатьох інших міст лишилися тільки назви. Хто zostався там живий, утік в ліси, в печери, харчуючись дичиною, жолудями та грибами...

Народ небезпідставно вважав винуватцем розорення рідного краю Юрася Хмельницького, який не тільки не перечив туркам і татарам плюндрувати Україну, а нерідко й сам наказував винищувати села й міста, що не скорялися його владі. Ім'я Юрася стало ненависне на обох берегах Дніпра.

Тож не дивно, що всі переселенці — від старого до малого — прикипіли поглядами до цієї людини.

Зупинившись перед принішкою валкою, Юрась, не злазячи з коня, почав мовчки розглядати людей. А вони тим часом тихцем розглядали його.

Невисокого зросту, хирлявий, вузький у плечах, чисто поголений, він прямо, якимось

задерев'яніло сидів у сідлі, і на його блідому, невиразному, хоч і досить вродливому обличчі не промайнуло жодне почуття. Тільки один раз, коли на руках у молодої матері верескнуло злякане юрмою вершників дитя, він несподівано усміхнувся. Але усмішка не скрасила його обличчя, бо очі залишилися тьмяно-холодними, непроникними, немов скляними. Та й тривала вона всього якось мить і зразу, без ніякого переходу, щезла.

Одягнутий він був досить вибагливо: темно-синього сукна бекеша, підбита лисячим хутром, боброва шапка-гетьманка з самоцвітом та двома павичевими пір'їнами над чолом, при боці — дорога шабля, за поясом — булава, виготовлена перед першим чигиринським походом карбувальниками Стамбула, на ногах — червоні чоботи.

Оглянувши мовчазних переселенців, їхній убогий скарб на санях, отари овечок та черідки схудлих за час переходу корівок, він кивнув Яненченкові і, коли той під'їхав, щось тихо сказав.

— Люди, підійдіть ближче! — піднявся на стременах полковник. — З вами хоче говорити ясновельможний гетьман!

Залишивши дітей на санях, чоловіки й жінки стовпилися перед гетьманом і його почтом.

— Люди! — промовив Юрась. — Сьогобічна Україна — відтепер ваша хата, ваш край! Звідси більшість із вас вийшли, сюди й повернулися. Поселяйтеся в Корсуні, в найближчих селах, живіть вільно, багато!.. Годі вам гнути спину перед богопротивним поповичем, якого я, дасть Бог, переможу і коли-небудь приведу на аркані сюди на справедливий суд людський і Божий!.. Владою, даною мені султаном турецьким Магометом, я захищатиму вас від поповичевих посіпак, царських воевод і польських панів!.. У вас тепер один володар — я, гетьман і князь України, визволеної з лядської неволі моїм батьком Богданом Хмельницьким! Хто з вас чинитиме непослух, хто наважиться не коритися полковникові та його людям, той буде нещадно битий або скараний на горло!.. Вам зрозуміло?

— Зрозуміло, пане гетьмане, — виліз наперед невгамовний Іваник. — Одного ніяк не докумекаю, знаєш-маєш...

— Ну, чого саме?

— А якщо на нас нападуть татари альбо, приміром, турки... Як же тоді? Давати їм одкоша чи безборонно дозволити заарканити себе та покірно йти на галери?.. Чи, приміром, жінкам нашим та дівчатам — до турчина в гарем?..

Юрась Хмельницький втупився тьмяними очима в чоловіка, мов у яке диво. Довгенько мовчав. Потім голосно вигукнув:

— Дурню! Турки й татари — мої союзники! Вони не чіпатимуть моїх підданців. Вони прийшли на нашу землю не для того, щоб поневолювати, а щоб визволяти!

— Нашу душу від тіла, знаєш-маєш, — буркнув Іваник і, побачивши, як сіпнулася гетьманова рука до шаблі, прудко шмигнув у натовп, де Зінька зразу ж дала йому стусана межі плечі, щоб не був такий розумний.

Наперед виїхав полковник Яненченко.

— Люди! Зараз вас розведуть по хатах, де ви зможете перегрітися і пожити до того часу, коли остаточно виберете собі пристановище... Але перед тим я хочу відібрати кількох хлопців і дівчат для служби в замку... Ось ти!.. І ти!.. І ти!..

Він показував пальцем прямо в насторожені очі парубків і дівчат, і ті, сполотнівши, намагалися позадкувати, сховатися серед односельчан, але два козаки, що враз вискочили наперед, швидко хапали їх за рукава і відводили вбік.

Перед Златкою і Стехою Яненченко на мить запнувся. Він був вражений їхньою красою ще там, на хуторі, коли зчепився з-за них з мурзою Кучуком. Власне, парубків і дівчат він зараз брав тільки для того, щоб менш помітними були серед гурту ці красуні, бо цікавили його в першу чергу вони. Однак він не хотів, щоб гетьман звернув на них увагу. Тому досить недбало, ніби між іншим, ткнув зразу двома пальцями — вказівним і середнім — в їхній бік.

— І ви!

— Ой! — зойкнула Стеха і схопила Златку за рукав.

Ніхто не помітив, як перекинулись бистрими поглядами мурза Кучук із сином Чорою.

Не дуже второпавши, що говорить горбоносий вершник, Златка злякано мовчала.

Полковникові пахолки підбігли до дівчат і потягли з гурту.

Младен, Ненко і Якуб, теж далеко не все розуміючи із сказаного, напружено стежили за тим, що відбувається на майдані. Коли на хутір напали татари і почали виганяти людей, вони домовилися поки що мовчати, не зізнаватися, хто вони такі, щоб у слушний час визволитися самим і визволити усіх своїх. Тепер вирішили, що такий час настав.

Ненко раптом вийшов з гурту і став перед Яненченком. Швидко заговорив по-турецькому.

— Не чіпай цих дівчат, ага! Заклинаю тебе Аллахом — не чіпай! Одна з них — моя сестра, яку я знайшов у цьому чужому для мене краї, а друга... друга — моя полонянка, яку я мав намір забрати з собою... Ти мене розумієш? Залиш їх при мені, ага!

Яненченко витріщив очі. Він досить добре знав турецьку мову і все зрозумів. Одного не міг второпати — звідки тут узявся цей турок?

Зрозумів Ненка не тільки Яненченко. З-за спини Юрія Хмельницького, який теж говорив по-турецькому, швидко виїхав старшина гетьманської варти Азем-ага, похмурий чолов'яга, з вузькими хитрими очима і важкою нижньою шелепою, що видавалася далеко вперед. Ставши перед Ненком, він пильно оглянув його, а потім запитав:

— Ти хто такий?

— Сафар-бей, бюлюк-баша окремої яничарської ортиЗ в Сливені.

— Як ти сюди потрапив, ага? Чому опинився серед цих чужих для тебе людей?

— Нас тут аж троє — яничарських старшин, — спокійно пояснив Ненко, задалегідь обміркувавши з батьком та Якубом, як їм триматися, коли настане час зізнатись, хто вони. І він показав на Младена і Якуба, які вклонилися гетьманові і Азем-азі. — Ми

потрапили під час нападу на Січ у полон до козаків... Ми складаємо Аллахові і вам щиру подяку за те, що визволили нас, ага!

— Ти сказав, що одна з цих дівчат — твоя сестра... То правда?

— Так, ага.

— Ця? — Азем-ага показав на Златку.

— Так, ага, — підтвердив Ненко і звернувся до дівчини: — Адіке, привітай цих добродіїв!

— Я вітаю вас, ефенді, — вклонилася Златка гетьманові. — Я рада зустрічі з вами, шановний ага, — повернулася вона до Азем-аги. — Хай береже вас Аллах!

— Гм, справді туркеня, — буркнув Азем-ага і кивнув на Стеху. — А та?

— То сестра козака, який узяв нас у полон... Він ставився до нас добре і навіть допоміг розшукати Адіке, захоплену запорожцями під час морського походу... Його немає тут, і ми опікуємо його рідних... Тому просимо залишити дівчат з нами!

Азем-ага нахилився до гетьмана і впівголоса щось довго йому пояснював. Юрась Хмельницький ствердно кивнув головою, подивився на дівчат, на Ненка і повернувся до Яненченка.

— Облиш цих дівчат, пане Іван, — вказав він. — Ти собі знайдеш інших, а цих я заберу з собою до Немирова... Та накажи відібрати півсотні сімей на добрих санях і з міцними, витривалими кіньми — я візьму їх теж з собою. І не забудь про тисячу злотих, які ти маєш прислати мені... Бо...

Яненченко втягнув голову в плечі і зблід від гніву та образи. Він ніяк не сподівався, що гетьман забере дівчат ще й нагадає йому так недоречно про данину. Гадав, що розмова, яка відбулася між ними сьогодні вранці сам на сам, нікому не буде відома, і ось раптом гетьман розголосив її в присутності всього почту. Та розмова теж мала образливий характер. Хмельницький після сніданку без ніяких пояснень зажадав, щоб Яненченко кожного року привозив йому тисячу злотих. А коли полковник зауважив, що навряд чи зможе нашкребти з небагаточисельного і зубожілого населення таку суму, гетьман розгнівався і сказав, що зможе, інакше пернач полковника віддасть комусь іншому, більш винахідливому, котрий зуміє дістати ті нещасні тисячу злотих. Це означало, що доведеться не тільки тягнути останнє з люду, а й витрушувати свої кишені. Однак він погодився, бо нічого іншого не зоставалося робити... А тепер гетьман удруге нагадав про це. Те "бо" прозвучало тихо, але лиховісно, як суворе застереження. Можливо, воно було сказане так, між іншим, а можливо, і з умислом, щоб полковник не став оскаржувати раптового наміру гетьмана забрати з собою аж п'ятдесят сімей, і особливо цих двох дівчат-красунь, що так запали йому в око... "Хай йому грець, — подумав Яненченко, — з цим скаженим, напівбожевільним Юрасем каші не звариш. Хоч він і родичем доводиться, а краще триматися від нього далі..."

Він ствердно хитнув головою і міцно — аж суглоби побіліли на пальцях — затиснув у руці ремінний повід. Заклопотаний своїми думками, вражений таким безтактним зауваженням гетьмана, Яненченко не помітив, як радісно блиснули очі в одного вершника, що стояв позад гетьмана, коли почув, що дівчата мають їхати до Немирова.

То був мурза Кучук.

2

Поминувши сплюндровані, безлюдні містечка Лисянку, Жашків і Дашів, змучені, перемерзлі, голодні подорожні добралися одного дня до Немирова.

Невідомо, чому це невелике, хоч і мальовниче містечко облюбував Юрій Хмельницький для своєї резиденції. Може, тому, що тут була досить міцна фортеця, чи тому, що в місті та його околицях збереглося більше населення, ніж над Россю? Чи тому, що звідси було недалеко і до кордонів Туреччини і до Кам'янця, який був центром кам'янецького пашалика, на правах окремої провінції приєднаного до імперії, де на випадок небезпеки міг знайти захист гетьман-невдаха? А чи просто так наказали йому його господарі — султан та великий візир?

Поселився він на Вікітці, високому, кам'янистому півострові, оточеному з трьох боків широкими ставами. Це урочище самою природою було створене для того, щоб тут побудувати фортецю. Правда, колишнє польське укріплення під час козацьких воєн було значно пошкоджене, але ще й досі, незважаючи на це, земляні вали з дубовим частоколом були міцні і надійно прикривали гетьмана від раптового нападу.

Мешкав він у чималому дерев'яному будинку, що колись належав польському воєводі. В сусідніх будинках розташувалася його особиста варта. А неподалік, у Шполівцях, єдиному передмісті, що збереглося від пожеж та руйнування, розмістилося гетьманське військо — вісімсот татар, двісті волохів, двадцять вісім сербинів та вісімдесят козаків. Військо невелике, можна сказати — мізерне, але і його нічим було прогодувати. Тому нерідко траплялося так, що зголоднілі татари відправлялися в села, де ще можна було чим-небудь пожитися, і забирали в селян останнє — корівчину, вівцю чи лантух збіжжя.

Саме тоді, коли Юрась на чолі свого загону і валки переселенців під'їхав до Вікітки, на греблі показався татарський роз'їзд. Попереду лучники гнали невелику отару овець. Позаду на санях везли лантухи з борошном та збіжжям, на арканах тягнули кількох на смерть переляканих чоловіків.

Юрась притримав коня, почекав, поки татари узвозом піднімуться на гору.

— Що це? — спитав вилицюватого, подзьобаного віспою салтана, який, облеслизо-нахабно усміхаючись і кланяючись, під'їхав до нього.

— Салям, ясновельможний гетьмане, — привітався салтан і, повернувшись вправо назад, показав на здобич. — Мало-мало брали ясак4... Голодний воїн — поганий воїн... Треба м'ясо, треба кліб... Катув треба. Голодний татарський кінь — нікудишій кінь... Мало-мало треба овса, треба сіна... А де взять?.. Пан князь сам мало-мало розуміє...

— Гаразд, — кивнув головою Юрась. — А це що за люди?

— А-а, ці... Багаті люди... Мало-мало будем бити — родичі гроші принесуть... Казна порожня — гроші треба...

У Юрася блиснули очі. Він враз пожвавішав, став рухливий.

— Посадіть їх у яму! Я сам говоритиму з ними.

— Якші, якші, — закивав гостроверхою шапкою салтан, в улесливому усміхові показуючи разок гострих зубів, і різко гукнув щось своїм сейменам. Ті швидко потягнули полонеників до фортеці.

Відпустивши стомлене військо, що повернулося з нещасливого походу за Дніпро, на спочинок, Юрась проїхав верхи вздовж валки переселенців. Його супроводжували Азем-ага і Свирид Многогрішний. Переселенці мовчки сиділи на санях або стояли похнюпившись на притоптаному кінськими копитами снігу. Всі були так страшно стомлені важкою дорогою, що ніхто вже не відчував ні страху за життя, ні тривоги за майбутнє. Навіть невгамовний Іваник не розтуляв рота: дорога, втома і голод dokonали і без того слабосилого чоловіка. Накинувши на голову каптур старої киреї, він мовчки, мов маленький посмітюх, сидів на санях позаду Зіньки, яка тримала в руках віжки, і байдуже поглядав на чуже, незнайоме місто.

— Всіх розмістити на Шполівцях! — розпорядився гетьман. — Хай кожен вибирає собі оселю до смаку — маємо вільних достатньо!

— Слухаюсь, — вклонився Многогрішний.

— У кого є золото, срібло чи коштовні речі — відібрати!

— Буде зроблено!

— А тих, — повернувся Юрась до Азем-аги і показав на Ненка, Младена, Якуба і Арсенову сім'ю, — розмістити окремо! На Вікітці... І таємно стерегти!.. Завтра я матиму з ними розмову... Ти зрозумів мене, ага?

— Зрозумів.

— Ті дівчата, здається, гарненькі?

— Ви маєте смак, гетьмане, — стримано усміхнувся Азем-ага.

— Не гірший, ніж у полковника... Ха-ха-ха!... Хотів затягнути таких пташок у своє гніздо! Ну й зухвалець!.. А вони раптом випурхнули... Ха-ха-ха!.. Ото, мабуть, злиться пан Іван!..

— Авжеж, — знову ошкірився небагатослівний, завжди похмурий турок, якому було доручено не тільки оберігати гетьмана, а й слідкувати за кожним його кроком, за кожним словом і про все повідомляти в Кам'янець та Стамбул.

— А ти, Свириде, розпорядись добре натопити покої, щось я змерз. — Юрась повернувся до Многогрішного: — Та хай Мелашка зготує вечерю — заморимо черв'яка... І на спочинок! Ділами займемося завтра...

3

Спорожнілих дворів у Немирові, як і всюди по Україні в той час, було багато. Тому Многогрішний швидко розташував переселенців по пустках, а Азем-ага, виконуючи волю гетьмана, сім'ю Звенигор поселив у чималій дерев'яній хаті, критій гонтою, якраз насупроти яничарської залоги на Вікітці. За його наказом татари привезли хуру дров, віз сіна для коней та оббіловану тушу барана.

На другий день вранці він зайшов до хати.

— Салям, правовірні! — привітався.

— Салям, ага.

Його запросили до чистої кімнати, де було вже нагріто. Дід Онопрій і жінки вийшли. Чотири чоловіки сіли — не по турецькому, а по українському звичаю — на лави біля столу і деякий час мовчали. Младен і Якуб, як було домовлено раніше, переговори доручили Ненкові. Ненко ж чекав, поки гість і старший по чину ага почне розмову перший.

Однак Азем-ага не поспішав. Уважно розглянувши обличчя своїх, як він гадав, єдиновірців, розгладив п'ятірнею чорну бороду, що прикрашала важку нижню шелепу, і тільки після того поважно сказав:

— Волею Аллаха ці безконечні засніжені простори Сарматії від Дністра до Дніпра і від Тясмина до Карпатських гір відтепер належать блискучій Порті. Князь і гетьман Юрій Хмельницький виконує тут волю хондкара⁵, а я з ортою яничарів і сейменів приставлений великим візиром охороняти його особу від злочинців, які хотіли б посягнути на його життя, а також, — ага іронічно посміхнувся, — уберегти його від наміру зрадити падишаха і переметнутися на бік урусів, як те зробив гетьман Дорошенко.

— Ми це добре розуміємо, ага, — ввічливо відповів Ненко. — Але нас турбує сьогодні не доля цієї людини, а наша власна. Ми щасливі, що Аллах допоміг нам вирватися з рук невірних. Однак нам хотілося б знати, коли ми можемо повернутися на батьківщину.

— Я і прийшов зараз до вас, щоб з'ясувати цю справу, — схилив голову Азем-ага і проникливо поглянув своїми вузькими чіпкими очима на Ненка. — З наших розмов у дорозі мені стало відомо, що ви, ага, і ваші друзі служили в яничарському корпусі і два роки воювали під Чигирином, де і я мав честь бути. Отже, я бачу перед собою досвідчених воїнів, готових накласти життям за іслам і велич падишаха! То чому б вам не послужити під моєю рукою в охоронному загоні гетьмана? Я маю велику потребу в людях. Гадаю, кам'янецький паша Галіль, якому я підлягаю, не перечитиме... До того ж цього року великий візир Мустафа зробить новий похід на невірних. На цей раз, мабуть, на Київ... Отже, через кілька місяців ми всі разом з військом падишаха воюватимемо з невірними. Тому я не бачу для вас потреби їхати зараз на батьківщину, щоб через якийсь місяць чи два знову повертатися назад.

Ненко хотів щось відповісти, але тут у розмову встрияв Младен, поглядом даючи зрозуміти синові, щоб мовчав.

— Високоповажний Азем-ага, не приховую, що ми мали інші наміри, — сказав сивочубий воєвода. — Ми хотіли їхати додому... Але те, що ви сказали, змушує нас, зокрема мене, по-новому глянути на обставини, що складаються мимо нашої волі. Якщо навесні доблесне військо падишаха знову рушить сюди, то нам справді нема чого робити таку виснажливу подорож... Тому я залишаюся і служитиму у вашому загоні, якщо ви запропонуєте мені гідне мого звання і заслуг місце. Гадаю, що і мої друзі думають так, як я.

Ненко і Якуб здивовано презирнулися, але, почувши останні слова Младена, розцінили їх як наказ і поспішили висловити свою згоду.

— Я радий мати за начальника такого доблесного воїна, як ви, Азем-ага, — вклонився Ненко, який відтепер мав знову стати Сафар-беєм.

— Якщо у вашому загоні потрібен лікар, то я теж можу запропонувати свої послуги, ага, — сказав Якуб, опускаючи повіки, щоб приховати іронічний блиск очей.

Суворе обличчя Азем-аги проясніло.

— Я дуже радий. Отже, будемо вважати, що з цієї хвилини ви знову несете службу у війську падишаха... Вам дадуть зброю і все, що потрібне для життя. Хоча мушу вас трохи розчарувати: з харчами у цій злиденній варварській країні досить скрутно. Населення розбіглося, а те, що залишилося, так зубожіло, що у нього часто справді нічого взяти... Однак для нас з вами вистачить!

Азем-ага встав. Почав прощатися. Новоспечені підлегли підхопилися теж, виструнчилися. А коли Азем-ага вийшов, мовчки презирнулися між собою.

— Не розумію, тату, твого рішення, — сказав Ненко. — Головне наше завдання зараз — визволити Златку й Арсенову сім'ю. Ти так поривався в Болгарію, до своїх гайдуків... І раптом — ми залишаємося тут!

Младен нахмурився.

— Ви чули, що сказав Азем-ага?.. Султан не обмежився двома походами на Україну. Цього року він кине, можливо, ще більше військо, щоб остаточно підкорити козацький край своїй владі. Руснаки не знають про це, і турецький напад може застати їх зненацька... Ми повинні допомогти їм. Якщо хочете, це — мій обов'язок! Цим самим я допоможу — і не в малій мірі! — моїм друзям-гайдукам, моїй коханій Болгарії. Бо наша доля вирішується тут, у степах України... Потім я подумав, що для визволення Златки й Арсенових рідних теж потрібен час. За день-два ми нічого не зробимо. До того ж куди ми їх повеземо зараз? В Болгарію? Це виключається, бо вони захочуть повернутися назад, зустрітися з Арсеном. А везти за Дніпро — не довеземо: у нас нема припасів для такої далекої дороги, а головне — нас дуже швидко наздожене погоня. Ні, треба ждати весни! Вже недовго... Ми будемо при Азем-азі до того часу, поки це нам вигідно... А щодо тебе, любий мій синку, то у мене оце виникла цілком несподівана думка: а чи не залишитися тобі взагалі в яничарському війську?

— Цього тим більше не розумію, — здивувався Ненко.

— Цим ти міг би принести Болгарії і її друзям неоціненну допомогу: ми знали б таємні наміри Стамбула, укази султана, накази і розпорядження військових властей...

— Он як! Над цим слід подумати!

— Хай дарує мені Якуб, що я так відверто говорю про це, — воевода поклав руку на плече своєму другові. — Може, його турецькому вухові і важко слухати таку мову, бо йдеться про те, щоб розхитати цього жорстокого велетня, який зветься Османською імперією. А це ж твоя батьківщина, Якубе!

— Младене, — тихо промовив Якуб, — на світі, крім жорстокості й свавілля, ще існує справедливість. На жаль, я ні разу не зустрівся з нею ні в яничарських сейбанах, ні в замках бейлер-беїв та санджак-беїв, ні в палаці падишаха. То чи ж личить мені, збагаченому гірким життєвим досвідом і власною долею, людині, що все життя

прагнула покарати несправедливість, захищати її?

— Спасибі, Якубе! Ти мудрий чоловік! — і Младен обняв старого товариша. — І ти маєш знати, бо я тобі про це не раз говорив, що ми виступаємо не проти турків, не проти Туреччини, щоб знищити її і поневолити її народ. Ми виступаємо проти свого рабського становища, в яке ввергла нас Порта, проти зазіхань султана і його ненависних пашів на нашу землю і плоди нашої праці, проти гніту й насильства, проти намагань султана убити нашу віру, нашу мову, наші споконвічні звичаї, потолочити нашу людську гідність!

— Амінь! — усміхнувся Якуб і міцно потиснув Младенову руку. — Тепер мені зрозуміло, чому ми маємо служити в орті Азем-аги...

4

Весь наступний тиждень гетьман хворів. Йому ломило руки, ноги, поперек. Голова тріщала від нестерпного болю. Безперервно тіпала пропасниця. Вечорами, коли було особливо тяжко, він марив, то молячись, то вигукуючи страшні прокляття, то згадуючи людей, яких давно вже не було на світі, — матір, батька, брата Тимоша... Від нього, як вірний пес, не відходив ні на хвилину Свирид Многогрішний, пантрував за кожним кроком і кожним рухом Якуба, приставленого Азем-агою до хворого.

Хвороба минула раптово, як і почалась. Але слабкість залишилася, а з нею — розбитість, поганий настрій. Гетьман заскучав і гукнув, щоб хто-небудь зайшов.

За дверима почувся гамір, тупіт ніг.

— Хто там?

Двері прочинилися — і показалася попеляста голова Свирида Многогрішного.

— Це я, ясновельможний пане гетьман. — Округлий вид хорунжого розплився в підлесливій усмішці.

— Заходь.

Многогрішний зайшов до кімнати, пригладив рукою миршавого чуба і низько вклонився.

— Слава Богу, ви живі й здорові, пане гетьман... А я думав, з вами щось трапилось — так ви крикнули...

— Я вже почуваю себе добре... З чим прийшов?

— Маю дуже важливі вісті...

— Ну, розповідай! — Гетьман підмостив собі під голову другу подушку, щоб зручніше було сидіти, і показав на дзиглик. — Сідай!

— Ясновельможний пане гетьман. — Многогрішний обережно сів на тендітний дзиглик на кривих позолочених ніжках і притишив голос до шепоту. — Поки ви хворіли, я розпитував своїх довірених людей, які залишилися в Немирові нашими очима й вухами...

— Ну й що?

— Страшно навіть казати...

— Кажі!

— Ясновельможний пане гетьман, — швидко заговорив Многогрішний, — усім

відомо, яких зусиль докладаєте ви до того, щоб відродити батьківську славу... Та не всі ваші помічники щиро допомагають вам...

— Хто? — Юрась вп'явся в жовтаво-сиві очиці хорунжого.

— Наказний гетьман Астаматій під час походу вашої ясновельможності на Лівобережжя приймав таємного посла від Сірка і довго трактував з ним за зачиненими дверима...

— Про що?

— На жаль, не пощастило дізнатися... Але дізнаємося! Того посла, запорожця Семашка, сім'я якого мешкає в Немирові, я наказав заарештувати і посадити в яму. Правда, незважаючи на те, що йому всипали півсотні київ, він нічого певного не сказав... Мало, мабуть, всипали... зате...

— Ну, ну!

— Зате достеменно стало відомо, що Астаматій, цей хитрий волох, добряче потрусив кишені й скрині багатих немирівських городян і привласнив більшу частину зібраного... В казну надійшло золота й срібла, а також дорогоцінних речей тільки на півтори тисячі злотих. А скільки прилипло до його рук, одному Богу відомо!..

Гетьман скрипнув зубами, аж задихнувся від люті. Останнім часом він усі свої сили спрямував на те, щоб якомога більше люду перевести з лівого берега на правий, а також щоб поповнити свою казну, бо вважав, що без підданих і без грошей він ніщо. Тому ревно стежив за тим, щоб жоден злотий, жоден червінець чи динар, жодна золота чи срібна річ не поминули його казни.

— Ох, злодюга! Зрадник! Грабіжник! Хитрий волоський лис!.. Я давно підозрював, що то нещира, підступна, підла людина!.. Але куди ж дивився полковник Варениця? Я ж наказував йому пильно стежити за кожним кроком Астаматія!

В очах Многогрішного блиснув радісний вогник.

— Ваша ясновельможність пригріла на грудях змію! Полковник Варениця у змові з Астаматієм...

— Не може бути!

— Мої люди доповідають, що не раз бачили їх разом. Астаматій частенько заїздив до Варениці, до півночі пиячив з ним... А покоївка Варениці Настя хвалилася подругам, що господар подарував їй золоті сережки... Звідки вони у нього? Адже поки ви не вручили йому пернача полковника, був голий, як бубон!.. Разом зі мною, завдяки вам, видерся з турецької неволі, тож, мабуть, крім вошви — хай пробачить пан гетьман за грубе слово, — нічого не привіз з собою на Україну. А тепер дарує коштовні сережки своїй коханці. Який багатій знайшовся!..

— Що ще?

— Немирівський сотник Берендей...

— І цей теж? О Боже!..

— Цей випустив з ями кількох в'язнів, не поклавши за них у казну жодного шеляга... Кажуть, на цьому він добренько погрів руки... І з корчми не вилазить!

— Це все?

— Все.

— А як переселенці?

— Злидота... Перетрусили — жодного золотого не знайшли... Тимчасово поселилися на Шполівцях. А весною примусимо орати, сіяти...

— А ті... дівчата?

— Їх поселено, як і наказано вашою ясновельможністю, тут поряд... На Вікітці... Стежу за кожним кроком...

— А турки?

— Азем-ага взяв на службу.

— Умгу... Це добре... Однак їх треба остерігатися, бо вони про все доповідатимуть Азем-азі.

— А той — кам'янецькому паші Галілю, великому візиреві або й самому султанові, — додав Многогрішний.

— Про це міг і не нагадувати: сам знаю... А ось хто з наших доносить Азем-азі — оце я хотів би знати!

— Хто ж? Астаматій і Варениця, безперечно, причетні до цього...

Юрась кисло скривився.

— А може, й ти? Га?

Многогрішний злякано перехрестився.

— Що ви, пане гетьман!.. Ось вам хрест — я вам найвідданіший слуга! Як пес, ладен кожному вашому недругові горло перегризи!

— Гаразд, гаразд, вірю, — недбало махнув рукою гетьман, а потім, бачачи, як його слова схвилювали хорунжого, додав: — Ти єдиний, на кого я можу покластися... Що ж пропонуєш зробити з цими зрадниками?

— Пропонувати і вирішувати має ваша ясновельможність. А моя справа — доповісти про все правдиво, як на духу.

— Ти схопив їх?

— Без вашого наказу? — здивувався Многогрішний. — Як би я посмів?

— Схопити злодюг! Негайно! І тримати під посиленою вартою!.. Трохи зміцню — сам говоритиму з ними!

— Буде зроблено, ваша ясновельможність. Але...

— Ну, що ще?

— Кого ж призначити на їхні місця?

На якусь мить Юрась задумався. Потім рішуче сказав:

— Без наказного гетьмана обійдусь: сам управлюсь! Полковником призначу Коваленка, а сотником... — він зробив паузу, пильно оглянув Многогрішного. Той схилив віддано голову, ніби чекав подяки за вірну службу. — А сотником... будеш ти, Свириде! Служи мені щиро — і я ніколи не забуду про тебе!

— Дякую, ваша ясновельможність. — Многогрішний схопив невелику білу руку гетьмана і чмокнув масними губами.

— Гаразд, іди! І зроби все, як я казав!

Задкуючи і кланяючись, Многогрішний вислизнув за двері.

5

Була неділя. Гетьман устав рано, ще до сходу сонця. В супроводі своїх старшин сховався до заутрені, поставив свічку перед образом Матері Божої за своє видужання, а другу — перед образом Спасителя — за душу свого батька Богдана. Повернувшись додому, поснідав, випив гарячого молока з медом — і відчув себе зовсім здоровим. Одягнувшись у теплий кожух, покритий сірим угорським сукном, узув валянки і вийшов надвір.

У вічі вдарило яскраве сонячне проміння. З гіллястих яворів з криком знялося вороння. Гетьман примружив очі, глибоко вдихнув морозне повітря, що пахло ранковим димом, і зійшов з ганку.

На просторому майдані вишикувався загін татар, що прибули з Криму для заміни тих, котрі відбули півроку і мали повернутися додому. У гостроверхих круглих шапках, оторочених хутром, у заяложених овечих кожухах, вони стомлено сиділи на невеликих кошлатих конях і байдуже дивилися на невисокого блідого гетьмана Іхмельніскі та гурт старшин за його спиною. За плечима у кожного з них стриміла споконвічна зброя кочовика — лук, сагайдак зі стрілами, круглий щит, оббитий бляхою або цупкою бичачою шкірою. Біля боку — шабля.

Гетьмана оточили старшини на чолі з Азем-агою і Свиридом Многогрішним. Він привітався з кожним кивком голови, а салтану Газі-бею, котрий мав від'їжджати днями до Криму зі своїми людьми, і Чогаку, котрий щойно прибув, щоб замінити Газі-бея, потиснув руки.

— Спасибі, салтане, за добру службу, — сказав гетьман Газі-бею. — Передай ханові Мюрад-Гірею, що я дуже задоволений тобою і твоїми воїнами!

— Передам, гетьмане, — відповів той, похмуро дивлячись собі під ноги. — Приємно чути похвалу... Однак ми служили не тільки за похвалу.

— Що ти маєш на увазі, салтане?

— Мої люди незадоволені. Вони повертаються з порожніми руками, гетьмане... Треба мало-мало платити.

— Ти ж знаєш, салтане, що платити зараз нічим... Така війна пройшла нашим краєм... Трохи розживемося — заплатимо!

— Ми не просимо золота, гетьмане. Дозволь нам мало-мало ясир брати...

— Ясир?.. Ти ж знаєш, салтане, що наша земля зовсім опустіла. Де ж ви будете ясир брати? З ким тоді я зостануся?

— Україна велика, ми знайдемо, де взяти, — ошкірився Газі-бей, відчувши в словах гетьмана таємну згоду, але, щоб остаточно змусити його погодитися, додав: — Якщо не дозволиш, гетьмане, поїдемо й так... Як у вас кажуть, облизня впіймавши... Але як подивляться на це люди салтана Чогака? Чи захочуть вони служити тобі за спасибі? Боюся, що повернуть коней і помчать вслід за нами...

Це була неприхована погроза. Юрась глянув на Чогака, той міцно стиснув осмалені морозом губи, відвів очі. Низькорослий, кривоногий, він скидався у своєму кожусі

вовною назовні на ведмедя, але погляд мав бистрий, вовчий. Знав Мюрад-Гірей, кого прислати: цей не тільки не захистить гетьмана, а й з горла вирве здобич! І без нього не можна — на кого ж тоді спертися?

— У Немирові я забороняю брати ясир! — роздратовано крикнув Юрась Хмельницький. — Їдь собі з Богом, салтане Газі-бей!

Газі-бей опустив повіки, щоб приховати від гетьманського почту радісний блиск очей. Слова гетьмана означали згоду брати ясир повсюду, окрім Немирова. Він знав, що люду в краї залишилося небагато, але все ж достатньо для того, щоб узяти якусь сотню-другу бранців. А якщо чутка про це дійде до великого візира чи, боронь Боже, до самого султана, то можна буде завжди послатися на дозвіл гетьмана...

— Якші, якші, великий гетьмане! — закивав він головою. — У Немирові ми нікого й пальцем не зачепимо... Мало-мало зберемося — і гайда в дорогу!

Юрась не відповів нічого і, відвернувшись від Газі-бея, зустрівся поглядом з мурзою Кучуком. Він любив і поважав аккерманського мурзу за незвичайну хоробрість і прямоту, хоча знав, що це найжорстокіший нападник і людолов, котрий вивіз з України не одну тисячу бранців.

— Салям, мурзо, — усміхнувся до нього гетьман. — Гадаю, ти не поспішаєш додому? Ще послужиш мені?

— Ні, не поспішаю, гетьмане. Я залишуся до весни... Але як тільки сніг зійде з землі, вирушу в рідну сторону. Мої люди вже скучили за домівкою і за своїми близькими.

— Спасибі тобі, Кучук. Я скажу візиріві, що ти чесно і самовіддано служиш падишахові.

Потім Юрась підійшов до Младена, Ненка і Якуба, котрі стояли серед старшин, і привітав їх зі вступом на службу в його військо.

— Де ваша сестра, ага? І та друга дівчина? Здається, Стеха? — звернувся він до Ненка по-турецькому.

— Вони дома, бей-ефенді.

— Я хотів би їх бачити!

— Зараз, бей-ефенді?

— Так. Сходи за ними!

Ненко здвигнув плечима, але мовчки пішов. Через кілька хвилин з'явився зі Златкою і Стехою. Дівчата куталися в кожушини і теплі хустки, боязко позираючи на гетьмана і його оточення. Всі замовкли. Ждали, що скаже гетьман. Один мурза Кучук нахилився до вуха Чори і щось швидко шепнув йому, але ніхто не звернув на це уваги. Чора хитнув головою і зник серед воїнів.

Юрась пильно оглянув дівчат і, видно, лишився задоволений, бо на його блідому обличчі з'явився легкий усміх. Він підійшов до них майже впритул і сказав:

— Таких красунь гріх тримати за зачиненими дверима! Треба частіше, дівчатка, виходити на люди, і тоді, клянусь Аллахом, ми підшукаємо для вас таких женихів, яких не має жодна дівчина в Немирові!.. Чи як ви думаєте?

Дівчата промовчали, не знаючи, що відповідати. А гетьман вів мову далі:

— В неділю, в день мого народження, я влаштовую святкову вечерю і запрошую вас до себе. Я хочу, щоб ви стали окрасою нашого суворого товариства, яке звикло на таких вечірках тільки дудлити горілку і чванитися своїми перемогами на полі бою та серед жіноцтва! Гадаю, що у вашій присутності вони будуть тихі, як ягнята, і галантні, як придворні шляхтичі польського короля... Я жду вас, панянки!

— Спасибі, — прошепотіла Стеха посірілими від страху губами, розуміючи, що відмова образила б гетьмана і накликала б на них його гнів.

Юрась ще раз пильно оглянув їх і махнув рукою, щоб ішли додому, а потім, віддавши розпорядження, де розмістити новоприбулий татарський загін, відпустив усіх, крім особистої варті.

— А тепер — до ями! — коротко кинув він. — Якщо хто прийшов з викупом — впустити!

6

Яма була поряд, посеред майдану. З-під широких, покритих памороззю очеретяних мат, що підтримувалися довгими сосновими воринами, здіймався стовп пари. Пахолки миттю відтягли одну мату вбік і спустили вниз драбину.

Юрась став на край ями. У ніс йому вдарив важкий дух, аж він заточився, а з глибини долинали якесь глухе шемрання, почувися хрипкі простуджені голоси. Коли очі звикли до напівтемряви, він побачив унизу кілька зарослих змарнілих облич. Одні в'язні стояли, інші, найбільш знесилені або скатовані, лежали на купі вогкої смердючої соломи, тремтячи від холоду. Люто їй страшно блискали запалені, почервонілі очі.

На деякий час у ямі запанувала тиша. Потім до гетьмана простягнулося кілька скоцюрблених брудних рук, залунали благання.

— Ясновельможний пане гетьман! Змилуйся! За віщо такі муки?

— Я не маю ніякого золота! Хоч убийте мене — не маю! Даремно катуєте...

— І в мене немає! Це злий наговір. Який я багач — одна слава залишилась... Було колись, та все сплигло за водою та за лихими людьми... Відпусти, пане гетьман!

Юрась сердито тупнув ногою.

— Замовкніть! — Його очі заблищали, як вуглики, а обличчя ще більше зблідло — навіть мороз не зміг вичавити з нього рум'янців.

Від воріт пахолки привели трьох жінок. Вони впали перед гетьманом на коліна, заломили руки.

— Змилуйся, батечку!

— Не губи наших чоловіків!

— Будь доброю душею! Відпусти їх з Богом!

Юрась кивнув пахолкам, щоб підвели жінок, а коли ті стали перед ним, суворо запитав:

— Викуп принесли?

— Принесли, батечку! Принесли! Все, що мали!

— Кладіть сюди! — Він зняв з найближчого пахолка шапку і простягнув перед

собою.

Младен непомітно штовхнув Ненка під лікоть: дивись, мовляв! Справді, гетьман у цю мить був схожий на жебрака, котрий просить милостиню, але він не помічав цього, а варта незворушно застигла позад нього і жодним рухом не виявляла своїх почуттів.

Одна з жінок вийняла з-за пазухи вузлик з білої хустини, розв'язала і, тримаючи його на лівій долоні, правою почала поволі, ніби лічачи, хоча, мабуть, у неї й думки такої не було, кидати в шапку золоті монети, персні, сережки. Закінчивши, зіжмакала хустину в кулаці і крізь сльози, благально подивилася на Юрася.

— Прізвище! — коротко процідив він.

— Бондаренко, батечку... Василь Бондаренко.

Гетьман нагнувся над ямою, крикнув:

— Бондаренко, вилазь!

З ями показалася скуйовджена руда голова чоловіка середніх літ. У волоссі, в бороді й вусах — остюки й солома. В почервонілих від сліз очах — страх і ненависть... Чоловік поволі перевалився через драбину прямо в сніг, не маючи змоги звестися на ноги. Жінка з криком кинулась до нього.

— Забирай, бабо! — махнув рукою Юрась і повернувся до другої жінки. — Далі!

Бондаренчиха підвела чоловіка і, кланяючись та схлипуючи, поволі повела його до воріт.

Друга жінка, стара, висока і худа, мов жердина, незграбно вклонилася гетьманові і витягла з кишені витертого дубленого кожуха, що, мабуть, був з чоловікового плеча, оксамитовий кисет, розв'язала його і висипала на долоню кілька золотих і срібних монет. Подивилася на них байдужим поглядом, а потім простягла свою суху чорну долоню майже під ніс гетьманові. Юрась глипнув на монети, на жінку і скривився.

— Мало!

Жінка не кинулась йому в ноги, не стала благати і заламувати від горя руки, не заборжилася, що це в неї все, що могла назбирати у себе, у родичів і знайомих, а непорушно стояла перед ним, як сухе старе дерево, і тільки тонкі безкровні губи, помережані синіми вузликами жил, кривилися від жалю та образи, а з вицвілих безбарвних очей покотилися дві скупі сльозинки і, замерзнувши на лету, упали в притоптаний сніг. Так і стояла, висока, незграбна, пряма, як мумія, ніби не чула того короткого і гострого, мов ніж, слова. А її тонка, з вузлуватими пальцями рука, витягнута вперед, дрібно тремтіла, ніби вербова гілка під поривами вітру.

Всі мовчали. Младен закусив губу, щоб не зірватися і не наговорити чого не слід. Якуб важко зітхнув. А Ненко в цю мить подумав, що в недалекому минулому він дуже був схожий на цього безсердечного чоловіка, був такий же жорстокий до чужих, незнайомих йому людей, байдужий до їхніх сліз і їхнього горя, і йому стало соромно, він подумки дякував долі, що все те лишилося позаду.

Нарешті сам гетьман відчув фальшивість свого становища і підставив шапку під тремтячу руку.

— Кидай!.. Як прізвище, бабо?

— Павло Голенко. — Жінка перевернула руку, і монети з брязкотом посипалися в глибоку шапку.

— Голенко, вилазь!

З ями виліз високий худий юнак. Юрась здивовано витріщився на нього, бо думав, що побачить старого діда.

— Це ж хто? — повернувся до баби.

— Син.

— За молодого треба було б більше!

Жінка мовчала.

— Ну, лихо з тобою! Геть звідси! — гримнув гетьман на юнака.

Той схопив матір за руку і, переставляючи довгі, тонкі ноги, покульгав до воріт.

Наперед виступила третя жінка. Це була красива чорнява молодиця років тридцяти п'яти. Вона сміливо дивилася на Юрася, ніби перед нею був не гетьман, а звичайний міщанин. Потім статечно, з гідністю вклонилася.

— З чим прийшла? — Юрась прихильно оглянув гарну постать жінки, відмітив і її вродливе обличчя, на якому виділялися повні малинові губи й виразні чорні очі під тонкими бровами, і гарно пошитий кожущок, і червоні чобітки.

— Принесла викуп за чоловіка, пане гетьман. — Вона почала длубатися в кишені, потім витягла золотий перстень з великим самоцвітом, що заграв проти сонця всіма барвами веселки, і дорогоцінне янтарне намисто, нанизане на шовкову нитку впереміш з сліпучо-білими з голубуватим відливом перлинами.

Юрасеві очі заблищали від захоплення. Він сам простягнув руку, схопив коштовності, якусь хвилину розглядав їх зі всіх боків, а потім обережно опустив у шапку.

— Як прізвище?

— Семашко... Мирон Семашко.

— Що? — Юрась повернувся до Многогрішного, який ствердло кивнув головою. — Той самий Семашко? Запорозький козак?

— Так, пане гетьман, запорожець, — підтвердила і жінка.

— Я не можу відпустити твого чоловіка!

— Чому?

— Він небезпечний злочинець!

Жінка зблідла. В її очах промайнув страх. Тільки тепер вона відчула, як у неї підгинаються ноги. Юрась підтримав її під руку, спитав:

— Як тебе звати?

— Феодосією, — ледь чутно прошепотіла вона.

— Ну, от що, Феодосіє, йди додому... Я накажу справедливо розібратися у чоловіковій справі і, якщо він ні в чому не винен, відпустити... Йди!

Жінка вже опанувала себе, випросталась, відвела гетьманову руку.

— А... мої речі?

— Вони належать казні!

— Як же це так? Я ж вірила...

— Виведіть її за ворота! — гукнув Юрась і відвернувся до ями.

Пахолки повели жінку до воріт. Вона не опиралася, видно, вражена новим горем і несправедливістю. А гетьман, вигрібши з шапки здобич і заховавши в кишеню, наказав усім в'язням вилазити з ями. Охкаючи від болю, трясучись від холоду, вони поволі вибиралися драбиною наверх і ставали в один ряд, злякано, мов загнані в безвихідь звірі, зиркаючи на гетьмана і його почет.

— Хто з вас Семашко? — спитав Юрась.

— Я. — Наперед виступив середнього зросту чорнявий чоловік.

— Стань сюди, вбік! З тобою поговоримо потім. — Семашко відійшов убік, а Юрась тицьнув пальцем у груди першого, хто підвернувся під руку. — Як звати?

— Левон Халявицький, — відповів простоволосий, зарослий густою щетиною в'язень, по зовнішньому вигляду якого важко було визначити, скільки йому років.

— Викуп буде?

— Не буде! У мене нічого немає, — твердо відповів в'язень.

— Що ж ти, лайдаку, гадаєш, що я відпущу тебе без викупу?

— Ні, я такого не думаю.

— На що ж тоді сподіваєшся?.. Як викупу не даєш, то вступай до війська!

— Не хочу до війська.

— То давай викуп!

— У мене нічим відкупитися. Мав би гроші — віддав би усе до шеляга, ніж маю тут загинати!

— Брешеш, пес! Маєш! Мені достеменно відомо, що маєш. Інакше ти не сидів би тут. Мої люди знають, кого брати!

Халявицький здвигнув плечима.

— Ні, не маю... Заберіть мою хату, мою садибу, мої ґрунти... А золота немає!

— На бісового батька мені твої ґрунти і твоя хата! — розсердився Юрась і підвищив голос. — Чи мало зараз повсюди хат-пусток і зарослих бур'янами полів?.. Мені потрібне золото. Бо тільки за золото я можу найняти військо і розбудувувати державу!

— Яку державу і для кого — для турків? — вихопилося у в'язня.

Юрась зблід, як мрець.

— Дурню! — вигукнув різко. — Провидіння обрало мене для того, щоб я відновив те, що зробив мій покійний батько гетьман Богдан! Щоб я знову зібрав наше військо і відбудував державу!.. Але що я можу зробити без грошей? Без золота?

— Золота у мене немає!

— Знайдеш, блазню! Гей, пахолки, почухайте йому по турецькому звичаю п'яти!

Кремезні пахолки згребли в'язня, звалили на сніг. Один ус'ївся на спину, а другий стягнув чоботи і почав замашним кийком дубасити по підощвах.

— Раз, два, три... — лічив Многогрішний, — п'ять... десять... п'ятнадцять... тридцять...

Від нестерпного болю в'язень звивався, як вуж, кричав, благав припинити

катування, але Юрась підняв руку тільки тоді, коли Многогрішний відрахував півсотні ударів.

— Досить! Підведіть його!

Пахолки силоміць натягнули на розпухлі, скривавлені ноги чоботи і, підтримуючи скатованого попід руки, поставили перед гетьманом.

— Ну, а тепер — скажеш? Пригадаєш, де заховав золото? Як бачиш, я не жартую! Адже я не для себе стараюся, а для загальної користі всього поспільства, позаяк я один дбаю нині про вітчизну нашу! І чинші збираю не тільки для себе, а для держави нашої! Зрозумів, мостивий пане?

— Зрозумів... Спасибі вам, ясновельможний пане гетьман, що втішили хоч тим, що мене скатовано для загальної користі, бодай була... — глухо промовив Халявицький. — Але золота від того в мене аж ніяк не добавилося... Хоч убийте, правду кажу!

— Знайдеш! Як припече, то знайдеш і домашнім скажеш, де знайти! Не одного такого упертого бачив я!.. — зі злобою прошипів Юрась і гукнув до пахолків: — Гей, киньте його до ями, хай там ще посидить та подумає гарненько!

Не встиг чоловік і оком моргнути, як його поволокли до ями і штурхонули вниз, тільки загуркотів по драбині.

— Ну, хто згоден сплатити за себе викуп, мостиві панове? — похмуро промовив Юрась, звертаючись до в'язнів, що стояли ні живі ні мертві.

Двоє вийшло наперед. Мовчки вклонилися.

— Ну, що скажете?

— Не катуйте нас, ясновельможний пане, — пробелькотали задерев'янілими язиками. — Не сьогодні, то завтра за нас внесуть викуп!

— Гарзд! Лізьте до ями... А ви?

Ті, до кого було звернуте це грізне запитання, поопускали голови, ждучи найгіршого.

— Чого ж мовчите?

— Нічого нам казати, — промовив один. — Хоч убийте, а викупу не нашкрябаємо.

— Всипте йому!

Пахолки згребли небораку, повалили на сніг. Це був міцний широкоплечий городянин. Він опирався, брикався ногами, не дозволяючи роззувати себе, але його луснули кийком по голові, здерли чоботи і віддухопелили так, що бідолаха ледве дихав. Встати сам не зміг, його схопили за руки й за ноги і кинули, мов колоду, в яму.

Потім захекані пахолки взялися за другого...

Екзекуція тривала майже до обіду. Але вже безуспішно: у людей справді не було за душею нічого, і вони твердо стояли на своєму, бо знали, що тих, хто обіцяв що-небудь внести за себе, щоб уникнути катування, а потім не вносив, в наступні дні били ще жорстокіше.

Врешті залишився один — Семашко.

Юрась замерз і був злий від того, що зібрав, по суті, одну мізерію. Йому було шкода себе, що мусив, незважаючи на високий титул "князя і гетьмана", сам ось так стягувати

чинш зі своїх підданих. Він проклинав долю, кляв землю, на якій йому судилося жити, кляв зuboжілий, заляканий, затурканий безконечними війнами і нападами народ, яким доводилося правити... Десь у глибині серця іноді з'являлося почуття, схоже на жаль до його жертв, але коли він пригадував, що і він сам майже жебрак у порівнянні з іншими правителями — султаном, королем польським, царем московським, ханом кримським, цісарем австрійським, — це почуття зникало, як дим, а серце сповнювалося люттю. Тоді він ладен був посадити в яму всіх мешканців Немирова, на яких падала підозра, що у них могли бути хоч які-небудь коштовності, закатувати кожного другого, аби тільки наповнити ту нещасну бочечку, яку він тримає у себе в потайному місці... Одну бочечку!.. А в батька, гетьмана Богдана, таких бочечок було, як він не раз чув від знайомих людей, майже півсотні... І де поділося те багатство? Прошло, як вода, через руки Виговського, його власні, Тетерині... Розвіялося, як ранковий туман, у вирі страшної боротьби, що розгорілася за Богданову булаву... А тепер він мусить витрушувати лахи своїх підданих, щоб, складаючи злотий до злотого, таляр до таляра, шеляг до шеляга, збити сяку-таку казну, аби хоч у порівнянні з Самойловичем не відчувати себе жебраком. При згадці про ненависного суперника його серце заколотилося як навіжене. Він люто ненавидів лівобережного гетьмана, котрого вважав одним з найголовніших винуватців свого незавидного становища і котрого, якби міг, не задумуючись, піддав би найжорстокішим тортурам... Його погляд упав на Семашка. Чоловік стояв осторонь від усіх, заглибившись у свої невеселі думки. Що ховається за його блідим високим чолом? Що наказав йому Сірко, посилаючи в Немирів до Астаматія? А може, не тільки Сірко, а й Самойлович причетний до його перебування тут?.. Може, це та ниточка, що допоможе розплутати весь клубок зради і підступу?

— Як тебе звати, запорожцю? — спитав він Семашка.

— Семашко Мирон, гетьмане.

— Звідки?

— Немирівський зроду-віку.

— Давно в Січі?

— Як тільки закінчив Київську колегію, так і гайнув за пороги, ясновельможний пане гетьман... Тож уже кільканадцять літ... Правда, з перервами.

— О, ти вчився в колегії? Я теж там учився...

— Я це знаю, гетьмане.

— А ще що ти знаєш про мене?

— Те, що й усі.

— Те, що всі знають, мене мало цікавить... А ось про те, чого ніхто не знає, крім тебе та ще двох-трьох осіб, я хотів би дізнатися...

— Я не розумію вас.

— Не прикидайся дурником... Ти вже знаєш, за віщо тобі всипали тут київ...

— Їй-богу, не знаю!

— З чим прислав тебе Сірко до Немирова?

— Я прибув сам, по власній волі... На зимівлю... Тут моя родина.

— Він наказав убити мене?

— Він нічого не наказував...

— То, може, це зробив гетьман Самойлович?

— Я ні разу не бачив його.

— Звідки знаєш Астаматія?

— Я його не знаю.

— Але ж по приїзді в Немирів ти відвідав наказного гетьмана Астаматія і мав з ним розмову!

— Так, я був у Астаматія, але тільки тому, що такий наказ вашої ясновельможності — всім новоприбулим, а особливо запорожцям, у п'ятиденний строк особисто з'являтися до наказного гетьмана або немирівського полковника.

— Ти сидів у нього півдня!

— Я перекинувся з ним щонайбільше двома десятками слів. Чого б я мав сидіти у нього півдня?

— Про це донесли мені вірні люди.

— Виходить, вони не вірні люди, а брехуни!

Юрась кинув бистрий погляд на Многогрішного. Той миттю підбіг, нахилився до самого гетьманського вуха. Видно, йому не хотілося, щоб його слова чув ще хто-небудь.

— Я слухаю, пане гетьмане.

— Він і раніш так говорив?

— Так, пане гетьмане... Але він викручується!

— Чому ти так думаєш?

— Жоден запорожець цього року не прибув у Немирів на зимівлю. Один Семашко... Тож не може бути, щоб Сірко не скористався таким випадком. А потім...

— Ну?

— Він таки був у Астаматія... Гадаю, треба його допитувати так, щоб сказав правду. Він знає більше, ніж каже. А коли допитаємо Астаматія, то можна буде порівняти їхні показання. І, я певен, щось виявиться.

Юрась знову глянув на Семашка.

— Ти чув?

— Чув.

— Отже, будеш говорити?

— Я сказав правду...

— Гм, ти впертий, як всі запорожці. — Юрасеві очі блиснули, він гукнув пахолкам:
— Візьміть його!

Семашко запручався, але даремно, бо ще не відійшов від тих київ, якими два дні тому почастивав Многогрішний. Пахолки звалили його в сніг і почали періщити по підшвах, по гомілках, по спині, їм допомагав Многогрішний. Схопивши замашного кия, він намагався влучити по найболючіших місцях — по кісточках, кистях рук, по голові. Запорожець звивався, рятуючись від ударів, що сипалися з усіх боків. Але це мало допомагало йому.

— Що ти мав передати Астаматію від Сірка? — спитав Юрась, давши знак пахолкам, щоб припинили катування. — Про віщо ви говорили?..

— Бог свідок — я нічого не знаю, — прохрипів Семашко, хапаючи розбитими губами сніг.

У нього було виникла думка, щоб урятуватися, наговорити на Астаматія, а там хай Юрась розбирається. Але зразу ж відігнав її, як мерзенну, не гідну запорожця. Звичайно, Астаматій заслуговує найважчої кари, бо разом з Юрасем сіє навколо себе зло. І, безперечно, вона його колись знайде. Та не таким чином треба з ним розправитись... До того ж Юрась вимагатиме все нових і нових зізнань і вириватиме їх найлютішими тортурами.

— Я нічого не знаю, — ще раз тихо повторив він і безсило заплющив очі.

— Ти розумієш, що на тебе жде, коли не признаєшся? — копнув його ногою під бік Многогрішний.

Семашко мовчав.

Юрась повів бровою — пахолки жбурнули козака в яму.

— На сьогодні досить, — глухо промовив гетьман, мерзлякувато потираючи руки і втягуючи голову в плечі. — Гайда обідати! А після обіду візьмемося за інших!

7

Похмуро і холодно під цегляним склепінням немирівської в'язниці, розташованої на Вікітці у великому льосі. По вогких стінах стікають брудні, іржаві патьоки. Під стелею потріскує лойова свічка, але не може своїм слабеньким світлом розсіяти важкий морок підземелля, і від того по кутках стає ще зловісніше і похмуріше.

Під протилежною від дверей стіною, за невеликим столом, сидить, кутаючись у кожух, Юрась Хмельницький. Перед ним — тапчан, покритий кривавими плямами, а поряд з тапчаном — широкий ослін, на якому лежить причандалля для допиту — кийки, нагайки, вірьовки, дерев'яне цеберко з водою. У цеберку плаває берестовий ковшик.

Біля дверей стоїть гетьманський почет — Азем-ага, Многогрішний, пахолки. Серед них — Младен, Ненко і Якуб, яких Азем-ага ось уже який день не відпускає від себе, привчаючи до гетьманської служби.

Насупроти стола, під стіною, дрижачи від холоду, тупцяють наказний гетьман Астаматій, полковник Варениця і сотник Берендей. Усі босі, роздягнуті до сорочок, простоволосі. Руки зв'язані сирицею. В очах — смертельна туга і жах.

Гетьман дивиться на них пронизливим поглядом чорних, мов достиглий терен, очей, потім б'є кулаком по столу, кричить:

— Ну, паршиві свині!.. Гадюки!.. Перекинчики!.. Розповідайте!.. Все розповідайте!

Астаматій, огрядний, важкий, широколиций волох, підняв чорночубу голову, подивився прямо в очі Юрасеві.

— Що розповідати, гетьмане?

— Сам знаєш, зраднику!..

— Не знаю.

— Ти хотів мене видати запорожцям? За скільки? Коли? Як?

Астаматій здригнувся, почувши таке обвинувачення.

— Це наклеп, гетьмане!

— Ні, не наклеп!.. Про що трактував віч-на-віч з запорожцем Семашком під час моєї відсутності?

— З запорожцем Семашком?.. Як звичайно. Познайомився, розпитав, що на Січі... Чого і чи надовго прибув... Він відповів, що прибув до сім'ї на зимівлю... Інших розмов у нас не було. Клянусь, як перед Богом!

— Брешеш, собако! Ти замишляв убити мене!.. Чому ж не доповів одразу про того січовика?

— Не встиг, ваша ясновельможність.

— Не встиг, не встиг... Підступні наміри виношував супроти мене — ось що!.. Хотів за мою голову купити собі прихильність запорожців та мерзенного поповича!.. Зраднику, чи ти відаєш, що чекає на тебе?

Астаматій посірів. Він знав, що Юрась — людина хворобливо підозрілива, несамовита в гніві і не зупиниться ні перед чим, аби вирвати у нього потрібне йому зізнання. Він раптом зі стогоном укланув на коліна, витягнув уперед голову, бо зв'язаних за спиною рук не міг простерти, і гаряче заблагав:

— Ясновельможний пане гетьмане! Ясновельможний пане гетьман!.. Не катуйте! Я сказав щирю правду! Хай буду проклятий, коли брешу! Хай западеться земля піді мною! Хай небо упаде на мою голову!..

— І небо упаде, і земля западеться! Можеш не сумніватися! — безжально промовив Юрась і гукнув на пахолків: — Гей, узуйте наказного в червоні сап'янці!

Астаматій розпластався на брудній підлозі, але два дужі пахолки схопили його, швиргнули на тапчан і заходилися гамселити кийками по підощвах, по п'ятах, по литках...

Варениця і Берендей стояли ні живі ні мертві.

Азем-ага незворушно стежив за катуванням. Для нього це було звичне діло.

Ненко похмуро дивився спідлоба, а Младен і Якуб попускали голови і міцно зціпили зуби, терзаючись, що мимо своєї волі стали співучасниками гидкої справи.

Навіть Многогрішний знітився і завмер, бо йому раптом спало на думку, що може настати час, коли і його отак швиргнуть на цей страшний тапчан і "взуватимуть у червоні сап'янці".

Астаматій спочатку пручався, кричав, благав, а потім замовк і тільки беззвучно здригався, коли палиця особливо дошкульно вдаряла по найболючіших місцях.

Нарешті гетьман підняв руку. Пахолки миттю опустили закривавлені кийки.

— Ти щось маєш сказати, Астаматію? — Юрасеві очі горіли, ніби він насолоджувався муками своєї жертви.

— Я ні в чому не винен, — простогнав той кволо.

— А скільки ти привласнив коштовностей і золота, поки був наказним?.. Де те багатство?..

— У мене нічого немає. Ви ж це добре знаєте, гетьмане...

Юрась хижо усміхнувся.

— Брешеш!.. — І до пахолків: — Всипте йому ще — може, кийки розв'яжуть язика!

І знову посипалися удари. Коли Астаматій знепритомнів, Многогрішний зачерпнув у ківшик крижаної води і хлюпнув йому в обличчя. Астаматій застогнав, розплющив затуманені очі. Юрась вийшов з-за столу, нахилився над ним.

— Ну, тепер признаєшся?

Астаматій з натугою підняв велику чорну голову, плюнув прямо в тьмяні гетьманові очі.

— Убивця! Тварюка! Тьху!..

Юрась відсахнувся. Бридка гримаса спотворила його лице. Він витерся долонею, випростався і копнув ногою розпростерте тіло.

— Повісити! Негайно повісити!.. І хай теліпається на перекладині цілий тиждень, щоб усі бачили, як я розправляюся зі зрадниками і перекинчиками... І цього теж! — показав пальцем на полковника Вареницю.

Той зойкнув і впав на коліна.

— Пане гетьмане! Пане гетьмане! За віщо?

— Сам знаєш!.. Де приховав украдені коштовності? Признавайся!

Варениця заплакав, почав цілувати Юрасеві чоботи.

— Був гріх, ясновельможний пане гетьмане... Був гріх! Винен! Каюся! Тільки помилуй!..

— Де приховав украдене?

— Все покажу! Все!

— Ні, кажи зараз!

— Дома... У погребі, в правому кутку, за дверима... прикопане у глечичку...

— Прикопав... У глечичку!.. У-у, собака! — Юрась аж задихнувся від люті. — Що ж казати про інших, коли найближчі помічники — злодії, зрадники! О, горе мені! Горе!.. Батьку, хіба ти таких мав полковників? Богун, Кривоніс, Морозенко, Небаба... Лицарі! А це...

Він раптом забігав у нестямі по льосі. Очі його блискали божевіллям, губи кривилися у потворних гримасах душевного болю і ненависті, руки самі стискалися — аж хрускотіли суглоби пальців.

Всі завмерли. Тільки вірні пахолки пантрували за кожним словом і рухом гетьмана. Нарешті він зупинився перед розпростертим на долівці Вареницею, штурхнув його ногою.

— Повісити і цього! Негайно! Зараз же!.. І хай висить теж цілий тиждень в науку іншим!

Пахолки схопили Вареницю попід руки і, хоча він пручався, виривався, щоб кинутись до ніг гетьмана, повели нагору. За ним потягнули напівживого, скривавленого Астаматія.

Ніхто не промовив жодного слова. Навіть Азем-ага мовчав, похмуρο бликаючи

трохи розкосими очима на розлютованого гетьмана.

Один сотник Берендей, здавалося, відчував себе тут затишно і безпечно, бо на його подзьобаному віспою обличчі грав якийсь дивний посміх. Коли зверху зачинилися двері і в льосі настала тиша, в якій було чути, як потріскує полум'я свічки, він раптом ліг на тапчан і звернувся до пахолків:

— Починайте!

Юрась здивовано глипнув на нього.

— Ти чого блазнюєш?

Берендей весело вищирив зуби.

— А що ж, ваша ясновельможність, мені робити? Чи я плакатиму, чи сміятимусь — однак ви мені не повірите...

— Але ж ти привласнив те, що має належати моїй казні!

— А привласнив... Їй-богу привласнив!

— Що саме?

— Та вошви вдосталь набрався від вашого вошивого війська, пане гетьмане... Що є — те є! — і він навмисне підкреслено почав чухмаритися.

Юрась скипів.

— Над ким і над чим насміхаєшся, дурню? Ти подумав, хто я і чие прізвище ношу?

— Бог з вами, пане гетьмане! Хай би мені язик відсох, коли б посмів хоч у думці посміятися над вашим славетним прізвищем! Якщо я й насміхаюся, то тільки над тим вошивим військом, яке доля всукала всім нам за гріхи наші!

— Не вивертайся! Це тобі не допоможе!

— Я знаю... Тому й кажу — починайте! Та чухайте ж, іродові душі, — звернувся він до пахолків, ще вчорашніх своїх підлеглих, — мої п'яти так, щоб мені було не сумно, а весело! Щоб я вмирав не плачучи, а сміючись!.. Чуєш, Петре?

— Чую, — глухо озвався молодий пахолок.

— І ти, Йване... Розвесели свого сотника наостанку, хай тобі грець!

— Та вже постараюся, добродію мій, — хмикнув другий пахолок, поплывуючи в руки і запитально дивлячись на гетьмана.

Юрась мовчки кивнув головою.

Берендееві дали триста ударів. Двічі його відливали водою. Але він уперто стояв на своєму.

— Жодного шеляга не привласнив... Умерти мені на цьому місці... Це собака Многогрішний оббрехав мене. Іуда!

Врешті гетьман засумнівався: може, й правду каже сотник?

— Ще живий? — спитав він кволо, коли Берендей затих і лежав нерухомо, як колода.

— Тільки й того, що теплий, — відповів пахолок, витираючи рукавом спітніле чоло.

— Ще один раз потягнути добре києм — і вріже дуба!

— Ну, то досить! Якщо оклигає — хай живе на здоров'я.

Многогрішний нахилився до Юрася.

— Ясновельможний пане гетьман, — прошепотів вкрадливо, — але ж якщо він виживе, то стане найлютішим вашим ворогом! Як можна!

— Чому він має бути моїм ворогом, коли я дарую йому життя? Навпаки, він буде мені вдячний! — сухо відповів Юрась і, підвівшись зі стільця, додав голосно, щоб присутні чули: — Хай усі бачать, що я справедливий до своїх підданих!

Він попростував до дверей. Почет розступився, даючи йому дорогу. Всі виходили мовчазні, пригнічені. Надворі Ненко з Младеном і Якубом трохи відстали.

— Аллах екбер! — прошепотів Ненко. — Цей святенник — справжнє страховисько! Невже султан і великий візир не знають, що тут робиться? А якщо знають, то чому терплять таке бузувірство?

Младен і Якуб презирнулись. Теплі батьківські усмішки осяяли їхні обличчя. І хоча на шибениці погойдувались Астаматій і Варениця, хоча над Вікіткою з криком кружляло чорне гайвороння, на серцях у них стало легше: Ненкова душа, видно, остаточно очистилася сьогодні від яничарського духу.

На майдані, перед шибеницями, Юрась зупинився, але дивився не на страчених, а на кількох вершників, що в'їхали до фортеці і простували прямо до нього. Їхали вони поволі. Коні ледве переставляли ноги від втоми.

— Пане Йван — ти?! — аж вигукнув Юрась, упізнавши в передньому вершникові полковника Яненченка. — Чого ти тут?

Яненченко мовчки зліз з коня, кинув поводи козакові і, згорбившись, поволі наблизився до гетьмана. Стомлено вклонився.

— Нема більше ні Корсуня, ні Ржищева, ні інших міст та сіл понад Дніпром, пане гетьман...

— Як-то нема?..

— Син гетьмана Самойловича полковник Семен Самойлович зненацька, несподівано для всіх нас напав з великим військом — усім полком Переяславським — і все спалив... А людей вивів за Дніпро. Тих, хто вчинив опір, вирубав упень...

В очах Юрася промайнуло шаленство. Він тупнув ногою.

— А ти?.. Де ти був, полковнику?!

— Я оборонявся... Але ж скільки у мене козаків?

— Однак ти живий!

— А що мені було робити — пустити кулю в лоба?

— А на що ти сподіваєшся тут? Невже думаєш, що я дам тобі нове полковництво?.. Щоб проспав так, як Корсунщину?

— Я бився, Юрію... Ти ж знаєш, що я не з полохливих... Та сила солону ломить!

— Сила, сила!.. Ось почеплю вас усіх на бантину, як оцих паршивців... То буде наука іншим!

Весь гетьманський почет завмер. Ніхто не наслідювався вимовити й слова. Навіть Азем-ага понурив голову і дивився на носки своїх чобіт. Він не боявся, що гетьманський гнів може упасти й на нього, бо йому підкорялися всі яничарські і татарські загони, що розташувалися на Правобережжі, і він сам міг би в одну мить —

аби тільки був на те наказ султана — почепити на бантину і Юрася Хмельницького, і всіх його полковників та сотників. Ні, він думав про інше — як доповісти в Стамбул про повне розорення Корсунщини і на кого краще увалити вину — на гетьмана чи на полковника Яненченка, щоб самому вийти сухим із води.

Один полковник Яненченко якось дивно поглянув на Юрася, і в його красивих, опушених густими віями очах загорілися недобрі вогники. Але він зразу ж пригасив їх і теж опустив голову.

Юрась ще раз шалено тупнув ногою, скреготнув зубами, а потім швидко побіг до свого будинку і, хряснувши фарбованими дверима, зник за ними.

8

В неділю, на перший день Масниці, Златку, Стеху, Младена, Ненка і Якуба було покликано на вечерю до гетьмана. За ними прийшли Многогрішний і Азем-ага.

Це запрошення всіх здивувало і насторожило, але ні Младен, ні Ненко, ні Якуб не посміли відмовитись, бо вже добре вивчили своєвільного і нестримного у гніві гетьмана і знали, що перечити йому в чому б то не було небезпечно.

Златка і Стеха спробували заїкнутися, що не підуть, що робити їм там, за гетьманським столом, нічого, що для них це завелика честь, але Многогрішний підвищив голос.

— Одягайтеся — і без розмов! Та в найліпший одяг!.. Мали б за щастя запрошення на гетьманську вечерю!

У Златки упало серце і похололи руки. Розчісуючи коси і вдягаючись, вона пригадувала ті короткі хвилини, коли довелося зустрічатися з гетьманом. Її лякав його пильний пронизливий погляд, лякало майбутнє. З дня на день вона сподівалася, що з'явиться Арсен. Але його все не було, і в неї німіли вуста від страху, що з ним скоїлося щось лихе. Втішало дівчину тільки те, що поряд неї були батько і брат, які не дадуть її безкарно в наругу.

Красуня Стеха теж принишкла, знітилася. Рожеві щоки зблідли, рухи стали повільні, невпевнені, а голубі оченята потемніли від хвилювання.

Плачучи й охкаючи, стара Звенигориха заплела дівчатам коси, одягнула в найкраще, що було, і, проводячи до порога, перехрестила обох.

— Хай береже вас Мати Божа, голубоньки! — прошепотіла, витираючи сльози. — Та й самі шануйтеся!

Всі мовчки вийшли на ганок. В обличчя сипнуло колючим снігом. Рвучкий холодний вітер примусив кожного щільніше застібнути кожуха. Дівчата поцілували матері руки і пішли вслід за Многогрішним. Позаду всіх важко ступав на викривлених ногах Азем-ага.

У покоях гетьмана було жарко натоплено. Потріскували палаючі свічки. Пахло воском. У вітальні — довгий стіл, заставлений полумисками і тарілками з їжею та плесковатими пляшками з наливками та горілкою. Попід стінами стояли старшини — впереміш: українці, турки, татари. Всі стиха розмовляли, поглядаючи на двері гетьманського покою.

Многогрішний легенько постукав. Не чекаючи відповіді, прочинив.

— Гості зібралися, ясновельможний пане гетьмане, — оповістив неголосно.

Через деякий час до вітальні зайшов Юрій Хмельницький. Одягнутий у чорний оксамитовий кунтуш, який відтіняв блідість його обличчя, чисто поголений, він усім видався несподівано помолоділим і святковим. Навіть чорні, як вуглинки, очі не здавалися такими холодними, бо раптовий усміх, що зринув на губах, скрасив їх і надав усьому виразові гетьмана доброзичливості й лагідності.

Всі стоячи привітали гетьмана, підняли за його здоров'я наповнені по вінця келихи. Він подякував, осушив свою чару і без зайвих слів запросив починати трапезу.

Захрумтіли на зубах солоні огірки, забряжчали полумиски, заплямкали вусаті роти.

Златка сиділа якраз насупроти гетьмана і ледве торкалася їжі. Вона опустила очі, але весь час відчувала на собі пильний гетьманів погляд і від того знічувалась, як мала сіренька пташина серед степових трав, коли у високості пропливає жорстокий ширококрилий коршак. Мов крізь сон, чула вона, як за столом поволі наростав гамір, як пили за султана, за хана, за гетьмана, за перемогу над ворогами. Хміль ударив у голови — і спалахнули суперечки. Хтось затягнув пісню, але її не підхопили, бо гетьман мовчав.

Юрась пив нарівні з усіма, але, мабуть, не п'янів. Незвичайна блідість, що ще більше відтінювалася чорним оксамитом кунтуша, палаючі очі й рухливі тонкі пальці, що весь час перебирали пацьорки скатертини, лякали гетьманських старшин, які — і п'яні — не забували, за чийм столом сидять. Тим більше лякали вони Златку, бо жіночим серцем вона відчувала, що подобається гетьманові, а це означало для неї страшну біду.

Дівчина то червоніла, то блідла. Вона вже добре знала, що цей сорокалітній чоловік, повелитель великого, але напівпустельного краю, — людина зла і жорстока, яка не терпить, коли йому хтось перечить. Жахливі крики катованих на майдані людей, трупи, що розгойдувалися вітром на шибениці, страх, що невидимою пеленою окутав весь Немирів, — все це було їй добре відоме. Тому її серце стискувалося від жаху за себе, за своє майбутнє. Всі надії на порятунок вона поклала на батька та на брата і вірила, що рано чи пізно вони зуміють визволити її і всю Арсенову родину з неволі. Але зараз, коли вона раптом зрозуміла, що подобається гетьманові, у неї майнула думка — а чи зможуть вони тепер зробити що-небудь для її порятунку? Чи не накаже гетьман відіслати їх з Немирова, і вона залишиться тут одна і беззахисна?

Їй стало так страшно під палючим поглядом гетьманових очей, що вона, хоч і була голодна, не могла ні їсти, ні пити. До того ж всі вже помітили ту увагу, якою наділив її гетьман, і з цікавістю зиркали на неї.

За столом завовтузився Многогрішний.

— Вип'ємо, панове-браття, за ту половину роду людського, яка приносить нам радість і втіху. За жіноцтво! За тих, хто є окрасою нашої сьогоднішньої вечере.

Дзенькнули келихи — загули п'яні голоси. І тут несподівано підвівся Юрась Хмельницький, обійшов стіл і зупинився біля Златки. Наповнив її келих вишневою

наливкою, майже силоміць всунув у руку.

— Адіке... Яке гарне ім'я! Ніжне, ласкаве, мелодійне. Я п'ю за тебе, пташко далекого південного краю, яку доля закинула в наші суворі холодні степи. І ми вдячні їй, долі, за це, бо твоя присутність тут, Адіке, робить теплішою і затишнішою цю сумну і непривітну оселю, в якій доводиться мені зараз жити... Слово гонору, я за все життя не зустрічав більш красивої, ніжної, милої дівчини, як ти, моя південна трояндо! П'ю за тебе, Адіке, і сподіваюся, що й ти вип'єш за здоров'я твого гетьмана, який самотньо коротає тут своє життя і буде радий, якщо ти розділиш його самотність...

Всі затихли. Слова гетьмана були недвозначні і прозорі. Одно було незрозуміле: що пропонував гетьман цій молодій красивій туркені — своє тимчасове захоплення чи руку й серце?

Златка не знала, що сказати. Біля неї тремтіла, зіщулившись, Стеха. У мертвій тиші було чути лунке потріскування свічок.

— Ну, чому ж ти не відповідаєш, моя пташко? — Гетьман лівою рукою взяв Златку за підборіддя і заглянув дівчині в очі.

Але Златка мовчала, мов оніміла.

Тут підхопився Ненко, швидко заговорив по-турецьки, звертаючись більше до Азем-аги, ніж до гетьмана:

— Високоповажний пане гетьман, я не настільки володію вашою мовою, щоб відповісти на щойно сказані вами слова, але досить добре знаю її, щоб зрозуміти, що ви ображаєте мою сестру і мене...

Всі, хто розумів по-турецькому, а розумів багато хто, навіть сам гетьман, здивовано вирячилися на молодого турка, який посмів перечити гетьманові. У Азем-аги полізли на лоба чорні кострубаті брови. Многогрішний роззявив з подиву рота і так застиг, придуркувато кліпаючи віями. А Юрась Хмельницький довго стояв мовчки перед зніченою Златкою, але дивився суворо через її голову на красивого молодого агу, який своєю зовнішністю був дуже схожий на нього самого і якого він сам забажав мати у себе на службі.

— Ага розуміє, з ким говорить? — холодно спитав Юрась.

— Розумію, безперечно. І прошу вибачення за свої слова. Але я змушений вступитися за честь сестри...

За Ненком підвелися Младен і Якуб, та Ненко зробив ледь помітний жест рукою, щоб мовчали.

— Твоїй сестрі нічого не загрожує, — холодно відповів гетьман. — І ніхто тут не ображає її...

— Отже, це виходить мимо вашої волі, гетьмане... Ми думаємо і дбаємо про майбутнє Адіке, — сказав Ненко.

— А хіба я бажаю їй поганого майбутнього? — здивувався Юрась. — Ця дівчина завтра може стати гетьманшею і скріпити наш союз з високою Портою!

Якусь мить у покої панувала мертва тиша. Потім хтось тихо охнув. Прошелестів гомін здивування.

Полковник Яненченко, який краще, ніж будь-хто інший з присутніх, знав Юрія, вражено похитав головою. "Щось у лісі здохло, коли наш Юрась закохався, — подумав ехидно. — Давненько за ним не водилося такого гріха... Невже його намір серйозний? Чи це одна із забаганок навіженого?" Однак промовчав, бо відчував, що і над його головою збираються хмари.

Мурза Кучук теж жодним порухом не видав своїх почуттів, тільки кинув бистрий промовистий погляд на Чору, і той у відповідь злегка опустив рясні чорні вії. Ніхто не запримітив цієї мови поглядів, а хоч би хто й помітив, то не надав би значення, бо зрозуміла вона була тільки батькові та синові. До того ж усі були так вражені словами гетьмана, що нікому навіть не спало на думку звернути в цю мить увагу на білгородського мурзу.

Першим опам'ятався Ненко.

— Але ясновельможний ефенді гетьман забуває одну обставину...

— Яку?

— Адіке — мусульманка...

— Ну й що?

— А гетьман — християнин...

— Дурниці! — вигукнув роздратовано Юрій. — Пригадаймо, скільки дівчат-християнок стали дружинами найвищих сановників Порти! Навіть у султанських гаремах чимало їх! То чому тут віра має стати перешкодою? До того ж, мені здається, останнє слово має бути за Адіке... А вона — усі є свідками цього — не проронила жодного звуку. Здавна ж відомо, що мовчання — знак згоди!

Настала тиша. Погляди всіх були звернуті на дівчину.

Златка сиділа ні жива ні мертва. Тільки дрібно тремтів у піднятій руці келих, і з нього вихлюпувався багрянний, мов кров, напій.

Вона підвела голову, і в її широко розкритих очах стояли сльози. Однак голос прозвучав твердо.

— Я ніколи не буду гетьманшею! Ніколи!

— Адіке! — скрикнув Юрась, смертельно бліднучи.

— Запам'ятайте — ніколи! — підвищила голос Златка. — Навіть найлютіша кара не змусить мене віддати вам серце і руку. Я кохаю іншого!

Вона поставила свій келих на стіл і сміливо глянула у вічі гетьманові...

Всі завмерли. Ненко, Младен і Якуб зблідли.

За гетьманським столом назривала буря.

Азем-ага і татарські салтани з цікавістю ждали — що буде далі? Многогрішний поклав руку на шаблю і, весь у напрузі, подався вперед, пантруючи, як вірний пес, кожен рух свого хазяїна.

Юрасеві, здавалося, раптом забракло повітря. З чорних очей струмувала лють.

Та він не встиг вимовити слова, як раптом розчинилися двері — до покою ввалилися високий незнайомець у дубленому кожусі та баранячій шапці і трое підпилих старшин, що виходили до вітру.

— Ми впіймали запорожця, пане гетьман!

— Заглядав у вікна!

Старшини підштовхнули запорошеного снігом козака на середину покою, ближче до гетьмана.

Коли незнайомиць скинув шапку і вклонився, почувся легкий дівочий скрик: то Златка і Стеха не змогли утриматися від несподіваного вигуку. Але ніхто з присутніх, крім Младена, Ненка і Якуба, не надали цьому ніякого значення, бо і для гетьмана, і для його оточення далеко більшою несподіванкою, ніж дівочий переляк, була поява в Немирові, в хаті самого гетьмана, цього запорожця. Всі мовчки дивилися на вродливого молодика і чекали, що він скаже. Та він теж мовчав і тільки пильно вдивлявся в обличчя присутніх.

ЯМА

1

Залишивши загін з тридцяти козаків у Краковецькому лісі (Самусь, Абазин та Іскра зі своїми невеличкими загонами відокремилися раніш і повернули кожен у свій бік), Семен Палій з Арсеном та його друзями прибув надвечір до Немирова. Коли добре стемніло, вони спустилися в долину, обережно перевели коней через замерзлий став і, піднявшись на узвишшя, де починалося місто, прокралися манівцями до крайньої убогої хатини, що стояла самотньо над урвищем. У її маленьких віконцях блимав ледь помітний у густій вечірній пітьмі вогник...

На стукіт у шибку з хатини почувся кволий жіночий голос.

— Хто там?

— Матусю, відчиніть! Не бійтеся. Ми люди свої — не татари. Лиха вам не завдамо, — обізвався Палій.

У сінях заgrimів засув.

— Заходьте, якщо ви добрі люди, — прошамкотів із темряви хрипкий жіночий голос.

Залишивши Яцька біля коней, козаки ввійшли до хати...

Коло печі, де в челюстях горів жмут скіпок, стояла маленька згорблена бабуся. Худа, зморщена, одягнута в якесь лахміття, вона злякано тулилася до припічка, пропускаючи повз себе чотирьох незнайомців.

— Добрий вечір, матінко, — привіталися козаки, оглядаючи хату.

— Вечір добрий.

— А у вас не жарко, — сказав Палій, показуючи на клубки сивої пари, що викочувалися з рота.

— Нічим протопити... А в ліс іти несила вже... Є трохи соломки в клуні — ото й прокурюю, — тихо відповіла стара.

— То ви самі живете?

— Сама...

— Де ж ваша родина?

Бабуся помовчала. Схлипнула.

— Родина... Родионька моя... Були в мене три сини і дві дочки... Були невістки,

зяті, онуки... Повна хата людей була... А тепер одним-одна зосталася... Як палець... Мов Богом проклята... Нікого нема!

— Ясно. — Палій важко зітхнув, поглядаючи на закопчені облуплені стіни.

Стара витерла кінчиком темної хустини мокрі від сліз, роз'ятрені очі, запитала:

— А хто ж ви будете, люди добрі? Бачу — не Юраськові посіпаки...

— Ні, матусю. Ми запорожці... Здалеку забилися до вас... Гадаю, ви пустите нас переночувати? А коней ми поставили б до повітки, щоб ніяка собака не побачила.

— Ночуйте. Тільки ж душі не нагрієте. Та й пригостити вас нічим...

— Не турбуйтеся, матусю, — весело відповів Палій і повернувся до друзів. — Ану, хлопці, гайда по дрова! По соломі! По воді!.. Коней — у хлів! Сакви — до хати!.. А я тут тим часом побалакаю з матусею...

За годину в печі палахкотіло сухе хмизяччя, а в чималому горшку булькотів пшоняний куліш, затовчений салом. Крім пшона і солонини, в козацьких саквах ще знайшлася хлібина і кілька головок часнику. Палій захалявним ножом покрав хліб на шість рівних скибок, до кожної скибки поклав по зубку часнику, у велику череп'яну миску, яку стара внесла з комори, насипав кулешу, що дражнив ніздрі зголоднілих людей смачним запахом смаженого сала, і запросив усіх до столу:

— Матінко! Друзі! Пригощайтесь чим Бог послав... Ще коли б чарку оковитої — то й зовсім була б добряча вечеря!

В хаті стало тепло, затишно. Світліше запалахкотіла скіпа, і навіть закіптюжені стіни здавалися не такими похмурими, непривітними.

— Матінко, ви прожили в Немирові все життя, — сказав Палій, облизавши ложку і запхнувши її за халяву, поряд з ножом. — Тож, напевно, багатьох тут знали і знаєте?

— Не багатьох, а всіх, синку, — відповіла стара, витираючи сухою зморщеною рукою губи. — Може, хіба забула кого ниньки... Бог пам'яті вкоротив на старості...

— Колись я тут знавав одного чоловіка... Давненько, правда, це було. Либонь, років з десять чи й п'ятнадцять минуло, як бачив його востаннє...

— Хто ж це?

— Мирон Семашко... Знали?

— Звичайно, знала... Я всіх Семашків знала... Ще коли дівкою була, то з Мироновим батьком разом на вечорницях гуляла.

— От і добре... Мирон живий?

— А цього не знаю, голубе... А жінка його, Федоська, живе на Шполівцях.

— Так, так, Феодосія, — зрадів Палій. — То, може, ви проведете нас до неї?

— Голубе мій, я ледве додобию по заметах до криниці, а ти хочеш, щоб провела аж до Семашків... Це ж неблизький світ! Та тут по сусідству живе Сава Грицай, Федосьчин брат... До нього я, може, якось і дочовгаю. А він — чоловік молодий. Швиденько проведе вас до Семашків...

— І це непогано, — зрадів Палій. — Ходімо ж, матусю... Арсене, ти зі мною!

До Грицаєвої хати справді було недалеко. Обігрівшись і попоївши кулешу, стара швиденько дрібуляла по снігу, опираючись на палицю.

У вікнах не світилося. На стукіт бабусі ніхто не озвався. Тоді Палій торохнув кулаком по рамі — аж шибки забряжчали. І зразу ж почувся густий чоловічий голос, ніби господар, причаївшись, стояв за вікном.

— Кого лихий носить?

— Саво! Відчини! Це я!.. — прошамкотіла стара.

— Це ви, бабо Секлето? — голос прозвучав незадоволено. — І чого ви товчетесь серед ночі?

Двері відчинилися — на порозі вималювалась висока постать у довгій білій сорочці.

— А це хто з вами, бабо Секлето? — злякано відсахнувся господар, норовлячи швидше зачинити двері.

Та Арсен миттю просунув у щілину ногу, плечем натиснув на двері і ввійшов до сіней. Палій поспішив заспокоїти чоловіка.

— Не бійся, господарю! Впускай до хати. Я Семашків товариш.

— Ви знаєте Мирона Семашка? — недовірливо прогук у темряві сіней голос.

— Ще б пак! Однокашники по колегії.

— Ось як! Тоді заходьте...

Палій повернувся до старої, сказав:

— Матусю, самі добіжите додому чи провести? Бо ми тут трохи затримаємося.... А зустрінете кого — про нас анічирк!

— Сама, добродію, сама дошкандибаю якомсь... І не сумлівайтесь — мовчатиму як риба!

Коли за старою скрипнула хвіртка, Палій і Звенигора причинили сінешні двері.

— В хаті вже сплять? Не побудити б...

— А ми зайдемо в хатину, — відповів господар. — Почекайте хвилинку, я принесу вогню...

Незбаром він вийшов зі свічкою і завів пізніх гостей до невеликої холодної кімнати поруч з коморою. Тут пахло сухим зіллям, мишами і пустокою.

Поставивши свічку на стіл, змів ганчіркою з широкої лави пилюку, запросив:

— Сідайте... Що вас привело до мене в таку пізню пору?

Сава дивився прямо і твердо. В його погляді все ще таїлася недовіра. Це був міцний чоловік років тридцяти. З-під білої сорочки випиналися широкі м'язисті плечі. Кучма густого чорного волосся закривала йому півлоба і надавала обличчю суворого виразу. Було видно, що він стривожений незвичайними відвідинами незнайомців і нетерпляче жде відповіді на своє запитання.

— Друже мій, — Палій говорив м'яко, довірливо, намагаючись і голосом, і виразом очей заспокоїти господаря хати, — ми прибули аж із-за Дніпра... Тож повинен розуміти, що привело нас сюди не одне бажання побачитися зі своїм старим товаришем... Привела нас у Немирів дуже важлива справа, зв'язана з життям і волею близьких нам людей. А щоб їх визволити, нам потрібна допомога. Ось чому ми хочемо зустрітися з Мироном Семашком. Гадаю, він допоможе нам зробити те, заради чого ми сюди приїхали.

— Він вам не допоможе.

— Чому?

— Він сам потребує допомоги...

— Тобто?

— Люди Юрка Хмельницького схопили його і кинули до тюрми.

— За віщо?

— А хто зна... Мабуть, за те, що запорожець, а також за те, що колись мав грошенята. Сестра вже носила, але Мирона не відпустили. Юрась каже — небезпечний злочинець... Запорожець!

— Гм, ось як! — Палій замислився. — Що ж його робити? А я такі надії покладав на Мирона... А тут, виходить, не він нам, а ми йому повинні допомагати. А нам так потрібні очі, щоб знати, що діється в Немирові, зокрема в оточенні гетьмана.

Сава випростався. Полегшено зітхнув.

— Тепер я все розумію... Здається, я зможу вам допомогти. З однією умовою... Якщо ви допоможете визволити Мирона.

— Друже мій, давай нічого не обумовлювати, — сказав Палій. — Мирон — мій давній приятель, і справа моєї честі допомогти йому! Але... сам знаєш: іноді не все можеється, що хочеться.

— Гарзд. Я згоден. Думаю, що зараз, не відкладаючи до ранку, ми сходимо до Феодосії, Миронової дружини, а моєї старшої сестри. Може, вона дізналася що-небудь новенького про Мирона... Там і домовимося про все.

2

Їх було в хаті п'ятеро: три пропахлі морозом чоловіки, Савина сестра Феодосія та її п'ятнадцятилітній син.

Сиділи на лавах та ослонах навколо великого столу, застеленого білим настільником. У темному бронзовому підсвічнику палахкотіла свічка. По кімнаті розливалися приємні пахощі воску. Жовтаво-зелений вогник злегка коливався від дихання людей і кидав на стіни розпливчасті, мерехтливі тіні.

Взаємне довір'я було встановлене зразу ж, як тільки гості, переступивши поріг, привіталися з господинею.

— Я вас добре пам'ятаю, пане Семене! — сказала Феодосія, міцно, по-чоловічому потискуючи Палієву руку. — Лише один раз ви завітали до нас літ дванадцять чи й більше тому — це було ще в старій хаті, у свекрів, але ми з Мироном частенько згадували той ваш приїзд. Гарно ви тоді з Мироном співали!..

— Було таке, було! — зрадів Палій, розглядаючи ставну, красиву молодицю років тридцяти п'яти. Правду кажучи, він її мало пам'ятав, молоденьку тоді, тендітну Миронову дружину, але те, що вона не забула його, полегшувало справу. — І мушу сказати, що з того часу ви погарнішали, ба навіть помолодшали, пані Феодосія!

Жінка сумно усміхнулась.

— Де вже там... За вами переживаючи — і погарнішаєш, і помолодшаєш... Сідайте, прошу!

Розмова зразу ж набрала потрібного напрямку. Палій і Звенигора розповіли про мету свого приїзду. Не приховали і того, що затримуватися у Немирові не мають наміру.

— Тільки визволимо своїх — і гайда назад!

— Я бачив валку переселенців, — втрутився молодий Семашко. — Мабуть, і ваші були серед них.

— Де ти їх бачив? — швидко запитав Палій.

— На Вікітці.

— Отже, ти буваєш у дворі гетьмана?

— Буваю. Я ношу батькові їсти.

— Це добре... Ось хто може все вивідати! На хлопця менше звертають увагу. Він прослизне там, де нашому братові, дорослому, і носа показувати небезпечно... Гадаю, завтра ти розповіси нам більше?

— А чому ж? Розповім, — серйозно відповів хлопець.

— От і добре. Будеш нашими очима, друже мій, тобто нашим таємним вивідачем...

А що з батьком?

— Батька кинули до ями...

— До ями? Якої ями?

— Гетьман наказав у себе на подвір'ї викопати глибочезну яму, яка заміняє тюрму. В ній завжди повно в'язнів... Кидають туди і за провини, і без провин... Дізнається Юрась, що у кого-небудь є гроші, — бідолаху миттю схоплять і запроторять до ями! І кожного дня б'ють киями по підшвах ніг, аж поки родичі не принесуть викуп або в'язень не сконає від голоду, холоду та побоїв... Батька теж б'ють... Кожнісінького дня...

На очах у хлопця заблищали сльози. Як і мати, він був чорнявий, міцний, з виразними і красивими рисами обличчя. Над верхньою губою у нього рясно висіявся темний пушок.

— Ну, ну, Васильку, не плач. Ти ж у мене — козак, — обняла його за плечі мати.

— Визволимо твого батька! — стукнув кулаком по столу Сава. — Якщо вже на те пішло, то я скажу: є в мене хлопці відчайдушні. Такі, що й чортові роги скрутять!.. Чекаєм весни — готуємо зброю, підбираємо надійних людей. Та бачу, до весни далеко! Доведеться ще зимою полякати трохи татар і Юраська Хмельниченка, щоб пам'ятали, на чийй землі живуть, кляті!.. І вас гурт, — звернувся він до козаків. — Це вже немало! Таким загоном щось можна зробити.

— А про ваших рідних я вже сама вивідаю, — сказала Феодосія, звертаючись до Звенигори. — Жінці зручніше зробити це... Та й Василько не дріматиме.

— Спасибі, паніматко, — подякував Арсен.

У нього зародилась надія, і на серці стало легше. Від тепла і передчуття того, що все складається якнайкраще, на схудлому, обтягнутому засмаглою шкірою обличчі заграли рум'янці, а в сірих очах, замість холоду і суворості, з'явився вираз лагідності й тихої задуми.

Залишилося з'ясувати ще одне: де зупинитися козакам? Феодосія зразу ж запропонувала свою господу, досить простору і, на перший погляд, зовсім не бідну. Але Палій заперечив:

— Якщо за Мирона вимагають викуп, то кожної днини до вас можуть завітати непрохані гості. Що вони скажуть, коли застукають нас тут?.. Спочатку я й сам мав намір зупинитися у вас, паніматко, а тепер бачу — не можна. І для вас буде неспокійно, і для нас небезпечно... Хатина баби Секлети — найзручніше пристановище: на околиці, біля самого лісу, далеченько від сусідів. Для коней є повітка, а в ній — трохи сіна і соломи... Тож перебудемо якийсь день там.

На тому й порішили.

Уже проспівали другі півні, коли три постаті вийшли з двору Семашків і, пересвідчившись, що на дорозі — жодної живої душі, пірнули в синю морозяну ніч.

З

Кілька днів ні молодий Семашко, ні Феодосія, ні Сава Грицай не приносили нічого втішного, бо не могли пробратися на Вікітку. Юрась Хмельницький всюди поставив посилену варту. Що діялося за частоколом фортеці, ніхто не знав. Однак жителі Немирова здогадувалися, що там чиняться криваві допити і катування.

Арсен Звенигора не знаходив собі місця. Кожного вечора, коли прибігав Семашко або Сава без достовірних вістей, він у безсилій люті стискував кулаки. Його гнітила невідомість. Він ладен був зразу, негайно напасти на укріплення, бо вичікування завдавало йому неймовірних душевних мук. Розпалена уява малювала одну картину страшнішу за іншу. Особливо переживав він за Златку і Стеху. Що з ними? Де вони? Як поведуться з ними люди Юрася і сам несамовитий гетьман?

Його підтримував Роман. Однак Палій не схвалював їхнього гарячкування.

— Поспішиш — людей насмішиш, — казав він. — Хіба можемо ми такими нікчемними силами нападати на тисячну залогу? Це ж божевілля! Поки ми не матимемо надійного зв'язку з твоїми, Арсене, доти...

— А поки дочекаємося зв'язку, буде пізно!

— Що ж ти радиш?

— Ми самі повинні встановити зв'язок!

— Як?

— Я проберуся таємно на Вікітку...

— Легко сказати!

— А чекати ще важче!.. Якщо і сьогодні не буде нічого нового, я вночі піду до замку.

Перед вечором прибігли схвильовані Василь Семашко та Сава Грицай. Всі кинулись до них. Навіть баба Секлета злізла з печі.

— Ну?

— Татари виволокли чотири трупи із замку і кинули в ополонку на Нижньому ставу!

— Ви дізналися, хто то був?

— Ні, — схлипнув Василько.

Звенигора обняв хлопця за плечі.

— Не плач! Сльозами горю не зарадиш... Вночі ми проберемося на Вікітку і що-небудь вивідаємо.

Палій промовчав. А у хлопця радісно заблищали очі.

— Справді?

— Так. Для цього потрібно мати вірвовочну драбину із міцним залізним гаком і довгу тичку, щоб той гак зачепити за частокіл.

— Драбина з гаком у мене знайдеться, — сказав Сава Грицай.

— А я дістану хворостину, — по-змовницьки прошепотів Семашко, ніби його міг тут хтось підслухати.

— От і добре. Тоді приходьте, як стемніє.

Пізнього вечора кілька постатей прокралися темними завулками і задвірками до Вікітки. Щоб не наражати всіх на небезпеку, Арсен наполог, що в замок піде він один, до стіни його супроводжуватимуть тільки Роман та Семашко, а інші залишаться в засаді на березі ставу, у заростях верболозу та вільшаника.

Семашко — так запорожці почали звати хлопця — упевнено йшов попереду. Ще за дня він розвідав усі підступи до Вікітки і переконався, що найзручніше буде підійти з боку Верхнього ставу.

Вони спустилися з крутого горба вниз, на лід, приметений снігом, оминули вузький перешийок, яким Вікітка з'єднувалася зі Шполівцями та центром міста і де, як хлопець знав достеменно, і вдень і вночі вартували татари, й попростували до зубчастої стіни фортеці.

Ніч була темна, безмісячна. Різкий вітер глухо шумів у лапатовому гіллі яворів і жбурляв колючим снігом. Жодного вогника, жодної людської постаті. Здавалося, весь Немирів вимер або заснув.

Вони видерлися по крутому схилу вгору і зупинилися під темною дерев'яною стіною.

— Тут! — прошепотів Семашко.

Звенигора розпустив драбину, довгою тичкою підняв один її кінець вгору і зачепив за гострий частокіл. Ставши ногою на нижній щабель і пересвідчившись, що драбина зачепилася міцно, він обняв у темряві Романа і Семашка, прошепотів:

— Чекайте на мене тут до других півнів. Якщо не вернусь, ідіть назад... Прощайте!

Він швидко поліз на стіну і зник у темряві.

Частокіл був невисокий — якихось два сажні, і Арсен миттю здерся на нього. Перелізши через гострі шпичаки паль на внутрішню земляну приспу, швидко підняв драбину, згорнув і закопав у сніг. Потім, кинувши швидкий погляд на Романа і Семашка, які ледь бовваніли внизу під стіною, обережно спустився в темний двір фортеці.

Десь біля брами загавкав собака, перегукнулися вартові — і знову настала тиша,

яку порушував тільки посвист вітру.

Арсен струсив з одягу сніг і почав скрадатися поза хлівами до майдану, де у вікнах блимали жовтаві вогники.

Завірюха посилювалась і швидко замітала сліди, а також ховала від стороннього ока. На майдані — жодної живої душі. Тільки вдалині, біля фортечних воріт, якийсь рух і гамір — то в посад в'їжджав невеликий татарський загін, що, мабуть, повертався зі здобиччю з навколишніх сіл. Але до воріт було далеко, і, звичайно, ніхто на такій відстані не міг побачити людину, яка скрадалася попід будівлями, обережно заглядаючи в освітлені вікна.

Довго Арсенові не щастило. Та ось він, обігнувши ріг однієї хати, заглянув у замерзле причілкове віконце і побачив неясні тіні. Тоді припав до шибки ротом, гарячими губами відігрів замерзле скло. Незабаром на ньому зачорніла невеличка кругла латка. Глянув у неї — і мало не скрикнув од радості: за столом, якраз насупроти нього, сидів, підперши лису голову, дідусь Онопрій. Арсенове серце радісно закалатало. Тільки б нікого із сторонніх не було в хаті! Зразу вивів би своїх до стіни, де ждуть Роман і молодий Семашко, пробралися б швидко до хатини баби Секлети — і гайда в поле! Завірюха миттю замете слід, і ніхто не здогадається, де поділися втікачі... Шукай вітра в полі!

Він аж затупцяв з нетерплячки. Потім ще раз заглянув у віконце. Так, це дідусь Онопрій. Як і раніш, сидить непорушно, підперши голову рукою... А там далі, у сутінках, — матуся... І більше, здається, нікого...

Легенький стукіт нігтем у шибку примусив дідуся здригнутися, підвести голову. Він довго прислухався, щось сказав. До нього підійшла мати. Арсен постукав знову, на цей раз дужче.

Дідусь встав з-за столу і нахилився до вікна.

— Хто там? — долинуло його ледь чутне шамкотіння.

— Це я, Арсен, — прошепотів козак. — Відчиніть!

У хатині запала мовчанка. Потім почувся легкий скрик матері. Грюкнули двері.

Арсен оглянувся, визирнув з-за рогу. На майдані порожньо. Татари десь зникли. Тільки біля брами голосно сміялися вартові... Він легко перемахнув через пліт і збіг на високий ганок. Двері несміливо скрипнули, прочинилися, і з щілини почувся голос матері:

— Арсене, ти?

— Я, мамо! Я!

— Боже мій!

Вона хутко впустила його в сіни.

— У хаті чужих немає? — спитав тихо.

— Немає, — грюкнула засувом і припала в темряві до холодного синового кожуха.

Прошепотіла: — Арсенчику, дитино моя!

Ввійшли до хати. Дідусь Онопрій кинувся до внука, схлипнув радісно.

— Соколику! Звідки ти?

Арсен обняв дідуся і обвів оком кімнату. Нікого.

— А де ж Златка? Стеха?.. Де Младен, Ненко та Якуб?

На мить у хаті стало тихо. Тільки потріскувала скіпа, і від її жовтавого світла покоем бродили примхливі загадкові тіні. Арсенові враз стало страшно. Чому ж мовчать матуся й дідусь?

— Ну? Кажіть же!

— Покликали їх до гетьмана... А що там — невідомо. Тільки наказали вдягнутися по-святковому, — тихо проказала мати.

У Арсена похололо серце.

— І що ж — їх кожного вечора кличуть до гетьмана?

— Ні, сьогодні перший раз.

— А Младен, Ненко, Якуб?.. Що вони там роблять?

— Вони поступили на службу до яничарів... Казали — так треба... Тож і їх покликано сьогодні...

— Ага, ось як, — Арсен полегшено зітхнув.

Однак тривога не полишала його. Хіба місце молодим гарним дівчатам серед кровожерливих вояків Юрася Хмельницького, людей без роду і племені, які злетілися сюди з усіх усюд, щоб тільки якось пережити голодне лихоліття?

— Матусю, дідусю, слухайте мене уважно, — промовив, сідаючи на ослін і садовлячи обабіч себе рідних. — Я тут не сам... Зі мною і Роман, і пан Мартин, і Яцько, і ніжинський козак Гурко, якого запорожці прозвали Палієм. Передайте Младенові, Ненкові і Якубові, що ми приїхали, щоб визволити вас. Мої товариші залишилися у одній старенької бабусі, яка живе самотньо над ставом. — Арсен розповів, як знайти хатину бабусі Секлети. — Якщо я не побачу їх, хай прийдуть завтра ввечері до нас... А зараз я повинен іти... Де живе гетьман?

— Арсене, що ти надумав? Іти до гетьмана? — кинулася мати.

— Я повинен усе розвідати. Можливо, їм потрібна моя допомога... То де живе гетьман?

— Його будинок — на тому боці майдану. Якраз перед ґанком — два високі осокори, а на подвір'ї — конюшня та військовий склад, — пояснив дідусь Онопрій.

— А варта?

— Варта тільки всередині... Та біля воріт.

— Ага, гаразд... За мене не бійтеся, рідненькі... Може, ще сю ніч ми всі будемо в безпечному місці. Тільки б поталанило...

Він обняв матір і діда і швидко вийшов з хати.

Хурделиця не стихала. Арсен підняв комір кожуха і, підштовхуваний вітром, попростував через засніжений майдан.

Будинок гетьмана, незважаючи на снігову завірюху, неважко було знайти: всі вікна у ньому світилися. А перед ґанком, як казав дідусь Онопрій, стрімко здіймалися вгору два струнких осокори.

Пересвідчившись, що поблизу нікого не видно, Арсен сміливо наблизився до

освітленого вікна і припав до шибки. Однак нічого не побачив: на вікнах занавіски... Він перейшов до другого вікна. Але й тут його ждало розчарування.

Обійшовши півхати, він опинився в дворі. Не помічаючи нічого підозрілого, через замет перебрався до двох яскраво освітлених вікон, з яких долинали голоси, і здерся на прикидану снігом купу дров, щоб заглянути поверх занавісок. Раптом з-за хати вийшло троє. Арсен зразу зрозумів, що це — підпилі старшини, і вилаяв себе у думці за необачність. Тепер доведеться або тікати (а це означало б, що підніметься через хвилину на ноги вся Вікітка), або ж піти на ризикований шлях і спокійно, вигадавши правдоподібну причину, пояснити, чому опинився тут, під вікнами гетьманського дому.

Побачивши незнайомця, якого добре було видно супроти освітленого вікна, старшини на якусь мить розгубилися і, зупинившись, мовчки дивилися на нього. Потім один спитав:

— Гей, ти хто такий? Що тут робиш? — Вони оточили Арсена.

— Добрий вечір, — миролюбно привітався козак.

— Добрий вечір, — спантеличено відповіли старшини, приглядаючись до незнайомця. — Ти що за один?

— Мені потрібно до гетьмана... Я прибув із Запорожжя.

— Дідько тебе візьми, як же ти сюди потрапив? Ворота ж охороняються!

— А мене пропустили разом з загоном, який щойно входив до посаду... Ніхто й уваги не звернув.

— Ох, диявол!.. Тс-с-с! Нікому про це ні слова. А то гетьман дізнається — голови всім нам постинає... Лихий би тебе забрав!

Старшини були налякані. Гетьман жартувати не любив: дізнається — враз комусь пропише сотню київ!

— Ходімо з нами! — смикнув один Звенигору за рукав.

— Куди?

— Як куди? Ти ж хотів до гетьмана?

— Але зараз... Пізно вже!..

— Нічого. Всі старшини у гетьмана якраз. Та й сам ясновельможний буде, мабуть, не від того, щоб побалакати з запорожцем. Посли з Запорожжя тут бувають нечасто...

4

В ту коротку хвилину, поки старшина доповідав Юрію Хмельницькому, Звенигора встиг окинути оком світлицю. Від нього не приховалась і блідість Златки, яка стояла, потупившись, перед гетьманом, і переляк в очах Стехи, котра зразу впізнала брата, як тільки він ступив на поріг, і безмежний подив на обличчях Ненка, Младена та Якуба. Звичайно, ніхто з них ніяк не сподівався побачити його тут, у Немирові, в таку напружено тривожну мить, коли йшлося про Златчину долю і про долю їх усіх. Однак, помітивши застережливий Арсенів погляд, прикусили язика і жодним порухом чи звуком не показали, що знають його.

Та Арсена знали тут не тільки його друзі, а й вороги. Як тільки він вступив у світлицю, мурза Кучук, Яненченко і Многогрішний вражено витріщилися на нього.

— Кара джигіт? — не повірив своїм очам мурза.

— Чорний вершник! — вигукнув полковник Яненченко. — Йй-богу, це він!

Провалитись мені на цьому місці!

А Многогрішний, розгублено кліпаючи безвіими повіками, прошепотів:

— Арсен Звенигора!

Арсен мовчав.

Юрась Хмельницький ступив крок до нього, спитав:

— Ти справді запорожець?

Арсен вклонився.

— Так, ваша ясновельможність, запорожець.

— Чому ж тебе прозивають Чорним вершником?

— Кожен має право назвати іншого як йому заманеться.

Тут наперед висунувся Свирид Многогрішний, вигукнув:

— Не вірте йому, пане гетьман! Не вірте!.. Це ніякий не Чорний вершник! Самі знаєте, що у деяких запорожців імен, як у собаки бліх. Сьогодні він Степан, завтра — Іван, а післязавтра — Гаврило... Насправді ж це Арсен Звенигора. Я знаю його як облупленого. Давно знаю... Це не простий запорожець, а довірена особа самого Сірка!

— Он як! — Юрась поглядом зміряв Арсена з ніг до голови.

А Многогрішний підступив ближче.

— Саям, молодче! От і зустрілися ми з тобою. Пізнаєш?

— Як не впізнати, пане Многогрішний! — стримано відповів Арсен, у думці бажаючи своєму знайомому провалитися. — Я радий бачити вас живим-здоровим...

— Радий чи не радий, але де ж ти дінешся? — В очах Многогрішного блиснули злі вогники. — Здибалися, як кажуть, на вузькій дорозі... Тепер миром не розійдемося.

Юрась відсторонив хорунжого убік.

— З чим прибув із Січі, козаче?

Арсен завагався з відповіддю.

— Але, ясновельможний пане гетьмане... — Він поглядом красномовно вказав на старшин і салтанів, що пантрували кожне його слово. — Я стомився в дорозі і вважаю, що зараз не час говорити про справи.

— А може, я взагалі не бажаю трактувати з запорожцями ні про що! — роздратовано вигукнув Юрій Хмельницький. — Вони зрадили мене! Не захотіли підтримати, коли я здобував Чигирин! Коли б мені їх хоч тисячу виманити з Січі та захопити, я зразу заслав би їх до турецького султана на каторгу! Як же смів Сірко прислати послів після того, як збройно виступив проти мене і моїх союзників?! Чи йому від старості замакітрилося в голові?

— Ясновельможний пане гетьмане...

Звенигора хотів делікатно звернути розмову на інше або зовсім припинити її, але до краю збуджений Юрась, видно, торкнувся болючого місця в своїй душі, гаркнув щосили:

— Помовч, запорозький пес!.. Я знаю, ти приїхав підмовляти мене зрадити моїх

теперішніх союзників і покровителів і перекинутися на бік Сірка чи мерзенного поповича! Отого попового сина Самойловича, який запакував гетьмана Дем'яна Многогрішного в Сибір, обвинувативши його у зраді і таємному союзі з Дорошенком!.. — Він раптом глянув на Свирида Многогрішного і швидко спитав: — То, здається, твій родич, гетьман Многогрішний?

— Так, то мій двоюрідний брат, — схилив голову хорунжий. — Мій нещасний брат, якого Самойлович...

— Ну, от бачиш, із чим ти приїхав до мене? Я все знаю!

— Але ж, ясновельможний пане гетьмане...

Та Юрась і на цей раз не дав Звенигорі сказати слова.

— Не ти перший приїжджаєш із Запорожжя! Цими днями тут був уже один посол... Чи вивідувач... Тракував із наказним гетьманом Астаматієм поза моєю спиною... І знаєш, де він зараз? — Юрась зробив паузу і пронизливо глянув на закам'яніле обличчя козака. — У ямі!.. Тож можеш тішитися тим, що не сам теліпатимешся на гілляці, а разом зі своїм братчиком!

Многогрішний нахилився до гетьмана і тихо, але так, що всі чули, промовив:

— Цей козак непоштиво вилаяв вас у Стамбулі, а мене на Січі, в присутності Сірка, коли я був послом вашої ясновельможності на

Запорожжі минулого літа... Може, дозволите мені тепер потракувати з ним трохи?

— Цілком доручаю його тобі, — подумавши, відповів Юрась. — Хай усі мої друзі бачать, що я не підтримую ніяких зв'язків із ворогами нашими, а з послами їхніми розправляюся нещадно, як із підступними гіенами... Візьміть його та киньте в яму!

Дозорці схопили Арсена за руки, відібрали зброю. В першу мить він хотів вириватися, тікати, але зразу ж збагнув, що на втечу нема ніякої надії. Тримали його міцно.

Многогрішний боляче штовхнув у спину.

— Ходімо!

Арсен пильно глянув на Златку і Стеху, ніби просив їх мовчати, а потім — на Юрася Хмельницького. Хоча серце його кипіло від обурення, він стримував себе, розумів, що потрапив у пастку сам.

— Прощайте, пане гетьман, — кинув через плече, бо Многогрішний уже штовхав у спину, щоб виходив. — Гадаю, що все-таки ми продовжимо нашу розмову для обопільної користі.

— Іди, йди! — гарикнув Многогрішний. — Буде ясновельможний пан гетьман говорити з кожним! Аякже!.. Будеш радий, якщо я побалакаю з тобою, хлопче!

Арсен ступив через поріг. Йому здалося, що позаду пролунав тихий скрик Златки. Але зразу ж у покої загули чоловічі голоси, у сінях грюкнули двері — і слабкий Златчин голос потонув у шумі і в завиванні хуртовини, що дмухнула в лице снігом і холодом.

5

Йому не поставили драбини. Многогрішний штовхнув його обома руками у темний отвір, звідки тягнуло запахом прілої соломи, цвіллю, смердючою задухою, і він полетів

униз.

Яма була глибока, мов колодязь. Арсен упав на купу тіл, що, притиснувшись одне до одного, лежали тісно на товстій солом'яній підстилці. Хтось від болю закричав, хтось вилаявся. І зразу яма сповнилася гамором: ті, кому від Арсенового падіння дісталася найбільше, стогнали та охкали, інші, цокаючи зубами від холоду й вогкості, щільніше вкутувалися в одяг, переверталися на другий бік, проклинаючи свою долю і все на світі.

Нагорі дозорці закрили отвір матами, стало зовсім темно. Арсен нічого і нікого не бачив. Боячись наступити на кого-небудь, він притиснувся спиною до стіни і сидів тихо, потираючи забите коліно. Раптом чиясь рука намацала в темряві полу його дубленого кожуха, перебралася вище і стиснула за лікоть. А хрипкий простуджений голос запитав:

— Це ти, чоловіче, звалився на мене як сніг на голову?

— Я.

— Хто ж ти такий, що тобі така честь? Не кожного серед ночі приводять сюди і кидають, мов колоду, людям на голови.

— Пугу, пугу — козак з лугу, — відповів Арсен, не знаючи, з ким говорить і хто ще його тут слухає.

— О! Братчик?.. Ти з якого куреня?

— З Переяславського.

— А я з Мишастівського...

— То ти теж запорожець?

— Так, Мирон Семашко...

Арсен стиснув простягнуту руку, нахилився до його вуха, зашепотів:

— Доброго здоров'я, брате... Привіт тобі від родини!

— Ти був у моїх? — здивувався Семашко. — Яким чином потрапив? Що там у них?

В'язень підтягнувся ближче і сів поряд з Арсенем.

— Всі живі й здорові. Турбуються про тебе... Ми заходили з Семеном Гурком, — відповів Звенигора.

— З Семеном Гурком? — ще більше здивувався Семашко. — А він як тут опинився?

Арсен розповів про зустріч і причину їхнього приїзду до Немирова. Вони довго шепталися, аж поки в'язні, розбурхані несподіваною Арсеновою появою, не заспокоїлися і не впали в тяжкий сон, на всі лади завдаючи хропака. Тоді Арсен підвівся і витягнув угору руку, намагаючись дістати краю ями, але скільки не підіймався навшпиньках, намагання його були марні.

Мирон Семашко гірко промовив:

— Даремно, брате, стараєшся! Тут нічого не придумаєш: яма завглибшки в твої два зрости. І стіни гладенькі — ні за що зачепитися.

— А коли стати один на одного?

— То одержиш від вартового боздуганом або шаблею по голові! А вранці витягнуть, задубілого, і кинуть в ополонку... Ракам на поживу... Ні, брате, облиш цю думку, якщо не хочеш вкоротити собі віку...

— Гм, отже, без сторонньої допомоги нічого й думати про порятунок?

— Нічого й думати... Не яма — справжня могила! — Мирон закашлявся. Його легені свистіли, мов ковальські міхи. Заспокоївшись, він додав: — Сам люципер не зміг би вигадати тяжчої кари на людей, а Юрасько вигадав... Проклятий!

"Справді, могила, — подумав Арсен, мацаючи пальцями по холодній стіні, яка вгорі взялася тонким льодком. — І потрапив я в неї завдяки своєму старому знайомому — Многогрішному! Цікаво, якої то він заспіває завтра? Невже катуватиме?" Він обережно ліг поряд з Мироном Семашком, притулився до нього щільніше, і вони ще довго гомоніли, аж поки перед ранком їх не зморив сон.

6

Для багатьох у Немирові та ніч була тривожна.

Своєю несподіваною появою в господі гетьмана Арсен відвернув на якийсь час грозу від Златки, і страшний вибух гетьманської люті упав на нього.

Як тільки Свирид Многогрішний з дозорцями вивів Звенигору, Юрась окинув важким поглядом присутніх, довше, ніж на інших, зупинився на Златці й Стесі і, нічого не сказавши, рвучко вийшов до сусідньої кімнати.

Гості почали розходитися.

Младен, Якуб і Ненко повели дівчат додому.

Господа опустіла. Один Азем-ага мовчки сидів на лаві край столу, підперши важку нижню щелепу кулаком.

Згодом повернувся Многогрішний, примостився на другому кінці столу, і так сиділи вони, кожен думаючи про своє, аж поки скрикнули двері і нечутною ходою ввійшов Юрась Хмельницький.

Многогрішний підхопився як опечений. Азем-ага підвівся повільно, статечно, але вклонився шанобливо.

Обидва поштиво ждали, що скаже гетьман.

Юрась зупинився посеред покою, поманив пальцем своїх підручних і, коли ті наблизилися, наповнив вином три келихи.

— За вас, моїх вірних і відданих друзів і помічників. За ваше здоров'я!

— Спасибі, — коротко промовив Азем-ага.

— За здоров'я ясновельможного пана гетьмана! — вигукнув Многогрішний.

Випили.

Витерши рукою уста і віддихнувшись, Юрась поставив келих, підвів голову.

— Здається, я сьогодні п'яний і наробив дурниць, — тихо промовив він, ніби відповідаючи на якісь свої думки.

— Що ви, що ви, пане гетьман! — замахав руками Многогрішний. — Кожне ваше слово було розумне і достойне!

— А-а!.. — Юрась скривився. — Помовч, Свириде! Виконавець із тебе сумлінний, а радник нікчемний... — і звернувся до турка: — Що ти скажеш, Азем-ага? Як розмалюєш мене у своєму донесенні великому візирові про цей вечір?

Азем-ага і бровою не повів, почувши не натяк на його таємну роль наглядача за

кожним словом і вчинком гетьмана, а пряме ствердження цього. Відповів розважно:

— Я приєднуюся до думки Свирида-аги. Ви поводитись достойно, як і личить вірному підданому падишаха. А щодо тієї дівчини, то ось що скажу... Якщо ваші наміри серйозні, мій повелителю, то, звичайно, треба писати і кам'янецькому паші, і великому візирю, і муфтію, і навіть самому падишахові. Гадаю, у них не буде причин заперечувати проти такого шлюбу. Адже він скріпить ваш союз з високою Портою... Наскільки мені відомо, ваш батько гетьман Богдан одружив свого старшого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Василя Лупула — Розандою, щоб скріпити військовий союз двох держав. То чому б вам не скріпити союз наших держав шлюбом з туркенею?.. Сам Аллах освятить його!

— Ні! — вигукнув Юрась. — Про ту дівку не може бути й мови! Вона образила мене! То була моя хвилинка слабкості, якої я стидуюся зараз... Я прожив сорок років одинаком і залишуся самотній до самої смерті... Видно, судилося мені не зазнати родинного щастя, а всього себе віддати тому ділу, за яке ми тут спільно кладемо сили й життя!

— Отже, ви відмовляєтесь від неї?

— Для себе — так. Відмовляюсь!.. Але я не можу пробачити їй і її родичам тієї ганьби і того сорому, яких я зазнав сьогодні... Я...

В цю мить у сінях загупали. Юрась обірвав мову.

— Хто там?

Многогрішний відчинив двері. Із клубків холодної сивої пари до світлиці вступили дві засніжені постаті. Ввійшов Младен у супроводі незнайомого турецького чорбаджії.

Младен вклонився.

— Чауш кам'янецького паші Омар-агли, ваша ясновельможність! — виголосив він. — Щойно прибув у супроводі загону охорони з Кам'янця з важливим листом від великого візира.

Юрась Хмельницький і Азем-ага миттю встали з-за столу, підійшли до чауша. Той низько вклонився, витягнув з-за пазухи цупкий сувій і мовчки простягнув Азем-азі.

— Що там? — нетерпляче запитав Юрась, заглядаючи через руку Азем-аги на жовтуватий аркуш, помережаний красивою турецькою в'яззю. В душі він боявся вістей з Кам'янця і Стамбула, бо кожна з них так або інакше могла торкатися його особи і його майбутнього, яке здавалося йому дуже непевним.

Азем-ага мовчки дочитав до кінця, згорнув сувій і урочисто промовив:

— Великий візир Мустафа сповіщає війська про підготовку до нового походу, який розпочнеться наприкінці весни цього року...

— Проти кого похід? Куди?

— Проти урусів... На цей раз удар буде спрямовано на їхню древню столицю Київ... Візир наказує всім пашам, бейлер-беям, військовим залагам на Волощині й Україні спорядити свої загоны всім необхідним для тримісячного походу, головна мета якого — захоплення Києва, Лівобережжя і розгром урусських військ. Султан Магомет, крім того, наказує кримському ханові вчинити влітку спустошливий набіг на Україну, на Лівобережжя, щоб відвернути сили урусів від Києва, куди буде скеровано наш основний

удар... Нам, ясновельможний гетьмане, наказується разом з Білгородською ордою зробити напередодні походу головних сил розвідувальний похід на Київ, щоб виявити сили ворога і його слабкі місця.

— Слава Богу, що султан не зупинився на півдорозі! Отже, ще цього року вся Україна об'єднається під моєю булавою!

— По волі Аллаха і нашого всемогутнього повелителя падишаха Магомета, — урочисто проказав Азем-ага, піднявши молитовно руки.

Юрась Хмельницький уважно подивився на агу, і в його очах промайнула несподівана думка: якщо турки завоюють всю Україну, то вони, чого доброго, зможуть обійтися й без нього і взагалі без будь-якого гетьмана, а розділять її на пашалики і настановлять пашів, як уже настановили в Кам'янці Галіля-пашу, який заправляє тепер усім краєм. Від цієї думки йому стало сумно і тяжко на серці. Ні, він повинен утриматися! Будь-якою ціною утриматися і зберегти в руках гетьманську булаву... Але як? На кого спертися? До Аллаха високо, а до султана далеко... Один великий візир Мустафа близько, і в його руках — влада над життям тих, хто мешкає в Анатолії, на Балканах і в усіх підвладних Порті землях... Отже, від нього передусім залежить і залежатиме і його доля. Хіба...

Юрась замислився. З Кара-Мустафою його міцно зв'язав торішній похід на Чигирин, піч час якого він добре вивчив потаємні струни душі великого візира. На цих струнах передусім грали два почуття — владолюбство і користолюбство. То, може, й собі зіграти на них?

Гетьман пожвавішав. У стомлених очах блиснули іскринки. Пильно глянувши на турка, він сказав:

— Ага стомився...

— Так, ефенді, — кивнув головою чауш.

— Але вранці, на світанку, доведеться вирушити в зворотну путь... Ага має відвезти важливого листа паші і подарунок великому візиріві.

— Слухаюсь, ефенді, — виструнчився чауш.

Юрась повернувся до Многогрішного.

— Свириде, розпорядись агу Омар-огли і його людей добре погодувати і розташувати на ночівлю в теплих хатах, бо спочинок у них буде короткий. Вони мусять виїхати з Немирова разом з кримчаками, а ті мають звичай рушати до схід сонця.

— Розумію, пане гетьман, — вклонився Многогрішний і разом з чаушем і Младеном вийшов з покою.

Через деякий час він повернувся і доповів, що весь загін Омара-огли вже розміщено на Шполівцях і що Омар-огли чекає нових наказів.

— Свириде, ти поїдеш з ним у Кам'янець, — наказав гетьман. — Повезеш подарунки великому візиріві і паші Галілю.

— Я? Подарунки?... — Видно було, що Многогрішному це не сподобалося, але він вчасно схаменувся і додав: — Як накажете, ясновельможний пане гетьман!

— Але подарунки будуть незвичайні... — Юрась зробив паузу, і його обидва

співрозмовники вичікувально дивилися на нього. — Це буде двоє дівчат...

— Дівчат?! — скрикнули одночасно Многогрішний і Азем-ага. — Хто ж це?

— Адіке і Стеха.

— Адіке і Стеха? — Многогрішний і Азем-ага вражено переглянулись. — Але ж вони не полонянки!

— Ну й що ж! Їхньої згоди ніхто не питатиме. Ви таємно схопите їх, передасте Омару-огли — і ніхто не знатиме, де вони поділися... А чутку пустимо, що захопили з собою кримчаки. Це буде правдоподібно. Вони ще ні разу не верталися з України без ясиру... Ось чому Омар-огли має виїхати з Немирова разом з ними.

Обидва гетьманові підлеглі довго мовчали, ошелешені почутим. Хоча їм були добре відомі непостійність і невірноваженість характеру гетьмана, у якого нерідко випадало сім п'ятниць на тиждень, такого вони не сподівалися.

— Що ж скажуть родичі тих дівчат? — спитав нарешті Азем-ага.

— Гм, родичі!.. — зневажливо усміхнувся Юрась. — Стешиних до уваги можна не брати... Двоє старих... А брат Адіке буде щасливий, коли згодом дізнається, що його сестра — дружина чи коханка великого візира... Перед ним відкриються шляхи до найвищих посад у війську падишаха. А тим часом хай, щеня, покусає собі з досади та горя лікті або, якщо забракне розуму, женеться за кримчаками...

Азем-ага схилив голову, даючи зрозуміти, що він погоджується з такими доводами. Справді-бо, вони здалися йому досить обґрунтованими. Видно, гетьман, замкнувшись після скандалу в спальні, все докладно обміркував. Сам же Азем-ага теж не залишиться в накладі. Якщо подарунок великому візиреві сподобається — а в цьому можна було не сумніватися, — то візир не обмине і його, Азем-агу, своєю ласкою. А ласка другої після султана людини в імперії чогось та варта!..

У розмову встряв Многогрішний.

— Нелегко буде взяти дівчат. У хаті троє воїнів. І всі троє — турки...

Натяк був прозорий.

— Азем-ага на цю ніч відішле їх якнайдалі у караул, — різко відповів Юрась. — А ти, Свириде, з надійними людьми переодягнешся в татарський одяг і зробиш тихцем усе, що треба. Зрозумів?

— Так, вельможний гетьмане.

— От і гаразд. Ідіть, а я трохи спочину...

7

Вийшовши з гетьманського будинку, мурза Кучук узяв під руку салтана Газі-бея, кинув бистрий погляд по боках і, пересвідчившись, що їх ніхто не чує, сказав:

— Заздрю тобі, салтане, через якийсь тиждень-другий будеш дома... Бажаю тобі щасливої дороги!

— Дякую, мурзо. Тобі теж уже недовго тут бути, навесні помчиш у свій Буджак...

— Так, але ти забуваєш, що зі мною тут син Чора... Зовсім занудився хлопець, рветься додому. Чи не міг би ти прихопити його з собою, салтане?

— Але ж я не мав наміру заїздити до Аккермана, мурзо...

— Не треба заїздити... Твій шлях лежить повз північні буджацькі улуси, — там він зі своїми супутниками відокремиться від тебе і поверне додому...

— Згода. Хай їде!

Кучук ще раз оглянувся і понизив голос.

— Але він буде не сам...

— Хто ж буде з ним?

— Полонянки...

— А-а, розумію, — усміхнувся салтан. — Чора закохався? Чи може, ти, мурзо?.. Ну, що ж, охоче допоможу вам... Адже в мене дружина теж гяурка. Та і в тебе, наскільки я пам'ятаю...

— Так. Аллах дозволяє правовірним брати в жінки гяурок. А ніде правди діти, серед них багато красунь...

— О-о, ще й яких! — захоплено вигукнув салтан.

— Дякую тобі, Газі-бею. — Кучук зупинився і потиснув співрозмовникові руку. — Про одне прошу тебе — нікому ні слова!

— Охоче обіцяю. Тим більше, що це нічого мені не коштує! — салтан весело засміявся.

— Коли ти вирушаєш?

— Досвітом вирушу... Тепер день короткий, а я хочу по дорозі заглянути в навколишні села, щоб не з порожніми руками повертатися в Крим. Ха-ха-ха!

— Чора не примусить чекати на себе. Буде вчасно!

Вони розсталися, і кожний повернув у свій бік: Газі-бей до воріт, а Кучук знайшов сина і з ним, ніким не помічений, шмигнув у темні суточки між будівлями. Перечекавши там, поки всі з майдану розійшлися, визирнув з-за рогу.

— Ходімо!

Вони прокралися мимо гетьманського будинку, мимо заметених снігом стаєнь, звідки чулося глухе форкання коней, і швидко попростували до будинку, відведеного гетьманом для сім'ї Звенигор і трьох яничарських старшин. Там світилося. Кучук зупинився біля плоту, заглянув через нього у двір і, приклавши до рота долоні, тричі глухо кашлянув:

— Кхи, кхи, кхи!

Із темряви у відповідь долинув подібний кашель. Потім почулося шарудіння, скрипнув під ногами сніг — і з-за плоту показалася гостроверха татарська шапка.

— Сюди, мурзо! Сюди! — Татарин підвівся на повний зріст.

— А де інші? — спитав тихо Кучук.

— Всі тут — у засідці...

Кучук і Чора легко переплигнули через невисокий пліт і пішли слідом за сейменом, котрий привів їх у затишне місце між сараями, звідки було видно ганок і вікна хати. Тут, закутавшись у теплі кожухи, стояло ще троє. Побачивши мурзу, вони вклонилися йому. Це були віддані Кучукові люди, готові виконати все, що він накаже.

— Одяг захопили? — спитав мурза.

— Захопили.

— За хатою стежили весь час?

— Так.

— Ну й що?

— Дівчата повернулися в супроводі двох турків. Третнього з ними не було.

— Гм, доведеться відправити їх до праотців, — твердо сказав мурза. — Шкода, що нема третього, і його б заодно, щоб не здійняв передчасно тривоги... Ну, що ж — почекаємо, поки всі поснуть!

Він обіперся об дерев'яну стіну і замовк, не зводячи очей з освітлених вікон. Ждати довелося недовго. Через деякий час скрипнула хвіртка — і на подвір'ї з'явилася темна постать.

— А ось і третій, — прошепотів Кучук задоволено. — Всіх разом і накриємо.

Але цей третій повівся не так, як личило б господареві. Він швидко перебіг подвір'я і, замість того, щоб піднятися на ганок, загрюкав кулаком у вікно. На ганку з'явився Сафар-бей.

— Хто тут?

— Азем-ага наказав, щоб ви, ага Сафар-бей, і Якуб-ага негайно прибули до нього!
— почувся голос незнайомця.

— Що там стряслося?

— Не знаю... Наказано — не гаючись!

Сафар-бей якусь хвилину мовчав, потім зник за дверима. А перегодя вийшов з Якубом і в супроводі посланця Азем-аги швидко пішов з двору.

— Гм, здається, нам допомагає сам Аллах. — знову прошепотів Кучук. — В хаті залишилися самі жінки та німічний дід, який не зможе вчинити опору...

— Що ми з ними зробимо, тату? — спитав Чора.

— Побачимо...

— Я не хотів би їх убивати!

— Пов'яжемо — і хай лежать до ранку.

Перечекавши якийсь час, Кучук дав знак своїм людям і, пильно оглядаючись довкола, почав повільно наближатися до хати. Та раптом до його слуху долинув скрип снігу. Мурза миттю присів за заметом. Чора і сеймени затаїлися біля нього.

Хтось зайшов у двір і попростував прямо до ганку. Мурза подумки вилаявся. Все так гарно складалося, могло обійтися без бійки і кровопролиття, а головне — без шуму і крику. Так ні ж — несе котрогось із тих зарозумілих турків! Отже, доведеться неминуче пускати в хід зброю!.. Він напружено вдивлявся в темряву і міркував, що робити: прикінчити непроханого свідка зараз чи дозволити йому піднятися на ганок і відчинити двері.

Та ось незнайомиць вийшов на освітлену місцину насупроти вікна — і Кучук упізнав у ньому перевдягнутого в татарський одяг Свирида Многогрішного. Мурза здивувався — що йому тут треба?

Та ще більше він здивувався, коли за Многогрішним із темряви виринув цілий

десяток пахолків, теж перевдягнутих татарами.

"Еге-ге! Тут пахне смаленим, хай йому чорт! — замалим не свиснув мурза, але вчасно спохватився. — Що ж затіває той божевільний Юрасько? Адже Многогрішний тут не по своїй волі, а з наказу гетьмана. В цьому можна не сумніватися..."

Мурза зробив своїм людям знак, щоб принишкли і не подавали жодного звуку, а сам, лігши у пухкий сніг і визираючи обережно з-за замету, почав пильно стежити за тим, що робиться біля хати.

Тим часом Свирид Многогрішний піднявся на ганок і загнукав у двері. За шумом вітру мурзі не чути, що він сказав, але видно, як відчинилися двері і на порозі з'явився сивоголовий дід. В ту ж мить пахолки штурхонули старого в груди і прожогом кинулись у сіни. Многогрішний залишився на ганку.

З хати долинули приглушені скрики, гупання ніг. Потім надовго запала тиша. Чувся тільки посвист вітру, та жалібно скрипіла стара кострубата груша, що тьмяно бовваніла біля причілка.

Через деякий час двері розчинилися знову, нападники винесли два довгі важкі згортки і швидко зникли з ними в нічній темряві.

Кучук схопився і люто тупнув ногою. Прокляття! Це ж у нього з-під самого носа вирвано рідкісної вартості здобич, на яку він гострив зуби ще за Дніпром. Він не мав ні найменшого сумніву, що Многогрішний викрав дівчат. І, звичайно, зробив це з наказу гетьмана.

Мурза швидко підняв своїх людей.

— Бачили?.. Ми не повинні втратити їхній слід! Ходімо! — коротко кинув він і перший рушив за нападниками.

Чора порівнявся з батьком, спитав схвильовано:

— Вони викрали дівчат?

— Так.

— Куди ж їх несуть? До гетьмана?

— Мабуть.

— О Аллах, ми втратимо їх!

Але Многогрішний поминув гетьманський дім і повернув до посадської брами. Це здивувало Кучука. Отже, дівчат несуть не до гетьмана? Тоді куди ж?

Він ще більше здивувався, коли побачив, що Многогрішний, а з ним і його пахолки зі здобиччю без затримки пройшли мимо варті і швидко попростували на Шполівці.

Це ускладнювало обстановку. Шполівці — передмістя велике, з багатьма плутаними вулицями й завулками, тож легко збитися зі сліду. Крім того, тут мешкає чимало городян, розташовані татарські й турецькі залоги. Про те, щоб відбити дівчат, як сподівався Кучук, годі й думати. Зразу зчиниться шум — і підніметься все місто.

До того ж Кучук почав здогадуватися про справжню мету викрадення дівчат. Він давно розкусив характер Юрася Хмельницького, людини жорстокої і мстивої, і тепер не сумнівався, що гетьман не забув образи і готує над дівчатами якусь мерзотну розправу. От тільки яку? Убивство? Навряд. Та й не посміє він робити це в самому Немирові,

оскільки йдеться про туркеню, брат якої служить у війську падишаха. Продаж? Теж мало ймовірно... Тоді залишається подарунок?.. Але кому? Безперечно, якійсь високопоставленій особі, яка своєю владою може покрити злочин гетьмана!

Паші Галілю? Великому візирі? Чи самому падишахові?

Кучукові стало жарко. Він розстебнув кожуха. О шайтан! Невже справді цих дівчат Юрась призначив самому падишахові? Якщо так, то не зносити тобі голови, мурзо, коли станеш на перешкоді!

Але зразу ж він уявив голубі озерецька Стешиних оченят, її пишні густі коси, що важкою пшеничною хвилею спадали на округлі дівочі плечі, ніжні рожеві щоки і принадний, по-дитячому трохи наївний усміх; уявив смагляву красу Адіке, що затуманила голову самому гетьманові, — і п'яний хміль ударив йому в голову. Він ще сам не міг до ладу розібратися в своїх почуттях. Ще сам не знав, котрій з дівчат віддасть перевагу. Хотів обох мати в своєму гаремі. А час тоді покаже... Та все ж більше йому подобалася пшеничнокоса гяурка Стеха. Чому — і сам не знав. Може, тому, що в противагу йому, чорному, мов цигану, мала молочно-ніжну шкіру і біляве волосся?..

"Е-е, будь що буде! — подумав Кучук. — Не випущу з рук ту золотокошу пташину!.. Обох — небезпечно. А одну — Стеху... Хіба, може, ладком домовитися з Многогрішним? Невже старий пес відмовиться від грошей?.. Тоді хай нарікає на самого себе! Перейму в степу — вирубаю всіх до ноги! Щоб жодного свідка не лишилося! А дівчата — в такому випадку обидві — стануть моїм ясиром!"

Він не відставав від Многогрішного і незабаром побачив, як той завернув у глухий провулок і, відпустивши там пахолків, завів дівчат до невеликої хатини-пустки. Перечекавши, поки пахолки зникнуть у нічній імлі, Кучук з людьми оточив хатину і тихо постукав у двері.

— Хто там? — почувся голос Многогрішного. — Це ти, Федоре?

Мабуть, він ждав когось.

— Відчини, пане хорунжий! Це я — Кучук!

Многогрішний довго мовчав. Потім брязнув засув. На ганку з'явилася темна постать.

— Чого тобі, мурзо? Як знайшов мене тут?

— Йшов по сліду... От і знайшов!

Многогрішний злякався і хотів було шуснути в сіни, та мурза, а потім і Чора перегородили йому шлях до відступу.

— Чекай, пане хорунжий, маю щось сказати! — притиснув його до стіни Кучук.

— Що ти маєш сказати? — видихнув злякано Многогрішний, відчуваючи, як цупкі пальці підбираються йому до горла. — Чого тобі треба?

— Ми бачили, як ти викрав дівчат... Скажи — для чого? Куди маєш подіти їх?

Многогрішний затіпався, але мовчав.

Кучук притиснув його дужче, а Чора приставив до грудей ятаган.

— Мурзо, не змушуй мене розкривати чужу таємницю! — прохрипів Многогрішний.
— Бо не зносити нам обом голів!

— Байдуже! Якщо будемо розумні, то не загубимо їх — ні я, ні ти!.. Скажи — це наказ гетьмана?

— Так.

— Я здогадувався... Куди ж ти маєш їх подіти?

— Відвезти в Кам'янець...

— Паші?

— Щоб передав самому Кара-Мустафі.

— Обох?

— Власне, одну — Адіке...

— А другу?

— А другу — за компанію... В подарунок паші Галілю... Не розумію, для чого це тобі треба знати?

— Віддай мені ту другу — Стеху! Ось що мені треба!

— Але ж...

— Ти нічим не ризикуєш, пане хорунжий. Звідки гетьман дізнається — довіз ти обох дівчат чи одну? В разі чого — скажеш, що тікала і... А щоб не вважав себе скривдженим, я добре заплачу! Ось маєш! — і Кучук потряс перед носом ошелешеного і в смерть переляканого Многогрішного невеликим оксамитовим капшуком. — І держи язик за зубами! А я теж, звичайно, держатиму!

Дзвін золота подіяв магічно. Многогрішний обм'як і, відчувши, як розслабли на горлі пальці, полегшено зітхнув:

— Ху-у! Ну, й налякав же ти мене, мурзо! І чого б відразу так не сказати — по-людськи?.. Заходьте до хати — беріть собі ту дівку! Та мерщій тікайте, бо незабаром сюди прибудуть мої люди! — і він, зваживши на долоні, опустив собі в кишеню туго напханий капшук.

8

Відштовхнувши варту, до світлиці вбігли вкрай стривожені й схвильовані Младен, Ненко і Якуб. Не дотримуючись правил етикету, заведеного при гетьманському дворі, вони оточили Юрася Хмельницького, котрий стояв біля столу з Азем-агою і мурзою Кучуком.

— Гетьмане, що це все означає?! — вигукнув Ненко, люто блискаючи чорними очима. — Де поділися дівчата? Де моя сестра?

— Я теж хотів би це знати, — не ображаючись на тон, яким звернувся до нього молодий ага, відповів Юрась. — Мені ось тільки що доповіли, що салтан Газі-бей, від'їжджаючи до Криму, сплюндрував навколишні села і взяв ясир... Я не допущу, щоб союзники грабували і розоряли мій край! Я напишу великому візиріві про це...

— Але ж хтось мусить знати! — втрутився Младен. — Де була варта?

— Варта нічого не знає, — подав голос мурза Кучук і згорда кинув погляд на розгублених і пригнічених турків. — Після півночі біля воріт стояли мої люди, і жоден з воїнів не помітив нічого підозрілого.

— Але ж не нечистий дух виніс їх із посаду, мурзо! — раптом люто гаркнув Юрась.

— Ти перший мусиш дбати за безпеку міста і всіх нас!.. Якщо піде так і далі, то одної ночі, чого доброго, викрадуть не тільки наречену гетьмана, а й самого гетьмана!

Він розлютувався не на жарт. Зблід. З рота бризкала слина. Палаючі очі метали блискавки. Права рука судорожно шарила біля боку, де мала бути шабля, але не знаходила її.

Ніхто ще не бачив гетьмана таким схвильованим і гнівним. І головне, його схвильованість і гнів здавалися цілком природними й щирими.

Ненко переглянувся з Младеном. В очах посивілого воєводи стояла безмірна туга. Йдучи сюди, він сподівався, що Златка тут, що викрадення її і Стехи — діло рук гетьмана. Тепер же він не знав, що й думати. Якщо правда, що кримчаки взяли ясир, то можна гадати, що вони могли викрасти і дівчат, тим більше, що стара Звенигориха і дід Онопрій в один голос твердять, що напали на них татари.

Мурза Кучук намагався виправдатися, але Юрась не захотів його слухати, і мурзі не залишалось нічого іншого, як відійти до вікна і, склавши на грудях руки, заглибитися в свої думки.

А думав він про те, що ніхто з присутніх, крім нього, не знає правди. Гетьман гадає, що в цю мить Свирид Многогрішний везе дівчат у Кам'янець і там передасть кому потрібно. Азем-ага, напевне, думає те ж саме, бо навряд щоб Юрась утаїв від нього цю свою затію... І не знають вони, що Кучук-бей обвів їх обох навколо пальця, що одна з дівчат у цей час у супроводі Чори і вірних сейменів верстає шлях у зовсім протилежний бік — на схід...

В серці Кучук-бея клекотіла радість. Уявивши, як розлютується — на цей раз не удавано, а насправді — гетьман, коли дізнається про це, він ледве стримав зловтішну усмішку.

Тільки Азем-ага був незворушний, хоча в душі дивувався умінню гетьмана вдавати із себе невинне ягнятко.

— Треба кинути всіх людей на пошуки, — сказав Ненко. — Не гаючись!

— Так, ми кинемо всіх на пошуки, — погодився гетьман. — І передусім — у погоню за Газі-беєм... Думається мені, що дівчата не поминули його рук.

— Я поїду! — вигукнув Ненко. — Дайте мені загін воїнів!

— Ні, поїду я! — раптом виступив наперед мурза Кучук. — Моя провина, що варта нічого не помітила, тож я і мушу спокутувати її... Клянусь Аллахом, якщо дівчата викрадені Газі-беєм, йому непереливки будуть!.. Я відберу їх і привезу до Немирова!

Юрась мовчки хитнув головою, і Кучук швидко вийшов з покою.

— А ви, — гетьман глянув на Ненка, Младена і Якуба, — переверніть увесь Немирів! Не виключена можливість, що дівчата десь тут.

Коли всі вийшли, він повернувся до Азем-аги:

— Дорогий мій Азем-ага, тобі ж доведеться прослідкувати, щоб ніхто не кинувся вслід за Многогрішним... І щоб взагалі всюди був належний порядок...

— Гаразд, гетьмане, — коротко відповів Азем-ага і, не поспішаючи, з незалежним виглядом вийшов надвір.

У Немирові пошуки ні до чого не привели. Надвечір повернувся Кучук. З його слів і зі слів його людей виходило, що Газі-бей, набравши по дорозі бранців і бранок, швидко зник у дикому полі, де хуртовина замела всі сліди. Отже, мурза теж повернувся ні з чим.

Зрозумівши, що більше сподіватися ні на що, Младен і Ненко вирішили, поки не пізно, рятувати Арсена. З цією метою Ненко розшукав хатину, де переховувались Арсенові друзі, і розповів про те, що трапилося з козаком та дівчатами.

Палій дав наказ виступити. Коли стемніло, загін запорожців таємно пробрався до руїн старої кам'яної церкви, що стояла неподалік од Вікітки. Ненко розшукав на Шполівцях Іваника і попередив, щоб усі дубовобалчани, хто захоче тікати з Немирова, тримали напоготові коней.

Незабаром до церкви прибув Сава Грицай зі своїми людьми.

— Все готово? — спитав Палій. — Драбини з вами?

— Так. П'ять драбин... У кожного — пістоль, а то й два. Ятагани та ножі... Все готово, — відповів Сава.

— Скільки привів людей?

— Зі мною — двадцять п'ять...

— Та нас три десятки... Зовсім непогано!

— Поколошкаємо татар! — кинув хтось із гурту.

Палій підвищив голос, щоб усі чули:

— Ні, друзі, ми йдемо не для того, щоб колошкати татар...

Запам'ятайте: ми йдемо, щоб визволити наших друзів. А для цього передусім потрібна тиша. Тиша й обережність... Не забувайте, що у Юрася тисяча вояків. Ми повинні не тільки безшумно проникнути на Вікітку, а й так же безшумно вийти з неї, щоб не накликати на себе погоні. Зрозуміли?

— Зрозуміли! — почувлися голоси.

— От і гаразд... Частина з нас пробереться в посад. Решта залишиться тут... Але ті, хто залишиться, мають в разі потреби прийти нам на допомогу. Якщо почуєте постріли — а це означатиме, що нас викрито, — нападайте на ворота фортеці... Ясно?

— Так!

— Тоді — рушаймо... І хай не оминає нас щастя!

Вони швидко спустилися з горба і попростували через став до Вікітки. Там, на фортечному валу, їх уже ждав Ненко. Він закріпив кинуті знизу вірьовочні драбини і, пересилуючи шум вітру, гукнув:

— Піднімайтеся, другарі!

Півтора десятка темних постатей стрімко подерлися на засніжений палісад. В ясну ніч звідси було б видно весь Немирів, а тепер крізь снігову круговерть ледве пробивалося кілька жовтавих вогників, що блимали у вікнах найближчих хат. Залишивши трьох козаків на чатах, Палій віддав наказ спускатися вниз.

Ішли один за одним, щоб не розгубитися в темряві. Ненко показував дорогу. Як

було домовлено раніш, вів прямо до ями.

— Ось у цьому будинку живе Арсенова сім'я, — пояснював, показуючи на темні обриси чималої хати. — А там — дім гетьмана. Обабіч нього розташовані будівлі, де мешкає Азем-ага з яничарами та сейменами, які охороняють гетьмана... Зараз вони всі сплять, тільки в гетьманському будинку вартує двоє сейменів... А ген там, прямо перед нами, посеред майдану, знаходиться яма, повна в'язнів.

Палій зупинився.

— Тепер ми підемо вп'ятьох: Ненко, я, Роман, Спихальський і Сава, — сказав він. — Решті ждати нас тут і бути напоготові. Якщо буде потрібно, я подам знак... Ходімо, друзі!

Біля ями стовбичило двоє вартувих. Закутавшись у кожухи і натягнувши на самі очі гостроверхі малахаї, вони стояли спинами до вітру і пританцьовували, щоб зігріти ноги.

Ненко прискорив ходу і, випередивши товаришів, наблизився до них. Упізнавши знайомого яничарського агу, сеймени не запідозрили нічого поганого. Вони знали, що в'язнів на допит водять не тільки вдень, а й уночі. Тому продовжували тупцяти, не звертаючи уваги на те, що троє незнайомих воїнів зупинилися позад них.

— Тут усе гаразд? — спитав Ненко. — Нічого не трапилось?

— Все гаразд. Якші! Якші! — закивали головами сеймени.

Це були їхні останні слова. В ту ж мить несподівані удари ятаганів звалили їх на землю. Роман і Спихальський відтягли тіла вбік і прикидали снігом. А Ненко і Палій швидко зірвали з ями засніжену мату, спустили вниз драбину.

З ями почувся стогін, видно, драбина зачепила когось.

— Арсене! Арсене! Друже! — загукав Палій. — Ти тут? Вилазь!

Всі схилилися над ямою, з нетерпінням чекаючи Арсенової появи. Але у відповідь — незрозуміла тиша. Чулося тільки стримане покашлювання простуджених людей та шелест соломи.

— Арсене, виходь! Що ж ти? Це ми, холера ясна! Ми тут-ка! — нахилився над ямою Спихальський. — Прийшли визволяти тебе!

Скрипнула драбина, хтось поліз нагору. Показалася в темряві чиясь кудлата голова.

— Хто ви? Якого Арсена питаєте? Чи не запорожця? — запитав незнайомиць.

— Так, так, запорожця. Де він? Що з ним?

— А хто ж ви такі будете? — знову почав допитуватися незнайомиць, перекидаючи ногу через верхній щабель.

— Його друзі, хай тобі грець, чоловіче, — не стерпів Палій. — Хіба не бачиш?.. Де ж Арсен?

— Його нещодавно взято до гетьмана на допит.

— Ох, чорт! — вилаявся Роман. — Як нам не щастить!

— Холера! — видихнув прокляття Спихальський.

Всі були приголомшені. Ніхто не сподівався на таке. Першим отямився Палій.

— А Мирона Семашка там внизу немає?

— Мирона?.. Він тут... Але його так скатували, що ледве дихає.

— То він сам вилізти не може?

— Куди йому! Ноги почорніли, мов голівешки... Тільки й того, що живий, бідолаха.

— То виносьте гуртом його сюди. Та скоріше!.. І всі, кому на волю хочеться, хай вилазять!

Почулися радісні вигуки. Тільки тепер в'язні зрозуміли, що їм несподівано усміхнулася доля. Найдужчі підняли Мирона, передали наверх. Один по одному почали вилазити інші.

— Сава, виводь усіх! Та обережно несить Мирона. А ми підемо на пошуки Арсена.

Коли Сава з гуртом людей зник у темряві, Палій з Романом і Мартином витягли з ями драбину, отвір закрили матою і на хвилину задумалися.

— Доведеться відвідати клятого Юраська, — сказав Палій. — Не хотілося, але що поробиш! Як думаєш, Ненко?

— Іншого виходу нема.

Мартин і Роман теж погодилися з цією думкою. Та й що можна було вигадати інше?

— Тоді веди нас, Ненку. Знімемо вартових — і прямо в гості до гетьмана. Ото зрадіє!.. Тільки тобі, я думаю, не варто показуватись перед ним, — сказав Палій.

Ненко на знак згоди мовчки кивнув головою і перший попростував до гетьманського будинку.

10

У грубці весело палахкотіли сухі дрова, приємне тепло розливалось по чималому покою. Та Арсен все ніяк не міг зігрітися після доби, проведеної у холодній, сирій ямі. Та й на серці було важко.

Він сидів на міцному дубовому стільці, руки були прив'язані міцною вірьовкою до бильця, і він не міг ними поворухнути.

Крім нього, в покої знаходився тільки Юрій Хмельницький. Він сидів насупроти козака, за широким столом, і пильно дивився на нього.

— Козаче, якщо ти скажеш правду, я обіцяю тобі життя і волю, — тихо промовив гетьман. — Не треба упиратися... Ми знаємо, хто ти, як звешся, звідки прибув. Нам хочеться тільки знати, з чим ти прибув сюди. З якою метою? Вислідити і вбити мене? Чи вивідати, що робиться в Немирові? Відповідай!

Звенигора мовчав. Сказати правду він, звичайно, не міг, бо не хотів відкрити своїм ворогам справжню мету приїзду, не хотів, щоб вони знали про його зв'язки зі Златкою, Ненком, Младеном, Якубом, про його сім'ю... Ще вчора ввечері він зрозумів, що Многогрішний не пам'ятає Златки або ж ніколи не бачив її в Аксу. Отже, з цього боку можна не боятися викриття. Ну, а від нього вони небагато дізнаються... Однак, щоб виграти час, він вирішив схитрувати.

— Ясновельможний пане гетьмане, скажу, як на сповіді. Так, я приїхав з Січі. Мене прислав Сірко...

— З чим? — Хмельницький не міг приховати зацікавленості, що заблищала в його очах.

— Вчора я не хотів говорити в присутності чужинців... А сьогодні скажу... Гадаю, пан гетьман...

— Можеш казати все відверто, — запевнив Юрась.

— Гарзд... Отже, мене прислав кошовий до вашої милості, пане гетьмане. Кошовий велів передати, що сподівається на добропорядність пана гетьмана і вручає долю свого посланця у ваші руки.

— Можеш не турбуватися, — запевнив Юрась. — Тобі ніщо не загрожує.

— Тоді навіщо мене зв'язано? Навіщо кинуте в яму?

— Ми не знали, хто ти. До того ж...

Гетьман зам'явся.

— Розумію. У присутності яничарів і татарських мурз ви інакше не могли зі мною повестися? Чи не так? — допоміг йому Звенигора.

— Ти догадливий, козаче, — погодився гетьман. — Ну, кажи далі!

— Тоді розв'яжіть мені руки. Інакше я не буду говорити... Чого вам боятися? За дверима ж варта!

— Я не боюся тебе... Це зроблено на той випадок, коли сюди зайде хто-небудь з чужинців, як ти кажеш, — вивернувся Юрась. — Отже, потерпи трохи... Мені не хотілося б, щоб нас бачили за мирною бесідою. Адже сам розумієш, що за мною тут стежить десять пар очей...

— Тоді чого сидіти тут?

— Як це? — не зрозумів Юрась.

— Який же ви гетьман, коли ваші руки теж зв'язані, як і мої? За кожним вашим кроком стежать чужинці! Ви виконуєте їхню волю... Чи не пора, пане гетьман, кинути все і повернутися до свого народу? Саме про це і хотів знати кошовий Сірко... Він дуже любив і високо цинив вашого батька і сподівається, що Богданів син відсахнеться од споконвічних ворогів наших — турецького султана і кримського хана, які за останні п'ять-десять років винищили пів-України, і разом з козаками лівобережними і запорожцями стане супроти них! В такому разі народ простить і забуде провину вашу...

Юрась зблід. Ледве стримуючи себе, сказав:

— Як же мислить собі кошовий Сірко моє повернення в лоно народу нашого? Навіть коли б я хотів це зробити, то турки не дозволять. Мене зразу схоплять!

— Ми допомогли б. Аби тільки на це ваша згода.

— Отже, Сірко пропонує мені зраду?

— Зрадити можна друзів, товаришів, народ свій, вітчизну... Але втечу від ворогів наших не можна назвати зрадою.

— То мої союзники!

— То наші найлютіші вороги!.. Султан Магомет зараз робить на нашій землі те, що колись робив Батий, — до ноги винищує населення... Ніщо не може виправдати вашого союзу з ним.

— Ти ще хлопчисько — і нічого не розумієш! — вигукнув роздратовано гетьман. — Жорстокість і насилля — невід'ємна ознака всякої влади.

— Так, влада — це насилля, але розумні правителі обмежують його законом, через який навіть самі, якщо вони поважають себе, не повинні переступати і не переступають. А де нехтується закон, там починається свавілля і жорстокість... Ні султан, ні хан не дотримуються навіть у себе на батьківщині законів, то чого ж ви хочете від них тут, на чужій землі, серед чужого їм народу?

Гетьман, видно, не сподівався такої відповіді від простого, на перший погляд, козака і був здивований і його думками, і його мовою. Але раптом до його свідомості дійшло, що, може, козак натякає на те, що й сам гетьман чинить беззаконня, катуючи жителів цього краю і вимагаючи від них золота, срібла та інших коштовностей. Він почервонів і зловісно втупився холодним поглядом у сміливця, який не відвів своїх очей. Це ще більше розлютило Юрася: він не терпів, коли хто-небудь намагався передивитися його.

— Сірко знав, кого послав, — з притиском промовив він. — Ти, козаче, маєш гострий язик. Але ти мусиш відати, що часто язик — наш ворог — і через нього не одна голова злетіла з пліч!..

Це була пряма погроза. А Звенигора знав, що у Юрія Хмельницького, людини нестриманої, хворобливо вразливої, навіть шаленої, від погрози до рішучого вчинку — один крок. Побачивши, як люто блиснули чорні гетьманові очі, він здригнувся і пожалкував, що був такий відвертий.

— Ясновельможний пане гетьмане...

Але Юрась перебив його.

— Всі запорожці — мої вороги! Коли б я міг, то всіх віддав би султанові на каторгу! І ти був би серед них не останній!

Хтозна, чим би кінчилася ця незвичайна розмова, коли б раптом не розчинилися двері і на порозі не виросла постать Семена Палія. Гетьман отетеріло дивився на незнайомця, за яким з темних сіней ввалювалися в покій озброєні люди. Здавалося, йому відібрало зненацька мову.

— Слава Богу, ми встигли! — вигукнув Палій, кидаючись до Арсена і розрізаючи у нього на руках вірьовки.

— Арсене! Брате! — Роман схопив Звенигору в обійми, міцно поцілував у щоку. — Так ми перехвилювалися за тебе!

А позаду стояв, розкинувши руки, Спихальський і радісно, мало не плачучи, усміхався. Вуса його настобурчилися і ворушилися, мов у kota, а в очах блищала сльоза. Коли Роман випустив Арсена з обіймів, пан Мартин згріб козака у свої ведмежі лапи і міцно притиснув до грудей.

— Живий, голубе! Живий, холера! — загув Арсенові на вухо. — Ось скинемо ми тобі штани та всиплемо духопелів, лайдаку ти мій любий, щоб знав, як лізти поперед батька в пекло! Щоб слухався старших, коли вони тебе наставляють на ліпше!

Відштовхнувши Арсена від себе, він насправді дав йому міцного ляща по спині і кулаком витер мокру щоку. Радість поляка була така безпосередня і щира, що Арсен, сміючись, схопив його за плечі і чмокнув у шорсткі, мов дротини, вуса.

— Дякую, Мартине! Дякую, братове! — вклонився він і враз посерйознішав. — Гадаю, ви сюди завітали ненадовго?.. Діло зроблено — тож пора, мабуть, прощатися з господарем цієї хати?

Всі повернулися до Юрія Хмельницького. Гетьман укляк за столом і повними жаху очима дивився на обсипаних снігом козарлюг, які хтозна-звідки і як ввірвалися сюди.

— Чолом, пане гетьмане! — сказав Палій. — Правду мовити, не сподівався я тебе побачити вже коли-небудь. А от довелось. Недарма кажуть, гора з горою не сходиться... Либонь, літ сімнадцять минуло з того часу, як востаннє бачилися...

— Ти хто? — хрипко спитав Юрась.

— Був колись козаком Ніжинського полку... Пам'ятаєш такий?

— Пам'ятаю...

— А зараз — вільна птаха: абшит одержав... Став запорожцем...

— Чого ж ти хочеш від мене?

— А нічого!.. Ось визволив товариша, а тепер дивлюся на тебе — невже ти справді син Богданів?

— Тобто?

— Не віряться... Коли б гетьман побачив, що ти накоїв на Україні, вишкребку, він тебе сам, своїми руками задушив би, мов паршиве щеня!

— Ти хочеш убити мене?

Вони твердо дивилися один одному в вічі. Були майже ровесники. Палій, правда, був на кілька років старший, але мав вигляд навіть молодшого. Доля звела їх сьогодні і поставила віч-на-віч. Один з них уже був широко знаний як на Україні, так і далеко за її межами, про другого ще майже нікому нічого не було відомо. Один закінчував свій шлях, сповнений тривоги, ударів долі, злетів і падінь, хоча й не знав про те, другий теж не міг прозирати майбутнього, але доля судила йому ще довге життя, сповнене не менших тривоги, ударів, злетів і падінь. Один зажив слави великого нещасливця в особистому житті, руйнівника і губителя вітчизни, мучителя і жорстокого вбивці; другий ще не мав ніякої слави і навіть не підозрював, що стане відомим на всю Україну.

І ось доля звела їх і поставила одного проти одного: хирлявого, слабовольного Юрася Хмельницького і високого, дужого, мов дуб, сильного духом Семена Палія.

Побачивши, як розширилися від жаху очі гетьмана, Палій гірко усміхнувся і сказав:

— Якщо правду мовити, ти давно заслужив шибениці, Юрію!

— Чому ти мене так називаєш?

— Бо ми ж товариші... Вилетіли з одного гнізда: Київська колегія — наша альма-матер.

— Ти вчився разом зі мною в колегії?

— Так, тільки на два чи на три роки я був старший. До речі, тут, у Немирові, жив ще один твій товариш і співучень по колегії...

— Хто ж це?

— Ти його добре знаєш — Мирон Семашко...

— Мирон Семашко?

— Якого ти кинув у смердючу яму і наказував лупцювати киями по ногах!

— О Боже!

— Щойно ми ледве теплового витягли його з ями, нелюде... За одного Мирона тебе варто б розп'ясти! А скільки ти вигубив люду разом зі своїми турками й татарами — годі й полічити!..

Юрась тремтів і поволі опускав голову. Кожне слово козака падало на нього смертним вироком, і йому ставало ясно, що пощади не може бути.

На якусь мить у покої запала тиша. Всі дивилися на схилені плечі гетьмана, на його опущену голову, на якій чорний чуб уже почав вкриватися сріблястим інеем, на бліде, мов у мерця, обличчя і тонкі кисті рук, що лежали безживно на столі, а бачили — звичайно, кожен по-своєму — спалені міста і села, татарські чамбули, що гасали по Україні, валки невільників і невільниць, тисячі трупів, розкиданих по степах і обглемеданих вовками і здичавілими собаками. І кожен розумів, що перед ними сидить людина, на совісті якої значна частина всіх цих нещастя. І якими б високими, на її думку, цілями не керувалась вона, виправдання їй немає.

Тишу порушив Палій.

— Гетьмане, подивися навколо себе: що ти зробив з вітчизною нашою? Що полишив після себе?.. Одну руїну! Страшну руїну... І хто зна, чи знайдеться сила, яка підніме наш край з цих руїн?.. А все почалося з тебе! Це ти своїми зрадами занастив творіння рук Богданових! З тебе почалися всі нещастя краю і народу нашого! А мав же військо, силу, владу... Ех!.. Дурна, нерозумна голово!.. Не бійся, ми не стратимо тебе... І знаєш чому?

Юрась довго сидів непорушно. Потім, видно, до його свідомості дійшли останні слова козака, і він поволі підвів голову. Однак не проронив ні слова. Тільки в очах стояло запитання — чому? — та десь у глибині спалахнула іскоркою надія.

— Тому, що ти — син Богданів! — з притиском сказав Палій. — Тільки заради світлої пам'яті батька твого даруємо тобі сьогодні життя!.. Ти як думаєш, Арсене?

— Я теж так думаю... От тільки що робитимемо з ним? Залишити тут небезпечно: зразу по нашому відході зчинить гвалт... Зв'язати хіба?

Всі задумались. Але тут вихопився наперед Спихальський.

— У яму його, сучого сина! У яму!.. Нех покуштує, як там солодко! — заgrimів його голос. — Хоч на одну ніч у яму!

— Ай справді, це — думка! — підтримав поляка Роман.

Палій і Арсен не заперечували.

Вмить козаки підхопили гетьмана попід руки і, пригрозивши, що при найменшому опоріві чи спробі покликати на допомогу він одержить ножа під ребро, вивели на майдан. Тут лютувала хуртовина. Вітер скажено свистів у суточках між будівлями і жбурляв в обличчя холодним снігом. Ніде не видно жодної живої душі.

Спихальський і Роман швидко відкотили мату. Арсен чобітьми почав розчищати сніг, щоб добути з-під нього приметену драбину. Та Спихальський не став чекати, штурхонував Юрася межі плечі — і той, глухо скрикнувши, полетів донизу.

— Ну, як там — м'яко, пане? — нагнувшись, спитав тихо і нашорошив вухо, прислухаючись. З ями долинув стогін. — А-а, живий-здоровий, най би тебе шляк трафив... От і добре! Спробуй, як тутай солодко, гунцвоте... Шкода, що ниньки всі в'язні втекли звідтам, а то б вони нам'яли тобі боки, будь певен!

Потім швидко накинув на отвір мату, і її зразу ж почало заносити снігом.

11

Залишатися на Вікітці довше було небезпечно: кожної хвилини варта могла викрити запорожців і зчинити тривогу. Тому не гаючись, Арсен забрав матір і дідуса і, пригнічений сумною звісткою про зникнення Златки і Стехи, що як сніг упала йому на голову, залишив з товаришами фортецю.

З руїн церкви невеликий кінний загін мав повернути на схід, до старовинного городища, що лежало у вибалку за кілька верст від Немирова. Там була призначена зустріч з Іваником та іншими дубовобалчанами, котрі мали приєднатися до козаків, щоб спільно тікати з під влади турків.

Прощалися в темряві. Младен обняв Арсена, поцілував в обидві щоки.

— Прощай, сину, — сказав глухо. — Ми з Ненком залишимося тут... Не вберегли Златки... Нема сумніву, що її захопив султан Газі-бей, і ми постараємося вирвати її з Криму. Ненко — так ми домовилися — знову піде на службу в яничарський корпус, йому легше буде порушити клопотання перед султаном чи великим візиром про покарання Газі-бея і повернення Златки... Не забуватимемо також і про Стеху...

— Дякую, батьку, — сумно відповів Арсен. — Вірю, що ви зробите все, щоб визволити дівчат... Я теж не сидітиму, склавши руки. Я знайду шлях у Крим, розшукаю там Газі-бея, і горе йому!

— Його не треба довго розшукувати. То ак-мечетський салтан...

— В самій серцевині Криму сховався хижий яструб. Але я знайду його і під землею. Будьте певні! А якщо вам пощастить напасти на слід Златки і Стехи, то дайте мені знати в Січ.

— Обов'язково дамо... І від тебе чекатимемо радісних вістей, — у Младена здригнувся голос. Старий воезда на хвилину замовк, а потім, переборовши хвилину слабість, узяв Арсена і Палія за руки, відвів убік, сказав зовсім тихо, але твердо: — А тепер, друзі, слухайте уважно: від кам'янецького паші до гетьмана вчора прибув чауш із надзвичайної ваги звісткою...

— Якою?! — вигукнули одночасно козаки.

— Навесні цього року, найпізніше — влітку, візир Кара-Мустафа кине своє військо на Київ! Якщо йому пощастить легко і швидко взяти місто, він перейде на Лівобережжя...

— Ось як! — Палій і Арсен не могли приховати радості. — Це ж звістка, якій ціни нема!

— Але це ще не все... Перед походом візира кримський хан з ордою має пошарпати Лівобережжя, а буджацькі татари разом з яничарами — відбудувати зруйновані запорожцями в пониззі Дніпра турецькі фортеці... Гадаю, що ви й самі розумієте, що ці

вісті треба негайно передати куди слід!

— Спасибі, батьку, — Арсен міцно притиснув Младена до грудей, потім обняв Ненка. — Спасибі, брате... Все буде зроблено як треба!

Повернувшись до Якуба, він хотів обняти і його, але старий раптом сказав:

— Ні, Арсене, не прощайся зі мною: я їду з вами...

Вигук здивування вирвався з грудей Арсена, Младена і Ненка.

— Якубе, що ти надумав? — кинувся Младен.

— Так треба, Младене, — спокійно відповів той. — Якщо Златка опиниться на Україні, я їй заміню тебе, буду батьком... Та й до Арсена приросло моє серце, як до сина. А тут мені нічого робити. Якщо запитає хто, де подівся, скажете — загинув... На батьківщині у мене нікого нема, нікому я там не потрібний. А тут... я вірю, що знайдеться Златка, а в неї один шлях — до Арсена! То й я з ними!

Розчулені Младен, Ненко і Арсен обняли старого і так, обнявшись, постояли в мовчанні якусь хвилину. Потім Младен опустив руки.

— Все... Їдьте! Та не забувайте, що ми тут і можемо передати для ваших воевод не одну цікаву новину!

— Ми знайдемо вас, батьку, — сказав Арсен і перший рушив у темряву ночі.

12

Оглушений і до смерті наляканий, Юрась довго лежав на купі гнилої соломи. Коли свідомість прояснилася, він підвів голову, ворухнув руками й ногами, щоб пересвідчитися, що цілі, а потім сів і обіперся спиною об вогку, ослизлу стіну. Сидів непорушно й отупіло, все ще не вірячи, що живий, аж поки задушливо-нудотний сморід і сирий могильний холод, що почав забиратися йому під жупан, не повернули його остаточно до пам'яті.

Він схопився на ноги. Несамовита лють враз переповнила все його ество і скаламутила розум. Дикий, звірячий крик вирвався з горла.

— А-а-а!..

Він кричав і бив кулаками в стіну, задираючи голову вгору, як вовк, і тоді його крик був схожий на вовче виття.

— У-у-у!..

Та його, звичайно, ніхто не чув і не міг почути. Голос даремно бився об покриті памороззю стіни і глухнув десь високо вгорі, під товстою очеретяною матою, якою було прикрито отвір ями.

Він розумів, що його ніхто не почує, але тваринний страх і злоба примушували його кричати. І він кричав. Кричав до хрипоти, аж поки зовсім знесилів і сів у знеможі на соломі. Якийсь час мовчав, не знаючи, що робити. Найпростіше було ждати ранку, адже його, безумовно, кинуться шукати... Але думка, що йому доведеться до дня сидіти в цій смердючій ямі, сповнювала його шаленством. Крім того, він уявляв, як вилазитиме звідси, брудний, вивалений у нечистотах і напівзотлілій соломі, на очах багатьох воїнів, як завтра весь Немирів потішатиметься з його пригоди, — і нова хвиля люті й розпачу ударила в груди. Схопившись у нестямі на ноги і виставивши наперед

руки, швидко пішов попід стіною, сподіваючись у темряві намацати драбину, хоча знав, що її тут нема... Раптом спіткнувся і впав, шугнувши руками аж по самі лікті в рідке холодне багно... Бр-р-р... Тільки цього не вистачали! Мов із вогню, вирвав руки, порачкував назад, витерся вогкою соломою, ліг, зіщулившись, мов цуценя, і тихенько заплакав...

Витягли його з ями тільки на другий день.

До того часу переляканий Азем-ага перевернув усю Вікітку і весь Немирів, послав кінні татарські загони в степ, гадаючи, що Хмельницький утік. Але все даремно. Гетьман зник, як у воду впав. Татари повернулися теж ні з чим: сніговій замів усі стежки й дороги, всі людські й звірячі сліди... І тільки тоді, коли хтось із гетьманських охоронців, бредучи двором, зачепився за приметений снігом труп вартового, Азем-ага здогадався заглянути в яму. Його подиву й радості не було меж: там один-однісінький на купі соломи лежав, скоцюрбившись, гетьман і тихо стогнав...

НА РУЇНАХ

1

Коли після півночі втікачі зібралися нарешті в умовленому місці, під захистом високих земляних стін старовинного городища, де був хоч сякий-такий затишок від сніговію, ніхто навіть не підозрював, скільки людей вирушило в путь. Думали передусім про те, щоб якнайдалі від'їхати від міста і не навести на слід погоню. Їм пощастило: хуртовина не вщухала два дні і швидко позамітала їхні сліди.

І тільки на кінець другого дня, коли в якомусь розореному хуторі, де бовваніло кілька запустілих хат, зупинилися на нічліг, Арсен і Палій обійшли всі підводи. Виявилось, що з ними їхало, включаючи тих сміливців, які разом із Савою Грицаєм тікали з Немирова, та дубовобалчан на чолі з Іваником, сто сімдесят чоловік. Це вже був чималий гурт людей, котрих об'єднала спільна мета — втекти з-під влади турків і несамовитого Юрася Хмельницького. Всі вони з першого ж дня почали дивитися на Палія, оскільки він був полковником козацьким, як на свого ватажка і прислухатися до кожного його слова.

Полічивши людей і дізнавшись, скільки харчових припасів — борошна, крупи, пшона, м'яса і солонини — везуть вони з собою, Арсен і Сава стурбовано глянули на Палія.

— Що будемо робити, батьку Семене? Припасів усього на тиждень... Ну, якщо підтягнути животи, на два... А до весни ж далеченько! — сказав Арсен. — А для коней зовсім нічого немає...

— І куди прямуємо? Люди мусять знати, — додав Сава.

Вони стояли осторонь від валки. Перемерзлі люди почали збирати сухе гілляччя для вогню і здирати з уцілілих хлівів солом'яну покрівлю, щоб погодувати коней. Жінки і діти метнулися по хатах. Молодий Семашко з матір'ю та Яцьком зніс із саней тяжко хворого батька, який гаснув на очах.

Палій замислено дивився на холодні, засніжені простори, де спадали сині сутінки, на стомлені постаті людей, і глибока задума затьмарювала його обличчя.

— Зараз у нас єдиний шлях — на північ, на Полісся, — сказав він. — Такий наказ Сірка... А звідти — до Києва. Ми повинні попередити київського воєводу про те, що турки готують на місто напад... Гадаю, за тиждень доберемося туди.

— Хто нас там жде на Поліссі? — розчаровано промовив Сава.

— То, може, ти запропонуєш щось інше?

— Та ні.

— У нас іншого вибору нема. Доберемося до Києва, а там видно буде, що робити, — сказав Палій. — Серед своїх людей не пропадемо... А харчі треба берегти.

Увечері їх покликали до Семашків: Миронові погіршало. Крім того, що в нього розпухли і почорніли ноги, почалася ще сильна пропасниця. Його поклали на теплий лежанці, прикрили кожухом, але чоловікові було все одно холодно — від дрижаків не попадав зуб на зуб. І син, і дружина, і дві маленькі доньки не відходили від хворого.

Коли Семен Палій, Арсен і Сава зупинилися біля його узголів'я, Мирон розплющив очі, слабо усміхнувся.

— Помираю я, друзі мої, — почувся його тихий голос. — Доконали прокляті яничари... Доконали, хай їм біс! Спасибі тобі, Семене, друже мій давній, за те, що порятував мене з друзями своїми... Що помру я не в тій смердючій ямі, а серед своїх людей: на руках у моєї любої Феодосії та дітей дорогих... Спасибі вам, друзі мої.

Губи його посмагли, а очі горіли страшним болем. Видно, боліло у нього не тільки тіло, а й душа. Він метався на облупленій, давно не біленій лежанці чужої запустілої хатини і щохвилини просив пити. Феодосія і діти подавали йому череп'яний кухоль, і він цокотів об нього зубами.

Козаки похмуро стояли в узголів'ї хворого. Чим вони могли допомогти йому? Адже смерть уже торкалася його чола.

Трохи відпочивши і зібравшись з силами, Мирон знову розплющив очі. Пильно поглянув на дружину та дітей і голосом, який не міг викликати ні тині заперечення, наказав:

— Феодосіє, вийди з дітьми на хвилину з хати! Я щось маю сказати Семенові і його другові... А також — Саві.

Феодосія з дітьми вийшла. Мирон трохи помовчав, потім простягнув Палієві руку.

— Семене, друже мій, дні мої полічені, і не сьогодні, так завтра я стану перед Богом. Помирати мені не страшно. Шкода тільки так рано розлучатися з білим світом... Та й це пусте!.. Одна думка мучить мене — як житиме Феодосія з малими дітьми? Пропадуть самі... Знаю, Сава допомагатиме, він добрий... Але ж у нього своя сім'я...

— Навіщо про це думати, брате? Дасть Бог, не помреш, — втішив хворого Палій. — І ще не один рік топтатимеш ряст!

— Е, братику, чує моя душа, що й цієї весни я вже не побачу. А краще послухай, що я тобі скажу...

— Кажі.

— Семене, друже мій, пообіцяй, що після моєї смерті ти не кинеш на поталу дружину і дітей моїх... Візьми їх під свою опіку... Ти — вдівець, я знаю... І тобі, ще не

старій людині, теж потрібен домашній затишок і дбайливі жіночі руки. Повір мені, кращої дружини, ніж Феодосія, в усій Україні не знайдеш... Тож поберися з нею, якщо, звичайно, вона захоче, і будь щасливий!

— Мироне, про що ти говориш?! — вигукнув вражений Палій. — Ти ще живий. І ми сподіваємося — будеш жити.

— Ні, я вже зібрався ад патрес⁷, друже. Більше того, я говорю з тобою, мені здається, з того світу... Тож не переч. І якщо твоя ласка — пообіцяй, що зробиш так, як я прошу...

— В цьому можеш не сумніватися: я зроблю все, аби доглянути твою сім'ю, друже. Ось тільки щодо Феодосії...

— Що саме?

— Ти не маєш права нав'язувати їй свою волю. Знаєш, жінка, мати у нас на Україні — всьому голова.

— Я не нав'язую. Я ж сказав — якщо вона захоче... Спасибі тобі, брате. Тепер мені і помирати буде легше. Ідїть! А Феодосія хай зайде...

Козаки вийшли.

А перед світанком втікачі були розбуджені голосним плачем Феодосії — Мирон помер.

Поховали його тут же, на безіменному хуторі, в старому погребі, бо нічим і ніколи було викопати в мерзлій землі могилу. Поставили над ним нашвидкуруч збитий хрест, постояли трохи, поки Феодосія і діти, заливаючись слізьми, припадали до дорогої могили, а потім рушили в дорогу.

Хуртовина ущухла, над безмежним засніженим полем сходило сліпучо-холодне зимове сонце. Бралось на мороз.

Палій махнув рукою — і валка знов повернула на північ.

2

Сніги випали в ту зиму такі, що коні провалювалися в них по черево. Тому тільки на десятий день вкрай знесилені втікачі добралися до Фастова.

Старовинне місто зустріло їх мертвою тишею. На засніжених вулицях — жодного людського сліду. Замість будинків — обгорілі чорні скелети, а уцілілі стояли без вікон і дверей. В закіптюжених кам'яних стінах єзуїтського колегіуму та костюлу, колись найбільших і найкрасивіших будівлях, що тепер теж зяяли проваллями вікон, з криком шугало вороння.

Валка зупинилася на горі, біля руїн замку. Звідси відкривався широкий краєвид на Унаву та заунавські простори. Вдалині на тлі іскристо-білих снігів густо зеленіла безмежна стрічка старезного соснового бору, що тягнувся до самого Києва.

— Ох, розкіш яка, Матко Боска! — вигукнув Спихальський, розкинувши руки і наставивши в голубий простір свої руді вуса. — Мав би я крила, то здійнявся б ниньки з цієї гори та й полинув понад всеньким цим краєм аж ген-ген до того лісу! Ех, і заздрю я, панове-браття, птахам, які ширяють високо в небі і можуть завжди, як тільки захочуть, з високості забачити красу тоту!

— І справді тут гарно, — погодився Арсен. — Незгірше, ніж у нас у Дубовій Балці над Сулою... Тільки сумно як — жодної живої душі.

— До чого довели землю нашу! — з почуттям сказав Палій. — І турки, і татари... І свої яничари... Витоптали, випалили, сплюндрували дощенту. Чи то ж підніметься вона знову коли-небудь?

Всі мовчали. Хто міг відповісти на це запитання? Бо хіба ж один Фастів у руїнах? Вони вже проїхали пів-України, і майже повсюди — попелища і запустіння. Скільки-то люду треба, щоб заселити цю пустелю? Скільки сил докласти?

Поки меткий, всюдисущий Іваник, якого Палій в жарт прозвав генеральним квартирмейстером, розміщував людей на нічліг у сирих, але теплих склепах єзуїтського колегіуму, поки чоловіки ходили до Унави по сіно та очерет для коней, а також по дрова для багаття, Палій з Арсеном, Спихальським, Романом та Савою Грицаєм піднялися на горб, де височів фастівський замок. Перед потрощеною на шмаття брамою, з якої залишилися тільки цурупалки на довгих і міцних залізних завісах, Арсен, котрий ішов попереду, раптом зупинився: по пухкому снігу до фортеці петляв свіжий людський слід.

— Еге, та тут хтось є! — промовив він і вийняв з-за пояса пістоль. — Цікаво — друг чи ворог? А ми думали, що в усьому Фастові — жодної душі!

Він почав обережно прокрадатися всередину фортеці. Друзі не відставали від нього.

Слід повів їх через широкий двір до протилежної стіни, де з усіх фортечних будівель уцілів невеличкий будиночок. Дах його під час пожежі, видно, згорів, але хтось уже пізніше прикрив стелю в'язанками очерету і житньої соломи, серед яких високо здіймався цегляний димар. З димаря вився ледь помітний сизий димок.

Арсен штовхнув двері, гукнув у темні сіни:

— Гей, хто тут живий, озовися!

З хати почулося невиразне бурмотіння, але ніхто не показувався. Козаки зайшли до напівтемної кімнати.

Перед піччю, в якій малиново догорали дубові сучки, стояла згорбившись старенька бабуся. З-під товстої сукняної хустки на козаків глянули вицвілі очі. Чорні сухі руки вправно шургали рогачами. З печі, перехилившись через давно не мазаний облуплений комин, злякано визирали дві пари дитячих оченят.

Вся хатина була завалена старим мотлохом, дровами, сушеними опеньками, дикими грушами і кислицями. В одному з кутків, відгородженому товстими сосновими полінами, темніла чимала купа жолудів. Всюди по стінах висіли пучки червоної калини та різного зілля.

На скрип дверей стара оглянулася, але не рушила з місця, тільки вичікувально дивилась на незнайомих.

— Добрий вечір, матінко! — привіталися козаки.

— Дай, Боже, здоров'я вам, дітки! — прошамкала стара. — Я думала, на цьому світі вже й нема нікого, а воно ще й люди є.

— Є люди, бабусю, — сказав Палій. — А от у вашому Фастові — негусто. Крім вас,

мабуть, більше нікого?

— Більше нікого... Зосталась одна я з онучатами. А якщо правду мовити, з чужими сиротами. Блукали на пожарищах... Настуню тут підбрала, а хлопець сам прибився.

— Не прибився, а прийшов, — мовив з печі хлопчина.

Всі глянули на дітей. Дівчинка років семи чи восьми сором'язливо опустила великі чорні оченята і шуснула за комин. А хлопчина, якому можна було дати років десять чи одинадцять, сміливо дивився на незнайомців з-під острішкуватого білявого волосся.

— Як же тебе звати, парубче? — запитав Арсен, простягаючи руку, щоб погладити хлопця по голові.

Але той відхилився і повагом відповів:

— Звати мене Михасем. А по прозвищу — Цвіль.

— Ясно. Михайло Цвіль... Звідки ж ти родом?

— З Чорногородки... Чули?

— Це та, що на Ірпені? — спитав Палій. — Міцна фортечка!

— Була міцна. Зосталися одні стіни. А від села — головешки...

— І жодної людини?

— Та ні, як я йшов розшукувати у Фастові свого дядька Василя, то в Чорногородці трое залишалося — баба Мокрина з Марійкою та Мелашкою... Вони й мене кликали до себе, та в них і самих нічого було їсти... Навіщо їм зайвий рот?

Михась говорив як дорослий. І від того жорстока правда ставала ще страшнішою. Козаки зціпили зуби. Спихальський вилаявся:

— Пся крев, до чого довели народ! Вшистко сплюндрували, вшисткіх винищили...

Палій важко опустився на піл за грубою, похилив голову, затулив обличчя руками і довго сидів так нерухомо. Ніхто не порушував гнітючої тиші. Тільки бабуся шаргала рогачем у печі, витягаючи горнятко, з якого пахло грибами. Коли ж він опустив руки і підвів голову, всі побачили, що його обличчя мокре від сліз, а очі світяться якимось дивним вогнем, якого раніш ніколи в них не було...

— Друзі, не дивуйтеся моїй слабкості... Зараз я плакав за тим, чого не вернеш, і за тими, кого не вернеш... Але разом з тим я не тільки плакав, я поклявся сам собі нещадно боротися, поки сил моїх стане, з ворогами нашими, які на корені народ наш нищать і в цьому своєму злому намірі досягли вже чималих успіхів. Боротися, щоб урятувати хоч те, що ще можна врятувати. Життя і майбутнє діток оцих. І землю нашу... Коли я ще недавно йшов на Запорозжя, щоб позбутися самотності, то зараз я подумав, що йду на Січ, до Сірка, для того, щоб допомогти йому своєю шаблею захищати землю нашу і народ наш! Якщо і ви такої думки, то закликаю вас, браття мої, піти разом зі мною. Бо ж чуєте, як волають ці руїни до помсти! Бо ж видите, до чого довели нас нерозумні гетьмани наші — до повної руйнації держави нашої, до повної загибелі...

— Ну, винні не тільки вони, — вставив Арсен.

— Авжеж не тільки вони, — погодився Палій. — Але в першу чергу — вони!.. Пригадаймо: Юрко Хмельницький двадцять років тому володів обома берегами Дніпра і

мав шістдесят тисяч козаків, крім запорожців. А міг би мати сто двадцять або й більше! Аби тільки гукнув клич... А що має тепер через свій дурний розум? Тисячу яничарів, татар, волохів та сотню своїх гультіпак... Він один з винуватців поразки українських та московських військ у війні з шляхтою, внаслідок чого в Андрусові Україна була розділена по Дніпру між Москвою та Польщею. І якщо Лівобережжя вистояло, вижило у вирі лихоліття, то Правобережжя геть витовкли кримчаки, шляхта, яничари та свої ж таки дурноверхі гетьманята... А Петро Дорошенко! Здається, не дурний, а не вистачило кебети возз'єднати Правобережжя з Лівобережжям. Все було майже готове, коли він прийшов з військом на Полтавщину і лівобережні полки ось-ось мали вручити йому гетьманську булаву. Так ні ж! Одержавши звістку з Чигирина, що жінка скочила за пліт з молодим козаком, покинув військо на брата і помчав стрімголов карати зрадницю. І все знову розсипалося. І знову почалися міжусобиці, чвари, аж поки турки, покликані ним, не доконали Правобережжя... Ні, що не кажіть, а самі вони, гетьмани, винні, що так сталося... Та нам від цього не легше...

Він підвівся, заглянув на піч, де притихли діти.

— Що, любі мої голуб'ята, тепленько вам тут?... То й ростіть на здоров'я! Бо на вас уся надія наша... Прощайте!

Козаки вийшли з хати.

3

Другого дня надвечір, їдучи по бездоріжжю широкою долиною Унави, а потім — Ірпеня, валка прибула до невеликого мальовничого села Новосілки, яке розкинулося на низовинній терасі річки, побіля озера Рокитного.

Ще здалеку почувся гавкіт собак і церковний дзвін. Подорожні не вірили своїм вухам: невже їм це вчувається?

Але ні — з димарів багатьох хатин в'ються сизі вечірні дими, дзвін справді бомкає з невеличкої дерев'яної церковці; собаки, помітивши чужинців, завалували ще дужче, і на їхній гавкіт з хатин виходили люди.

— Аж дивно, — сказав Палій. — Це перше село, що зберегло ще в собі людський дух!

Вони звернули з луку, в'їхали на чималий вигін і зупинилися перед церквою. До них почали підходити дядьки в свитках, кожухах і високих баранячих шапках-бирках, з цікавістю розглядали змучених далекою дорогою втікачів, серед яких було чимало хворих. Почувши гул голосів та іржання коней, з церкви видибав старенький попик у темній рясі поверх кожушини і з невеличким срібним хрестом на грудях. Палій і Арсен підійшли до нього і попросили благословення. Попик осінив їх своїм перстом і дав поцілувати хреста.

— Панотче, ми хочемо знайти у вас притулок на ніч. Люди перемерзли, зголодніли, багато хто заслаб, усім потрібен відпочинок, — сказав Палій, випереджаючи десятки запитань, що сипалися з усіх боків.

— Бачу, бачу, добрий чоловіче. І хоча в селі залишилася тільки третина людей з тих, що жили тут ще десять років тому, ми зможемо дати притулок цим нещасним, —

відповів священник і зразу ж наказав парафіянам взяти на ночівлю по сім'ї прибулих.

Уперше за багато тижнів змучені подорожні відчули тепло обжитих хат і добрих сердець.

— М-м-м, панове, жию, мов кіт у масляну, — заявив Спихальський, наминаючи гарячі пампушки і запиваючи холодною ряжанкою, коли Арсен з Палієм і священником зайшли до хати, де зупинився пан Мартин разом із сім'єю Іваника. — Ех, була б моя воля, zostався б я тутай до весни, панство, то не мав би горя!

— А що, це думка, знаєш-маєш! — підхопив Іваник. — Чуєш, Зінько? Зостанемося тут? Бо куди ж нам іти — в Дубовій Балці все спалено, не залишилося ні кола ні двора... А тут, я бачив, є пустки. Якщо громада дозволить, можна і поселитися в якій-небудь... Під боком — річка, ліс, луг, поля. І для нас шмат знайдеться, щоб навесні зорати та засіяти.

Арсен переглянувся з Палієм. У нього теж промайнула думка, що було б непогано прилаштувати тут своїх. Бо йому доведеться мандрувати далі, на Запорозжя. А там — на розшуки Златки і Стехи...

Палій розуміюче кивнув головою. Шепнув:

— Я сам думав уже...

За столом у священника він повів мову про поселення втікачів. Розказавши панотцеві про втечу з Немирова, про страшне спустошення, яке вони бачили всюди на своєму шляху, про те, що їм, кільком козакам, доведеться ще їхати з важливими вістями в Київ і на Запорозжя, Палій попросив:

— Панотче, влаштуйте наших людей! У Новосілках багато хат стоять пустками. Хай наші люди поселяться в них... Без діла не сидітимуть. Та і більшість чоловіків уміють тримати шаблю в руці. А в наш час це теж не останнє діло!

— Зберемо завтра сходку, як громада вирішить, — сказав священник.

Громада обмірковувала недовго. Наступного дня опівдні все село зібралося до церкви, панотець Іван з паперті⁸ розповів про бажання прибулих поселитися в їхньому селі.

— Було в нас сто чотирнадцять дворів, дорогі мої прихожани, а зараз зосталося тільки п'ятдесят дев'ять. Жило тут майже вісімсот чоловік, а нині — тільки третина того... Чи ж ми не пригріємо цих бідолах, дорогі мої миряни?

— Атож, атож, чому не пригріємо? Хай застаються! Жити є де! — залунали голоси. — Свої ж люди!

Так дубовобалчани і немирівці поселилися в закинутому між лісами і лугами сільці над тихоплинним Ірпенем. Того ж дня прибулі заходилися прибирати нові домівки.

Арсен вибрав для своєї родини чималу хату з клунею і повіткою, виплетеними з лози і вкритими очеретом. Посеред двору, над рубленою криницею, височів журавель, а чималий город, що тягнувся до ірпінських лук, був обсаджений гіллястими вербами. Супроти цієї запусілої оселі розкинувся широкий вигін, на протилежному боці якого стояла невеличка дерев'яна церковка.

Цілий день уся сім'я працювала, впорядковуючи нову оселю. Арсен з Романом

розкидали кучугури снігу, полагодили ворота, привезли з лісу хуру сухих соснових дров і склали їх у клуні. Звенигориха затопила в печі. Дід Онопрій змайстрував стіл і лаву, а також намостив за грубою піл, щоб було на чому спати. Якуб з Яцьком полагодили хлів і погріб...

Арсен працював як у тумані. Схуд, змарнів — аж почорнів. Перед очима весь час стояла Златка. Чорнокоса, голубоока, усміхнена... Де вона? Що з нею? Чи не продали дівчину десь за море, де загубиться її слід?.. Від безсилої люті міцно стискав топориче і гупав сокирою так, що, здавалося, викрешував з мерзлого дерева іскри.

Потім у забутті мріяв про те, як, знайшовши дівчину, побереться з нею, як вони розживуться на своє господарство. Може, навіть тут, у цьому привітному мальовничому селі... А чому б і ні? Як тут гарно! Як буйно, мабуть, цвітуть навесні тут луки! Скільки в навколишніх лісах ягід, грибів, горіхів, дичини! А річка, напевне, аж кишить рибою та раками... І землі скільки хочеш, стільки й засівай, аби було чим!

Як йому, стомленому військовою службою на Січі, походами, боями, поневір'яннями по чужих краях, смертельною небезпекою, що не раз чигала на нього, хотілося мирно пожити в своїй хатині з коханою і всією родиною, орати поле, сіяти в пухкий чорнозем добірне зерно, косити і жати, ходити за худобою, а зимовими вечорами, коли завиває хуртовина, сидіти в теплій хаті, перед палахкотючим полум'ям лежанки, і тримати в своїх руках невеличкі Златчині рученята...

Цілий день, поки він разом з Романом працював у цьому поки що чужому, нерідному дворіщі, його переслідували такі думки і мрії, і ніяк не міг прогнати їх від себе.

Перед вечором він зайшов на подвір'я, де зупинилася Феодосія з дітьми. Тут теж кипіла робота. Правда, змарніла, пририта горем жінка працювала через силу, але їй допомагали Палій і Сава Грицай. Молодий Семашко теж кріпився і намагався приховати свій смуток, щоб не завдавати ще більшого жалю матері.

З сусіднього двору долинали голоси Зіньки та Іваніка. Їм вторував гучний бас Спихальського. Арсен сумно усміхнувся і похитав головою: ой, недаремно пан Мартин викликався допомагати саме цій родині! Всі помітили, що він накидав оком на дужу, красиву постать Зіньки, на її вродливі очі і чорні кучері, що вибивалися з-під хустки. Одному Іванікові, здається, це невтямки.

— Ну що, Арсене, світ не без добрих людей? — удавано веселим усміхом зустрів його Палій, рукою показуючи на невеличку, причепурену вже хатину. — От і скінчилася для багатьох із наших людей важка зимова подорож, якій, здавалося, не буде кінця. Всі пристроєні, мають теплі притулки, татари сюди, на Полісся, доходять рідко, а ми тепер можемо мандрувати далі: спочатку до київського воєводи, а потім — на Січ... Чи як ти гадаєш? — Помітивши гіркоту на стиснутих вустах Арсена та біль у його почервонілих очах, Палій поспішив сам відповісти на своє запитання: — Знаю, знаю, рвешся до Криму... У тебе зараз одна думка — розшукати і визволити Златку і Стеху... Але потерпи, голубе! Доберемося ми й до Криму, а якщо потрібно буде — то й до самого Вельзевула в пекло!..

— Спасибі, батьку, — тихо промовив Арсен. — Робіть як краще... Бо, справді, у мене зараз одна думка. Вона, мов їжак, товчеться в моєму черепі і ні вдень ні вночі не дає мені спочинку... Я не заспокоюся доти, доки не знайду своїх, доки не визволю їх і не відомщу винуватцям їхніх нещасть і поневірянь... Об одним прошу — не гаймо часу! Вирушаймо якнайшвидше!

Палій обняв свого молодого друга і міцно притис до грудей.

А ранком наступного дня, коли сонце тільки-тільки показалося з-за зеленого бору, з села виїхав загін запорожців і риссю помчав Білогородським шляхом на схід.

4

Київський воевода князь Петро Шереметьєв хворів, і сотник Туптало направив запорожців до Патріка Гордона, який на цей час одержав звання генерала і прибув до Києва для проведення фортифікаційних робіт. Крутим узвозом вони з Подолу вибралися на гору, у Верхнє місто, і в одному із затишних провулків, поблизу золотоголавого Софійського собору, зупинилися перед чималим дерев'яним будинком з фарбованими дощаними наличниками і двома задержувачами — теж дощаними — півнями на дахові.

Гордон стояв у жарко натопленій світлиці перед широченним столом, на якому лежали карти Києва і його околиць, виконані ним самим, але дивився не на них, а на щойно закінчений план великого двоповерхового будинку і думав, що цей його майбутній власний будинок має бути красою і пишністю не гірший за будинок самого воеводи. Слава Богу, цар не поскупився на подарунки після переможного закінчення тяжкої чигиринської кампанії, і він тепер може вважати себе багатою людиною. Він ніколи не був пустопорожнім мрійником. Він був людиною дії, рішучою і наполегливою. Але зараз, коли доля після багатьох ударів стала милостивою до нього, чому б йому і не помріяти у свої сорок чотири роки про власний затишний куток? Звичайно, тут він не досягне того, чого міг би досягти у себе на батьківщині, де батько здобув титул герцога, а королем Англії став двоюрідний брат Карл. Однак і на свою долю не міг ремствувати... До нього прийшли влада і багатство.

На його витонченому, виразному обличчі блукала ледь помітна загадкова усмішка, що так подобалася жіноцтву, а голубі очі, затінені густими рудуватими віями, затуманилися від раптово набіглих спогадів і думок. Він не зразу зрозумів, чого до покою зайшов стрілець і двічі погукав: "Пане генерал! Пане генерал!" Тільки перегода запитав:

— Чого тобі?

— До вас запорожці... Кажуть, — важлива звістка.

— Хай заходять! — Генерал підняв брови і, впізнавши Звенигору і Воїнова, радісно вигукнув: — Ба, ба, ба! Старі знайомі!

Козаки вклонилися.

— Так, це ми, ваша вельможність, — сказав Арсен.

— Ну, якщо це ти, козаче, із своїми друзями, то я вже здогадуюся, що трапилося щось надзвичайне.

— Так, пане генерале, ми щойно прибули з Немирова, від гетьмана Юрія Хмельницького.

— Ого!

— Турки готують наступного літа похід на Київ та Лівобережжя. Кара-Мустафа вважає, що Київ — ключ до всієї України.

— Ось як!.. Спасибі, друзі, за вісті. Я негайно доповім воєводі і гетьману Самойловичу. Гадаю, вони подбають про те, щоб належно приготуватися до зустрічі непроханих гостей... А вас буде нагороджено.

— Ми особисто не потребуємо ніякої нагороди, пане генерале, — сказав Арсен. — Але в селі Новосілках, на Ірпені, за Білогородкою, залишилися наші родини без ніяких засобів... Якщо ваша ласка, розпорядіться допомогти їм харчами і зерном для посіву.

— Гаразд, я подбаю про це... А ви ж куди?

— А ми на Запорожжя... Наші друзі теж повинні негайно знати про наміри турків.

— Далека дорога... Я зараз віддам розпорядження, щоб вас із військових складів забезпечили сухарями, пшоном і солониною.

— Велике спасибі... Тоді вже, якщо така ваша ласка, пане генерал, — вставив Палій, — дайте розпорядження забезпечити нас також порохом та оливом, бо в степу можна зустріти зараз не тільки чотириногу дичину...

Гордон усміхнувся і міцно потис руки козакам.

— І таке розпорядження дам!

5

До самого Чигирин лежали глибокі сніги, і козаки по бездоріжжю, навпростець, з великими труднощами верстали шлях. А в останній день раптом з півдня дихнув теплий вітер, і чигиринська Кам'яна гора, куди з'їхали опівдні подорожні, щоб подивитися на руїни міста, загомонала веселими весняними струмками.

Постоявши півгодини на крутому шпилі і з сумом надивившись на мертві руїни колись могутнього замку, на розкопані турками запустілі вали і приметені снігом згарища будинків, вершники рушили знову в дорогу.

За Суботовим Роман, який їхав попереду, раптом крикнув:

— Татари!

Всі зупинилися. Справді, в долині, якраз на їхньому шляху, стояло кілька вершників у кудлатих овечих шапках і таких же кудлатих кожухах. За спинами у них стриміли луки і круглі шкіряні щити. Видно, вони були вражені несподіваною зустріччю не менше, ніж козаки, бо теж зупинилися і не знали, що робити — тікати чи оборонятися.

— Нас більше, браття, — сказав Палій, витягаючи з піхов шаблю. — Здається, підмоги їм ждати нізвідки — всюди голий степ.

Козаки стояли на горбі, і їм було видно на кілька верст навкруг. Ніде нікого!

Арсен і Роман скинули рушниці.

— Не будемо ризикувати, — пояснив Арсен. — Двох-трьох покладемо, а решту візьмемо в полон, привеземо на Запорожжя!

Раптом один із супротивників підвівся на стременах і замахав над головою шапкою.

— Гей, урус, не стріляй! — долинув його крик. — Моя не татарин! Моя калмик єсть!.. Не стріляй!.. Моя — друг єсть!

Звенигора опустив рушницю. Запитально глянув на Палія.

— Що будемо робити, батьку Семене? Може, й справді це калмики? Торік їхній князь з чотирма тисячами вершників допомагав нам під Чигирином бити татар. Вони люто ненавидять кримчаків... До того ж це піддані московського царя!

— Чим доведеш, що ви калмики, а не татари? — гукнув Палій.

Вершники щось швидко залопотіли по-своєму. Потім несподівано для козаків зняли з-за пліч луки і кинули на сніг.

— Моя вас не чіпай!.. Твоя нас не чіпай! — долинув крик.

Козаки заховали шаблі в піхви, наблизились.

Молоді смагляві чорноокі батири сторожко дивилися з-під волохатих шапок, однак страху не виявляли.

— Хто ви і як тут опинилися? — спитав Арсен.

— Наша повертай додому... В Чорний степ повертай, — відповів кремезний вилицюватий калмик. Видно, він один трохи розумів по-російському, бо його товариші байдуже розглядали козаків. — Один батир заслаб... Добре заслаб... Дуже добре заслаб... Мало-мало не вмирай... Не простий батир... Княжич калмицький...

— Ага, ясно, — кивнув головою Арсен. — Що ж вас занесло так далеко? Адже до Чорного степу неблизький світ!

— Моя посольство су проводжай...

— Посольство? Яке посольство?

— Калмицький князь посилай посольство до турецький султан...

Але тут раптом щось швидко заговорив молоденький схудлий батир. Мабуть, це і був хворий калмицький княжич, бо його супутники враз шанобливо вклонилися йому, а товмач змовк, наче в рот води набрав.

— Ну, кажи ж, яке посольство?

Калмик мовчав, похмуро глипаючи по боках.

— Щось тут, хлопці, не все чисто, — промовив Палій. — Видно, товмач бовкнув зайве і одержав за це нагінку... Доведеться допитувати інакше... Чи не думає калмицька орда перемертнути до турків?

Він витяг шаблю. Те ж саме зробили й інші козаки.

— Зрадники, ви хочете перейти з ордою на бік султана? Відповідай, батире! Інакше і тобі, і твоєму княжичу смерть!

Палій не жартував. Його сірі очі блиснули крицею, а в голосі прозвучали суворі нотки.

Товмач заперечно замахав руками. Щось швидко залопотів по-своєму. Княжич, зігнувшись і тримаючись руками за живіт, мовчки слухав свого супутника, а потім нетерпляче тупнув ногою і знову схопився за живіт. На його обличчі з'явився вираз гострого болю.

— Заховай шаблю, урус, — сказав кланяючись товмач. — Моя все казать... Наша не

зрадник. Наша хоче мало-мало краший земля, краший степ, більше вода... Чорний степ — чорна земля, мало-мало вода, зовсім мало-мало дерево... Тут — красива земля, багато-багато вода, а людей нема... Калмик хоче тут випасать своя табун, своя отара, ставить тут своя юрта, їздить тут в своя кибитка... Калмик хоче переселитись тут!..

Козаки мовчки переглянулисьь.

— Ну, а далі? — спитав Арсен. — Чого ж ви їхали до султана?

— Кримський хан — ворог для калмик... Хан рубати, убивати калмик... Наш князь посилати посольство, щоб султан давай ця земля для калмик... Пуста земля... Нічия земля... Щоб хан не нападав на калмик...

— Чоловіче! — вигукнув Палій. — Але ж ця земля — наша! І князь ваш має знати про це. Адже він сам приходив торік під Чигирин допомагати нам у війні проти султана і хана! А крім того, мав би спочатку запитати дозволу в царя, а не слати посольство до султана, хай йому чорт... Тож повертайте голоблі назад!

В очах товмача майнув переляк.

— Урус, моя — маленький чоловік... Не вбивай, урус!

— Не бійся, ми вас не зачепимо... Можете їхати собі!.. Але передай своєму князеві, що цар знатиме про цей його вчинок і, сподіваюся, по голові не погладить!.. Коли років п'ятдесят чи шістдесят тому ваша орда прийшла з Сибіру чи з Китаю, уруси дозволили поселитися вам по цей бік Волги з тим, щоб ви захищали рубежі Московської держави, а не піддавалися турецькому султану... Зрозумів?

— Моя розумій, розумій, — закивав головою товмач і рукавом кожуха витер спітнілий лоб. — Моя передавай... Все передавай!.. Моя повертай додому!..

— От і гаразд... А тепер можете їхати собі!

6

Зайшовши до військової канцелярії, Семен Палій, Арсен Звенигора і Роман Воїнов вклонилися сивовусому кошовому, а потім виструнчилися, завмерли перед ним. Сірко обняв їх, уважно оглянув. Від його пильного погляду не приховалася і глибока зажура, що зачаїлася в примерклих Арсенових очах, і схудлі, обпалені морозними вітрами козацькі лиця, і зосереджена заклопотаність у всій доладній Палієвій постаті.

— Бачу, приїхали не з порожніми руками, — сказав він. — Привезли новини?.. І, здається, не тільки гарні?

— Ви вгадали, батьку, — сумно відповів Арсен.

— То чому ж похнюпився, козаче, мов сирота на чужому весіллі?

Арсен тяжко зітхнув і коротко повідомив про зникнення нареченої і сестри.

Ця звістка, видно, схвилювала кошового. Він закусив кінчик сивого вуса і довго мовчав. Потім підвів очі.

— Отже, ти кажеш — вони в Криму? Де ж саме?

— Мабуть, в Ак-Мечеті... В ту ніч від'їздив з Немирова ак-мечетський салтан Газі-бей. І важко повірити, щоб він повернувся з України додому з порожніми руками...

— Справді, важко...

— Але — клянусь усіма святими! — я доберусь до нього і відомщу! — вигукнув

Арсен, стискаючи в безсилій люті кулаки.

— Ми разом відомстимо! — додав Роман.

— Чекайте, хлопці, чекайте! — зупинив їхній порив Сірко. — Про це ми поговоримо потім... А зараз сідайте, розповідайте. Я хочу знати все.

Козаки посідали до столу. На дзвінок кошового молоденький джура вніс чималий дерев'яний дзбан пахучого пінистого меду, поставив розмальовані візерунками високі череп'яні кухлі з ручками, наповнив їх.

Палій докладно розповів про їхню поїздку на Правобережжя, про свавілля Юрія Хмельницького в Немирові і його нелюдську жорстокість, про немирівську залогу і наміри турків влітку розпочати новий похід на Україну, на цей раз під Київ, про наказ кримчакам напасти на Лівобережжя, про зустріч із калмицькими послами до султана Магомета і про бажання калмицької орди перекочувати з Чорних земель на Правобережжя.

Сірко мовчки слухав, не проронивши жодного слова. Тільки по тому, як у нього блискали очі і правиця затиснулася в кулак, можна було догадатися, що кошового вразило почуте до глибини душі.

Палій яскраво змалював страшні картини запустіння, всенародного горя и убозтва, яке козаки бачили під час своєї подорожі. А в кінці сказав:

— Братовбивчі жорстокі війни між лівобережними та правобережними гетьманами, безперервні напади татар, шляхти, а особливо турецька навала зруйнували нашу дорогу Україну, поставили її над прірвою. Здається мені, ще один удар — і вона впаде в неї... Йдеться про те, що Правобережжя може стати чужою землею, якщо ми не заселимо його своїми людьми, якщо не підніmemo з руїн міста і села. По всьому видно, що гетьман Самойлович, незважаючи на те, що він багато сил приклав для оборони Чигирини від турків, не розуміє цього і дбає тільки про збереження своєї влади над Лівобережжям і про те, як би цю владу зробити спадковою, тобто передати свою булаву котромусь із синів, яких він уже призначив полковниками. Бо коли б розумів, то не затримував би силоміць на лівому березі втікачів з Правобережжя, не посилав би свого сина Семена, полковника переяславського, повертати тих втікачів і палити Ржищів, Стайки, Корсунь і прилеглі села, щоб їх ніхто не заселяв... Зовсім не можна покладатися на Юрка Хмельницького, який робить разом з татарами розбійницькі походи на Лівобережжя, щоб вивести звідти людей на свій бік і заселити його. Наш народ добровільно ніколи не піде під владу турецького султана. На жаль, Юрій не розуміє цього або ж не хоче розуміти, бо відступати йому нікуди: занадто багато крові пролив він, багато горя завдав народові своєму, щоб сподіватися на його прощення, а тим більше — на повагу і любов... Залишається одна сила, що здатна захистити Правобережжя, — Січ. Опираючись на її явну чи таємну — в залежності від обставин — підтримку, запорожці можуть і повинні відродити цей нещасний, сплюндрований край, повернути його в лоно нашої матері-вітчизни. Інакше його посядуть чужинці...

Довго всі мовчали, вражені Палієвою розповіддю. Навіть Арсен і Роман, які вже не раз чули свого товариша, які разом з ним бачили все, про що він щойно розповів,

тільки тепер усвідомили, в який страшний час вони живуть і який тягар покладає життя на їхні плечі.

Нарешті, зітхнувши, Сірко підняв обважнілу голову і тихо промовив:

— Спасибі тобі, козаче, за твої щирі, правдиві слова, за твої вболівання і многотрудну подорож... Справді, живемо ми в страшний час. Доля послала нам тяжкі випробування, а серед них найтяжче — смертельну небезпеку з півдня, з боку ханського Криму і султанської Порти. Ці відвічні вороги наші уже витоптали пів-України і посягають на те, що ще залишилося. Проти них ми і повинні передусім скерувати всі сили... Доки кінь людолова топтатиме копитами нашу землю, доки хижий аркан душитиме білу шию дівчини-полонянки, доти ми мусимо міцно тримати в руках шаблі! Я стояв і стоятиму на цьому, поки й днів моїх... Тільки так! Інакше бути не може! Мине якийсь час — і знову піднімуться по всьому Правобережжю села й міста, заколосяться житом-пшеницею широкі ниви, залунає від порогів до Карпат і Полісся наша пісня і наше слово!..

— Дай Боже! — промовив Палій. — За це ми не пошкодуємо своїх сил! Наше щастя, що маємо такого військового ватага, як батько кошовий. Будемо сподіватися, що він докінчить те, що намислив і за що стояв усе життя!

— Е-е, синку, старого хвали, та з дому веди! — зупинив його жестом Сірко. — Докінчать, мабуть, інші, а мені б тільки ще хоч раз погромити супостата Мюрад-Гірея, відомстити йому за напад на Січ, за руйнацію землі нашої, за сльози люду православного!.. А головне — дати йому так по зубах, щоб відпала охота пройтися влітку з ордою по Лівобережжю!

В Арсена радісно блиснули очі. Він схопився.

— Батьку, то буде похід на Крим?.. Коли ж?

Сірко обняв козака, посадив поряд з собою.

— Розумію тебе, синку... Але не поспішай — всьому свій час!

Частина друга

"КРИМ НЕЩАДНО СТРУСНУТИ!"

1

Сірко вів на Крим десять тисяч запорожців. Такої кількості воїнів Січ не виставляла одночасно ніколи. В морські походи звичайно ходила тисяча або дві, в сухопутні — шість-вісім тисяч козаків. Тепер же на клич прославленого кошового відгукнулися всі, хто міг тримати шаблю в руці. А таких після турецької навали на Правобережжя з'явилося в запорозьких володіннях чимало. Хто втратив у вирі лихоліття сім'ю, хто не хотів гнути спину перед лівобережною старшиною, котра запаніла і почала притісняти свого брата-козака, той тікав на Низ і поповнював Сіркове військо.

Наступного дня після переходу на лівий бік Дніпра кошовий, замість того щоб податися прямо на південь, на Перекоп, куди по знайомих путівцях не раз і не два ходили запорожці, повернув військо на схід, до річки Молочної.

Молоді козаки дивувалися і стиха ремствували, старі мовчали, довіряючи своєму досвідченому полководцю, але теж були в душі незадоволені. Це ж не жарт — накидати

такий гак! Одначе ніхто не смів перечити: в поході кошовий або наказний отаман мав необмежену владу і за непослух міг скарати на горло.

— І що собі надумав старий? — бурчав Метелиця. — Так ми, чого доброго, відмахаємо до самого Азова!

— Цить, Корнію, якщо не хочеш київ скуштувати! — шипів Шевчик, оглядаючись. — Сірко знає, що робить!

Сірко справді знав, що робив. Дійшовши до Молочної, він дав війську денний перепочинок, а потім, круто повернувши на південь, швидко попростував до Сиваша. Тепер ішли тільки вночі, визначаючи шлях по зірках і ледь примітних в темряві степових могилах та балках, а вдень спочивали в глибоких долинах, варили кашу, випасали коней. Сторожові загони, розіслані кошовим на відстань, яку міг проглянути верхівець, пильно стерегли спокій війська.

Тому ні перекопський бей, ні тим більше хан Мюрад-Гірей не знали, що над Кримом нависла небезпека.

Запорожці вбхід перейшли Сиваш і несподівано з'явилися в Криму. При основі неширокого півострова, що глибоко врзувався в море, розбили табір. Це місце було зручне для оборони. До того ж тут була вода: у розлогії, порослій травою балці нуртувало чимале джерело.

Поки запорожці напували коней, лагодили зброю і зброю та нашвидкуруч снідали солонуватою саламахою, Сірко зібрав отаманів і значних козаків на раду. Всілися півколом на траву.

— Браття отамани, молодці запорозькі, — промовив кошовий, стоячи в центрі, — ось ми знову ступили на землю Криму, прокляту землю агарянську, бусурманську! Сили наші сьогодні не малі, та все ж запорука успіху військового в несподіваності нападу! Нам щастило досі, оминувши Перекоп, потайки пробратися ногайськими степами і вийти в тили ворога. Тепер, браття, перемога — на вістрі козацької шаблі, в бистрих ногах наших коней! Та ще — в твердості й мужності наших сердець!.. Ми промчимо як буря у три кінці Криму — до Бахчисарая, до Козлова⁹ і до Кафи¹⁰ — і знищимо все на своєму шляху... Отже, слухайте мене уважно: я з двома куренями залишуся тут і ждатиму вас рівно п'ять днів. У суботу опівдні, в час найкоротшої тіні, ви всі мусите повернутися сюди. Хто запізниться, хай покладається на власні сили і самотужки пробивається додому!.. Наказним отаманом Кафського загону я призначаю Івана Рога, а на випадок його смерті чи тяжкого поранення — Василя Заболотного. Козловський загін очолять Іван Стягайло та Андрій Могила. На Бахчисарай піде курінний отаман Матвій Шумило... А йому в поміч, — Сірко зробив паузу і оглянув присутніх, — Семен Палій...

— Молодий ще! — буркнув хтось із старих сивовусих козаків, яких зачепило за живе, що недавно прийнятого до коша новачка призначено військовим товаришем наказного отамана.

Сірко не любив, коли йому перечили. Він суворо глянув довкола. Твердо відрубав:

— Буде так, як я сказав!.. Палій справді молодший за багатьох із нас і декому

годиться в сини. Та зате розуму в нього вистачить на трьох. А розум у нашім ділі — теж не остання річ. Бо, як відомо, до булави треба й голови!

Звенигора непомітно штовхнув Палія під бік. Той скосив очі й усміхнувся у невеликі вуса. Видно, йому було приємно, що сам Сірко так високо оцінив його.

Тим часом кошовий вів далі:

— Виступайте, браття, не гаючись. Мій вам останній наказ: ми прийшли сюди не тільки відомшати, не тільки вбивати й палити. Тих, хто не чинитиме опору, беріть у полон — ми їх обмінємо згодом на своїх людей... І визволяйте ясир, люд християнський, невільників бусурманських. Треба нещадно струснути Крим! Відомстити за розорену землю нашу, за сльози, кров і страждання людей наших! На цьому я стояв і стоятиму до останніх днів своїх... А тепер — рушайте з Богом!

2

Вогненними смерчами покотилися по Криму три козацьких загони. Мчали вони так швидко, що татари-втікачі не встигали сповістити про смертельну небезпеку своїх одноплемінників, які жили в глибині півострова. Захоплені зненацька, кримські улуси ставали легкою здобиччю запорожців.

Салтани, беї, мурзи і просто багаті люди кидали напризволяще майно і, захопивши тільки коштовності та рідних, стрімголов мчали на південь. Визволені з рабства невільники хапали татарських коней, зброю і ставали до лав запорожців. Жадоба помсти палила їхні серця. Для них Крим був ненависною землею. Тут вони роками мучилися в страшній неволі. І тепер, несподівано здобувши свободу, з лютістю і нещадністю накидалися на ворогів — били, ламали і спалювали все, що не могли взяти з собою.

Свій загін наказний отаман Матвій Шумило розділив на чотири частини. На чолі одного він прямою дорогою йшов до Бахчисарая, а три інші, які в свою чергу ділилися ще на два чи на три, послав бічними шляхами, щоб прочесати якомога ширший терен.

Перший сильний опір татари вчинили в Ак-Мечеті, невеличкому селищі з приземкуватими глиняними саклями, що ліпилися тісно навколо палацу калги¹¹ та чималого кам'яного будинку салтана Газі-бея. Калга у своїй резиденції жив тільки наїздами, і вся влада в місті належала Газі-бею.

Бажаючи врятувати свою родину, салтан з сотнею вершників безстрашно кинувся назустріч запорожцям. Тим часом його жінки і діти у супроводі відданих слуг щодуху мчали до Бахчисарая.

Та що могла вдіяти сотня татар проти двох тисяч козаків? За кілька хвилин вона впала, як трава під косою. Єдиною втіхою для загиблих було хіба те, що разом з собою вони встигли забрати в кращий із світів десяток чи півтора запорожців, а разом з ними — і наказного отамана Шумила. Сивовусий запорожець не звик ховатися за спину товаришів і йшов у першій лаві. В одній з вузьких вуличок, обнесених облупленими глиняними тинами, його і влучила під саме серце довга татарська стріла. Він не скрикнув, не зойкнув — упав на суху землю і зразу затих.

— Батька вбили! — гукнув у розпачі Сікач, сплигуючи з коня. — Чуєте? Батька

вбили!..

Над розпростертим тілом отамана схилилося кілька запорожців. Крик жалю вирвався з їхніх вуст. Отаман лежав горілиць, весь заюшений кров'ю. Довкола збирався все більший натовп козаків, бо страшна чутка миттю пролетіла по лавах.

Скориставшись замішанням, що несподівано охопило запорожців, Газі-бей миттю повернув коня і, залишивши жменю своїх воїнів на поталу, кинувся навтьоки.

Його ніхто не переслідував. Запорожці зібралися біля свого мертвого отамана.

Під'їхав Семен Палій. Мовчки скинув шапку, зліз з коня. Сікач також мовчки витягнув у вбитого з-за пояса отаманську булаву — простягнув Палієві. Поволі, сумно вклонився і тихо промовив:

— Чолом тобі, наказний отамане! Що будемо робити?

Розпашілий від бою, Палій у першу мить аж відсахнувся, не вірячи в те, що сталося. Та пильно глянувши на нерухоме закривавлене тіло старого отамана, взяв пернача. Старі запорожці очікувально дивилися на молодого отамана. Ну, як він зараз поведеться? Чи не втне якої-небудь дурниці?

Палій помітив в очах декотрих старих козаків насмішкуваті іскорки, і в його серці спалахнула злість. Знайшли час старі шкарбани для кпинів! Тому його голос продзвенів сухо, ба навіть суворо:

— Браття, не час оплакувати зараз загиблих. Але й без почестей залишати тіла їхні в чужій землі ми не можемо! Тож хай тут зостанеться сотня сподвижників покійного отамана — вони його і поховають як належить... А ми спробуємо наздогнати втікачів. Або на їхніх плечах ввірвемося в Бахчисарай... Гайда за мною!

Гул копит розлігся над крем'янистою долиною Салгіру.

Коли запорожці вибралися з Ак-Мечеті і вискочили на високий горб, звідки відкривався широкий краєвид і на обрії засиніли в блідо-голубій імлі далекі гори, вони побачили за версту чи дві хмарку сірої куряви — то тікали до Бахчисарая недобитки ак-мечетського салтана та їхні жінки з дітьми.

Козаки закричали, засвистіли і погнали коней ще дужче.

Втікачів наздогнали за півверсти від лісу, що густо кучерявився по узгір'ю. Незграбні татарські халабуди зупинилися. З них сипонули чорноголові татарчата. Заверещали жінки.

Від передньої халабуди шарахнувся вбік, до лісу, вершник у білому тюрбані. Перед собою, на луці сідла, він держав двійко маленьких дітлахів. Не оглядаючись, стрілою помчав до чагарників, де сподівався знайти порятунк.

— Переймайте, хлопці! То сам салтан, хай йому грець! — гукнув Метелиця, притримуючи коня біля халабуди. — А я загляну до його гнізда, може, впіймаю яку пташину!

За салтаном кинувся Арсен зі своїми побратимами.

В Ак-Мечеті він обшарив весь салтанський будинок, але Златки і Стехи не знайшов ні серед убитих татар, ні серед звільнених бранців. На запитання, чи не привозив салтан з України двох дівчат на ймення Златка і Стеха, невільники відповіли, що

повернувся він з ясиром, та пригадати, чи були серед бранців дівчата з такими іменами, не могли.

Охоплені відчаєм, Арсен і Роман як навіжені металися по Ак-Мечеті. Губився слід дівчат. Це було найстрашніше... Де ж вони? Куди запроторив їх салтан? Чи, часом, не встиг продати в заморські краї?.. Один він міг дати достовірну відповідь.

І козаки, не жалючі коней, вихором погналися за далеким вершником у білому тюрбані. Наздогнати! Будь-що наздогнати і взяти живцем!

Тим часом Метелиця, не злязачи з коня, рвонув чорну кошму, якою було завішено халабуду, і заглянув усередину. Там, забившись у куток, причаїлася жінка в барвистому татарському одязі.

— Ге-ге! І справді — пташина! — загув радісно Метелиця і, щоб краще роздивитися на свою здобич, ще нижче нагнувся, під самий дашок халабуди. — Та ще яка ж гарна, побий мене грім! Дарма що нехрещена!

Жінка з жахом дивилася на вусате, налите кров'ю обличчя старого козака. Пишна руса коса розсипалася по її округлих білих плечах. Красиві руки зметнулися вгору, мов крила чайки, і застигли перед зблідлим лицем, ніби просили пощади або захищалися від удару.

— Пане, не вбивай мене! Не вбивай! — скрикнула жінка по-польськи. — Я не мусульманка! Християнка естем!

Метелиця спантеличено глипнув на неї, товстою п'ятірнею пошкріб голену потилицю. Його суворе обличчя подобрішало, між бровами розійшлася глибока зморшка.

— Гм, кажеш — полька?

— Так, пане! Так!

— Отже, невільниця, виходить?

— Так, пане! Так!

— А злякалася ж чого?

— Думала, ви зарубаєте мене...

— Дурненька, ми невільників не рубаємо, а визволяємо. І ти будеш вільна!

— Дзенькую бардзо, — ледь чутно прошепотіли помертвілі уста.

Метелиця підморгнув їй, крутнув сивого вуса.

— Подякою не відбудеш! Га-га!.. Чоловіка дома маєш?

— Мала.

— Ото зрадіє, мат-тері його ковінька, коли таке ясне сонечко загляне раптом у його осиротілу хату. Га? Ех, був би я молодший!..

Жінка не відповіла, все ще, мабуть, не вірячи в свій щасливий порятунок. Але до її щік вже почала приливати кров.

Метелиця з жалем крякнув, важко зітхнув, згадавши, мабуть, про свої шість десятків, і випростався в сідлі.

— Ну, пані, перепрошую, я залишу тебе тут, бо мушу їхати. Хлопці, здається випустили з рук мурзу, трясця їх мамі!

І старий козак прудко помчав до лісу, де стояли збентежені невдачею Арсен і його побратими. Салтан пірнув у зарості і десь зник у добре знайомих йому байраках.

3

Салтан Газі-бей з двома маленькими синами-близнюками на руках вихором проскакав на змиленому коні вузькою вулицею Бахчисарая, на ходу гукаючи: "Козаки! Козаки!"

Перед брамою ханського палацу, на кам'яному містку, під яким дзюркотів каламутний потік, осадив коня: ханські нукери довгими списами перегородили йому дорогу.

— Козаки! В Ак-Мечеті козаки! — прохрипів салтан. — Швидше до хана! Бийте на сполох!.. Незабаром вони будуть тут!

Нукери посіріли від страху. Один з них хутко відчинив браму, а другий заходився щосили гатити залізним келепом у велике мідне било.

Бахчисарай загудів, як стривожений вулик. Вузькі вулички враз наповнилися переляканими людьми.

Салтан в'їхав у двір ханського палацу. Страшне слово — козаки! — миттю облетіло всі закапелки і підняло на ноги і старих і малих.

З другого поверху, по сходах дерев'яної галереї, прудко збіг у золотистому шовковому халаті хан Мюрад-Гірей. Побачивши запиленого вершника на мокрому від поту коні, кинувся до нього.

— Що? — видихнув перелякано.

— Великий хане, козаки!

— Де?

— Перейшли Альму і ось-ось будуть тут! Я ледве випорснув з їхніх рук! Всі мої загинули...

— О Аллах!

— Великий хане, дорога кожна мить! Не гайся!

Мюрад-Гірей глянув округленими від жаху очима на нукерів.

— Коней! — закричав верескливим голосом. — Коней! Посадіть всю мою родину на коней — і в ліси! На Яйлу! Швидше!

Йому підвели гнідого рисака. Не чекаючи, поки інші члени сім'ї зберуться й сядуть на коней, він скочив у сідло і м'якими, обшитими атласом кімнатними чириками хутко пірнув у стремена. Рвонув поводи. Пригнувшись, шпарко помчав, охоплений жахом.

Лопотів на вітрі золотистими полами розкішний халат. Блищала проти сонця спітніла голена голова. Хмара куряви здіймалася з-під копит ханського коня.

Без зброї, без шапки, голомозий, у барвистих шовкових шароварах і такому ж халаті, Мюрад-Гірей скидався зараз не на грізного хана-воїна, перед яким тремтів увесь Крим, а на безклого підстаркуватого купця з Кафи чи Гезлева.

Перелякані жителі містечка шарахалися перед його конем під кам'яні загорожі. Слідом за ханом мчали нукери, ханські жінки, сини і дочки. Тупіт копит, крики, хмара куряви і пір'я з розтоптаних копитами гусей — усе це нагонило ще більше жаху на

бахчисарайських обивателів, на яких звістка про напад козаків звалилась як сніг на голову.

З усіх боків чулися крики:

— Козаки!

— Урус-шайтан!

— О вай-вай, горе нам, правовірні!

— О Аллах!

Люди металися мов божевільні. Кричали. Плакали. Благали ханських воїнів не залишати їх напризволяще. Але ніхто нікого не слухав. Слепий тваринний жах гнав хана, його численну родину і дворцеву варту геть з Бахчисарая. Швидше туди — до лісів, що темно-зеленими хмарами залягли по узгір'ях і глибоких долинах! На Яйлу, а там — до моря, де завжди наготові стоять ханські кораблі!

Не встигли останні втікачі сховатися в лісі, як з протилежного боку, на півночі, знялася курява — то мчали передові загони запорожців. Частина їх повернула ліворуч, у вузьку улоговину, де причаївся Бахчисарай, а чималий загін, помітивши втікачів, погнав прямо на південь, на Яйлу.

— Нас переслідують! Нас наздоганяють! Горе нам! — закричали ханські жінки і діти.

Хан скреготнув від безсилої люті зубами. Страх і сором переповнили його серце. Як трапилося, що перекопський бей завчасно не повідомив його про небезпеку? Чи козаки винищили до ноги залогу Перекопу? О великий Аллах! Тепер Урус-шайтан затопить своїми воїнами весь Крим і пролле море крові правовірних! Як же ти допустив до цього, о великий Аллах!

Хан глянув на свій розшитий халат, на м'які чирики — і сором з новою силою пронизав його серце. На кого він схожий? Як насміхатиметься з нього султан Магомет, коли його вивідачі, котрі запрудили весь Крим, донесуть йому про ганебну втечу хана.

Однак роздумувати було ніколи. За півгодини козаки будуть тут!

— Вперед! — гукнув хан і перший помчав на Яйлу.

Пізно ввечері дістався до Ялти і, кинувши поводи слугам, збіг по трапу на галеру. Тільки тут відчув себе в безпеці і трохи заспокоївся. Кожної миті галера могла відчалити од берега і вийти у відкрите море, де вже ніхто не зможе наздогнати її. Але після недовгих роздумів хан скасував свій наказ відчалювати і вирішив заночувати в ялтинській бухті.

Поволі до нього поверталася здатність тверезо мислити. Страх за власне життя зник, і він почав думати про те, як зібрати військо, щоб дати Сіркові відсіч. Переодягнувшись у військовий одяг, причепивши до боку шаблю, а за пояс застромивши пістолі, він знову відчув себе ханом, а не втікачем, і його голос, коли він почав віддавати нукерам накази, набув колишньої сили і впевненості.

— Спасибі тобі, Газі-бей, за вчасне попередження! Ти врятував нас усіх, — поблажливо поплескав Мюрад-Гірей по плечу стомленого і прибитого горем салтана. — Про твоїх діток потурбуються. А ти зараз, незважаючи на втому, скачи в Алушту,

піднімай людей. Хай усі, хто має коня і шаблю, їде на Яйлу! Звідси ми ударимо по козаках! Нехай алуштинський бей розішле гінців по узбережжю аж до Кафи з моїм наказом збиратися на Яйлі, а сам завтра опівдні прибуде з військом до витoku Салгіру. Звідти — долиною — ми підемо на північ і погромимо мерзенних гяурів!

До пізнього вечора хан розсилав у всі боки гінців і вивідачів і тільки далеко за північ, вкрай знесилений, зайшов до себе в каюту і важко впав на широку, застелену розкішним барвистим килимом тахту.

4

На другий день у стан Сірка на березі Сиваша почали прибувати цілі валки колишніх невольників і невольниць. Чоловіки, озброївшись татарськими луками і шаблями, допомагали запорожцям стерегти бранців, яких було майже стільки ж, як і визволених невольників. А жінки й дівчата, а також туми, тобто діти, котрі народилися у невольниць, гнали отари овець, табуни коней і череди худоби. Ця військова здобич вкрай була необхідна для зворотного походу козацького війська, бо давала в дорозі м'ясо, молоко, сир.

В суботу вранці повернувся загін, що ходив під Козлов.

Не встигла улягтися радість від зустрічі і щасливого завершення походу, який закінчився погромом багатого приморського міста і визволенням багатьох сотень невольників, як на південному сході знялася курява: прибув кафський загін.

Сірко радів: розгромлено пів-Криму, визволено тисячі людей, захоплено багато полонеників, на яких згодом можна буде виміняти ще кілька тисяч невольників. Такого успішного походу запорожці не робили з часів Сагайдачного!

Коли б повернувся загін з-під Бахчисарая, то й додому пора!

Біля Сіркового намету, розбитого на невисокому горбі, стоїть бунчук. Кошовий наказав джурі слідкувати за тінню і відзначати її камінцями. Сонце підбивається все вище і вище — і тінь стає коротшою. Ось-ось вона впаде на полудневу відмітку...

Сірко починає хвилюватися. Чому досі не повертається загін з-під Бахчисарая? Невже трапилося з ним щось лихе? Невже Семен Палій, котрий замінив загиблого Шумила, не зрозумів його наказу?

Правда, до Бахчисарая трохи далі, ніж до Козлова чи Кафи. І населений той південний край густіше — отже, і опір ворога міг бути сильніший... Та все це не виправдання! Наказ про повернення в суботу опівдні був категоричний, і виконати його потрібно будь-що!

Чому ж затримується Палій?

Сірко стоїть на горбі, перед наметом, і вдивляється в долину, в блідо-голубий, розпечений нещадним південним сонцем обрій. Але його старі, вицвілі очі не бачать там нічого, крім хвилястого марева.

Поряд з кошовим стоять отамани і значні козаки. Всі вони не набагато молодші за Сірка, і кошовий теж не дуже покладається на їхній зір. Вся надія на молодого джуру.

— Ну, Івасю, пильно дивись! — наказує молодикові. — Не видно?

Той аж шию витягнув, аж навшпиньки піднімається — обводить поглядом далечінь.

— Здається, їдуть! — радісно вигукує він. — Ген-ген знялася хмарка на видноколі!

Голос його ще невпевнений: адже то, може, вихор здійнявся!

Та хмарина росте, шириться — і сумнів зникає.

— Їдуть!

Сірко осіняє себе широким хрестом. Хрестяться й отамани.

— Слава Богу! Можна рушати додому!

Однак радість була передчасна. Раптом у степу знявся стовп чорного диму. То передова сторожа подавала знак, що йде орда. Сірко стиснув кулаки. Вилаявся.

— Чортів син — Палій! Через нього доведеться скубтися з кримчаками... Казав же — опівдні всі мають бути тут! Ось тепер маєш. Нас десять тисяч, а ординців — тисяч сорок, мабуть.

Всі мовчали. Пильно вдивлялися в хмару куряви, серед якої вже видніються татарські бунчуки і гостроверхі шапки кочовиків. Хмара поволі росте, розширюється, охоплюючи відстань у кілька верст.

— Що будемо робити, батьку кошовий? — питає сухий, з їжакуватими сивими вусами отаман Ріг. — Може, відступимо за Сиваш? Татари, думаю, не посміють гнатися за Гниле море...

— Відступати вже ніколи. Це буде не відступ, а втеча, — відповів Сірко. — Та й загін Палія не можемо залишити на загибель... Готуватимемося до бою... Нас не мало. Та майже дві з половиною тисячі невільників, які битимуться незгірше козаків, бо не захочуть знову потрапляти у неволю. Ми обрали й укріпили вигідну позицію — хан може атакувати нас тільки в лоб. Тож зустрінемо його вогнем з мушкетів та фальконетів. А татари страх не люблять, коли їм палять в обличчя! Тоді вони дуже швидко показують потилицю!.. Ідіть займайте місця! І без мого наказу в атаку не кидайтесь!

Весь козацький табір зразу заворушився. Запорожці кількома лавами — покурінно — залягли в шанцях. До ставки Сірка вже мчали гінці та джури з донесеннями. Жінок і дітей, а також полонених та військову здобич відвели на край півострова і почали переправляти через Сиваш.

На якийсь час над сірим солончакуватим степом, що дихав гіркою полинною спекою, запанувала тривожна тиша. Її порушували тільки іржання козацьких коней та квиління білокрилих чайок.

Сірко стояв на горбі і стежив за ворогом, що швидко наближався. Татари вже були так близько, що навіть своїми старечими очима він добре бачив різномасті бунчуки над окремими чамбулами.

Старий отаман уже давно загубив лік своїм боям і перемогам. Січові літописці свідчать, що тільки великих боїв він провів більше півсотні і всі їх виграв, а кількість дрібніших сутичок з ворогами перевалила за півтораста.

Бій був його стихією. Він звик до нього, як швець звикає до запаху шевської смоли або орач — до скрипу ярма чи шурхоту рала в колючій стерні... Бій був його ремеслом. І знав він його, це ремесло, досконало. Саме цим дехто пояснював вражаючу везучість

Сірка: за останні двадцять років він не програв жодної битви!

Однак, коли Сіркові казали про це, він насмішкувато мружив очі і скептично похитував важкою голеною головою.

Він краще, ніж будь-хто, знав, що одного ремесла полководця тут замало, що потрібна ще виучка і майстерність усього війська і віра кожного воїна у свого ватажка і в справу, за яку він бився. Якщо такої віри нема, нема й перемоги.

Саме так вірили козаки і повсталі селяни та городяни в Богдана Хмельницького. Такої віри і він, Сірко, домагався від своїх підлеглих. І здається, досягнув цього...

Татари зупинилися за півверсти від козацьких шанців. Над ними майоріли бунчуки, колихалися знамена. Поодинокі верхівці виривалися з орди і мчали до козацького табору. Наблизившись на відстань польоту кулі, вигукували образливі лайки й повертали назад.

У бляклому небі зграями шугало вороння — вічний супутник війська і кривавих бойовиськ.

Запорожці, за своїм звичаєм, залягли трьома лавами: передня мала вести вогонь, дві задні заряджали мушкети. У центрі і на флангах Сірко поставив гармати, фальконети і гаківниці. Гармаші зарядили гармати, щоб вистрілити, як тільки татари наблизяться на політ ядра.

Хан затримувався з атакою. Досвідчений воїн, він розумів, що зібране поспіхом з усіх усюд військо може не витримати першої сутички і повернути назад. Тому на очах запорожців заходився перегруповувати свої загони, виставляючи наперед озброєних вогнепальною зброєю сейменів.

— Чорт голомозий! — вилаявся Сірко, спостерігаючи за маневрами хана. — Здається, він не на жарт заповзявся біля нас. Гадає розчавити одним ударом... Ех, був би тут Палій! Як мені зараз не вистачає його загону... Гей, Івасю, коня!

Джура підвів сірого струнконогого коня. Притримав стремено. Хотів допомогти кошовому, але Сірко відхилив його руку, бо бачив, що на нього звернуті погляди всього війська, і не хотів перед боєм показати, що його вже гнуть донизу роки і обсідають болячки. Тому сів сам. Один джура спостеріг, як напружилося все тіло старого отамана і з яким глухим свистом вирвалося з його грудей повітря. Роки брали своє...

Сірко поскакав перед лавами козаків.

— Браття, отамани, молодці, Військо Запорозьке! — звично звернувся він до воїнів. — Настала година, коли кожен повинен забути про все на світі, крім одного — як перемогти ворога. Кожен має битися сьогодні за двох, бо ворогів — не приховую цього — удвічі більше за нас. Але здавна відомо, що один добрий запорожець вартий трьох ординців. То хіба ж здригнеться у кого серце, хіба опуститься рука, якщо на нього нападе двоє або й троє?.. Пам'ятайте: Сірко ніколи не відступав! Тож чи знайдеться серед вас такий, хто сьогодні втечею зганьбить мою сивину і накличе на своє ім'я вічне прокляття й презирство всього товариства? Вірю: не знайдеться такого... Знайте: з отієї могили, — він показав рукою на горб, де стояв його намет, — я побачу сьогодні або нашу славу перемогу над Мюрад-Гіреєм, або знайду там свою смерть. Іншого бути не

може. За вітчизну свою, за визволення з неволі люду християнського ми всі, браття, грудьми станемо тут проти ворога нашого ненависного, споконвічного! Перемога або смерть!

— Перемога або смерть! — відгукнулися лави воїнів.

— Умремо, але не відступимо!

— Слава батькові нашому — Сіркові!

Сірко поїхав далі вздовж неглибоких шанців, а зачаровані його проникливими словами запорожці любовно проводжали поглядами свого вождя, за яким ладні були йти у вогонь і воду. Від тих слів у них з'явилася така сила, яку, здавалося їм, ніщо в світі не могло зламати.

Об'їхавши поле, що через якийсь час мало стати кривавим бойовиськом, Сірко повернув назад і зійшов на могилу. Кошова старшина і наказні отамани Іван Ріг та Іван Стягайло, які на випадок смерті кошового мали заступити його в бою, розступилися і дали йому місце на самому шпилі.

— Глянь, Іване, до хана прибуває підмога, — тихо сказав Ріг, показуючи рукою через голови ординців, що вже вишикувалися і чекали наказу атакувати.

Справді, з півдня швидко наближалось у хмарі куряви військо.

— А може, то наші повертаються?

— Ні, Івась каже, що ясно бачить татарський одяг на вершниках... Та й знамена їхні... О, я навіть сам уже бачу!

— Так, так, і я бачу, — тихо промовив Сірко. — Ну що ж, замість двох на кожного з нас тепер стає по троє ворогів. Ото і всього!

На обличчі кошового не здригнувся жоден м'яз.

— Ти так спокійно говориш, Іване! — вигукнув Стягайло. — Можна подумати, що наперед знаєш наслідок бою.

— А чому ж — знаю! — відповів Сірко. — Ми сьогодні або переможемо, або загинемо... Одного не буде: ми не здамося — і тому я спокійний. Раджу і всім вам, отамани, так настроїти себе...

Він раптом замовк. У татарському стані сколихнулися передні лави. Стрепенулися бунчуки. Замаєли знамена.

Глухо і грізно застугоніла земля.

Кримська орда пішла в наступ.

5

Розоривши улуси понад Альмою, Качею та Бальбеком, Палій повернувся назад, щоб вчасно прибути в стан Сірка. Хоча і поспішав, бо часу лишалося обмаль, однак пішов новою дорогою: захотілося пошарпати ще кілька улусів і визволити невільників. Шлях його лежав з Булганака на Чатирлик, а вже звідти — на Джанкой і Сиваш.

Перед Джанкою від полоненого чабана-татарчука Палій дізнався, що годину чи дві тому тут пройшов хан з ордою.

Худий чорний татарчук стояв перед запорожцями, злякано поводив вузькими очима, дрібно цокотів зубами.

— Куди пішов хан?

— Аллах свідок, мурзо, я не знаю, — пробелькотів хлопець і махнув рукою. — Туди десь... До Сиваша...

— Скільки було орди?

— Не знаю, мурзо... Багато.

— Ну, тисяча чи десять тисяч?.. Чи двадцять?

— Двадцять, двадцять, — закивав головою хлопчина. — А то й більше... Коли б у мене було стільки овець, скільки воїнів у хана, то я був би багатший за самого падишаха, мурзо!

Палій задумався. Між запиленими бровами різко прокреслилася глибока зморшка. Що робити? Як з'єднатися з військом Сірка?

І чим більше думав, тим ясніше ставало йому, що він припустився помилки, обравши новий, довший шлях. Коли б з Бахчисарая він попростував на Ак-Мечеть, а звідти прямо на Джанкой, то виграв би півдня і вже давно був би у запорозькому таборі. Зараз же пробратися туди голим кримським степом, де все видно як на долоні, просто неможливо. Ординці враз помітять — оточать і знищать!

І Звенигора, і Воїнов, і Спихальський мовчали. Кожен думав те ж саме. Але нікому і в голову не приходило осуджувати необачний вчинок отамана. Бо винні були вони всі. То гаснуча надія примусила їх обрати інший зворотний шлях, який лежав по тих глибинних улусах, в яких, як їм розповіли і полонені татари, і звільнені бранці, томилося в неволі чимало християнського люду. Може, там десь Златка і Стеха, думали вони. Може, Газі-бей заховав дівчат-красунь подалі від очей ханських мубаширів?¹² Тож хіба могли вони повертатися на Україну, не переконавшись, що там їх нема?

Той зворотний похід приніс їхньому загонові велику здобич: у степових улусах козаки захопили табуни коней, отари овець, визволили сотні невільників і невільниць, а на Чатирлику взяли в полон мурзу Ізмаїла з усім його родом.

Та це не тішило Арсена і його друзів: в їхніх серцях погасла остання надія, бо не знайшли вони тих, кого шукали. Ніхто не знав і не чув про дівчат, отже, втрачався останній слід...

Становище було справді складне. Відрізані від своїх, вони могли стати легкою здобиччю хана. Але ж хто міг передбачити, що Мюрад-Гірей так скоро оговтається після погрому, збере військо і навіть почне переслідувати запорожців?

— Може, пробиватися через Перекоп? — невпевнено промовив Звенигора. — У перекопського бея, гадаю, не більше сили, ніж у нас... І якщо ми раптово вдаримо...

— Ні, ні, — рішуче заперечив Палій, — через Перекоп ми не проб'ємося! А якщо і проб'ємося, то загубимо половину людей... Та навіть не в цьому річ. Не забуваймо, що кошовий жде нас, жде на нашу допомогу. Він змушений або ж прийняти нав'язаний татарами бій тут, у своєму таборі, або ж тікати за Сиваш. Якщо навіть товариству пощастить уникнути зустрічі з ханом і воно вільно перейде через Сиваш, то Мюрад-Гірей не відстане від нього і буде переслідувати в ногайських степах. Щоб урятувати військо від розгрому, кошовий змушений буде кинути здобич, полонених,

невільників і поспішно тікати. Але ж може бути ще гірше: наші не встигнуть перейти Сиваш, і хан змусить їх прийняти бій... Ні, ні, ми мусимо допомогти своїм!

— Тоді треба придумати щось таке, — покрутив розчепіреною п'ятірнею Спихальський, — щоб, прошу пана, пошити хана в дурні!

— Правильно, пане Мартине, — жваво відгукнувся на слова поляка Семен Палій. — І, здається, я придумав, як це зробити!

— Як?! — в один голос гукнули друзі.

— Ми обманимо хана. У нас є чимало татарського одягу, знамен і бунчуків...

— Отже, ми переодягнемо весь загін? Тепер я розумію! — вигукнув Роман.

— Хай не весь, — заперечив Палій. — У цьому нема потреби. Досить переодягнути три-чотири сотні і поставити їх під ординськими знаменами в голові загону...

— А якщо хан не повірить і пришле своїх гінців? — спитав Арсен.

Палій замислився. Між густими темно-русими бровами зійшлася туга зморшка. Ясними сірими очима він пильно подивився на товаришів, ніби вивіряв їх.

— Нам треба випередити хана і переконати його, що йде на допомогу йому перекопський бей.

— Тоді мені доведеться їхати до хана гінцем, — тихо промовив Звенигора.

— Що ти, брате! — вигукнув Роман. — Тебе зразу схоплять. Даремно загинеш!

— Так, Арсенові самому їхати не годиться, — погодився Палій. — Як би він не перевдягався в татарський одяг, татарина з нього не вийде... Але якщо він поїде з мурзою Ізмаїлом...

— З мурзою Ізмаїлом? — Друзі не зрозуміли Палія. — Ніби він погодиться!.. А якщо й погодиться, то тільки для того, щоб усе чисто розповісти ханові.

— Ну, це ще побачимо, — усміхнувся Палій і наказав трьом сотням козаків перевдягнутися в татарський одяг.

Перевдягання не зайняло багато часу, невдовзі всі рушили в путь. Попереду розвівалися татарські знамена та бунчуки. За спинами у козаків, що відтепер мали видавати себе за кримчаків, стриміли луки, а при боках — сагайдаки зі стрілами. Цей передовий загін маскував собою козаків, котрі їхали позаду.

Військову здобич, полонених і визволений ясир залишили під охороною у неглибокій степовій балці.

Коли на обрії забовваніли неясні обриси орди, Палій наказав зупинитися. До нього підвели мурзу Ізмаїла.

— Мурзо, я вручаю зараз у твої руки життя або смерть усіх твоїх рідних і близьких.

Підстаркуватий, кривоногий, але ще дужий мурза, видно, не зовсім уторопав, чого хоче від нього урський отаман. Він швидко заморгав вузькими очицями і вклонився.

— Я слухаю тебе, шановний бею.

— Твоя доля теж у твоїх руках.

— Як я маю це розуміти, вельмишановний бею?

— Перед нами стоїть з військом хан Мюрад-Гірей. Бачиш?

— Бачу. Хай береже його Аллах!

— Ти поїдеш до нього.

— Я? — У мурзи забігали очиці. — Що я там маю робити?

— Ти повинен сказати, що тебе прислав перекопський бей, який іде на допомогу ханові. Спитаєш, куди йому ставати з військом, і негайно повернешся назад.

— О!

— З тобою поїде турецький ага Баяр. — Палій кивнув у бік Звенигори, який вирядився в яничарський одяг і саме накручував на голову чалму.

— О вай-вай!

— Я розумію, мурзо, для тебе велика спокуса — залишитися у хана. Але в наших руках твої діти, твої жінки, старі батьки. Весь твій рід у наших руках... Якщо з голови нашого друга впаде хоч одна волосина, ми винищимо всю твою рідню.

— О Аллах! — Мурза позеленів, кволо усміхнувся. — А якщо я відмовлюся поїхати до хана?

— Тоді ми зараз же зітнемо тобі башку! Родину твою це також не врятує.

— О, я нещасний!

— Отже, ти поїдеш, мурзо?

— Ніби у мене є інша можливість!

— От і добре. Якщо все щасливо закінчиться для нас, ти будеш вільний.

— А родина?

— Родина теж. Обіцяю тобі.

— О вай-вай, великий Аллах! О, нещасний я! — почав приказувати в розпачі мурза. Та на нього вже ніхто не зважав. Палій обняв Звенигору, поцілував.

— Рушай, Арсене!.. Пробач, що посилаю тебе до чортів у пекло, але, сам бачиш, іншого виходу в нас немає!

Звенигора міцно потиснув руки друзям, торкнув бранця за плече.

— Гайда, мурзо! — І вони швидко помчали по сірій рівнині туди, де на обрії здіймалася над ханським військом хмара куряви.

6

Орда чекала наказу наступати, але Мюрад-Гірей все ще вагався. В його серці боролися два почуття: бажання помсти і страх. Бажання помсти — за розорені улуси, за тисячі полонеників, за ганьбу, яку він пережив під час втечі з Бахчисарая. Це почуття було таке сильне, що він ладен був без роздуму, наосліп кинути свої чамбули на клятого Урус-шайтана, щоб винищити його військо. При цьому він не думав, що Сірко і його воїни, як і весь народ урусів, мають ще більше право ненавидіти кримчаків і мстити їм не за один, а за сотні кривавих наскоків на Україну, геть стоптану ординськими кіньми. Сам хижак, він керувався законом хижаків — нападати на слабшого і тікати від дужчого.

Але від нерозважного сліпого нападу його стримував страх. Він боявся досвідченого козацького ватага, боявся вогнепальної зброї запорожців і особливо їхньої артилерії. Врешті, боявся ще раз протягом одного тижня випробовувати долю: а якщо фортуна відвернеться від нього? Що тоді?

Тому він невимовно зрадів, коли йому сказали, що прибули гінці від перекопського бея.

— Слава Аллаху, якраз вчасно! — вигукнув він, не приховуючи перед мурзою Ізмаїлом та Звенигорою, які вклонилися йому, своєї радості. — Скільки бей привів з собою вершників?

— П'ять тисяч, великий хане, — відповів мурза, радіючи, що розмову повів хан і доводиться відповідати тільки на запитання.

— Чому ж він сам не прибув до мене?

Мурза не знав, що відповісти, і безтямно кліпав очицями.

— Великий хане, — втрутився в розмову Звенигора, — бей не хоче необережним маневром зламати стрій ханського війська, що вже приготувалося до бою... Він чекає вашого наказу — де йому стати?

— Це добре. Бей — досвідчений воїн, — погодився хан. — Передайте йому, щоб приєднався до мого чамбула. Ми в центрі завдамо Урус-шайтанові могутнього удару, розтрощимо його найкращі курені, розколемо його військо навпіл... Та бей, здається, і сам сюди повертає, — додав Мюрад-Гірей, вдивляючись у загін Палія, що швидко наближався.

— Ні, він зупинився, великий хане, — заперечив Звенигора, боячись, що хан не відпустить їх назад.

— Так, він зупинився, — погодився хан. — негайно передайте йому, щоб тримався мого бунчука! Ми зараз розпочинаємо! — Хан, підвівшись на стременах, махнув шаблею і крикнув: — Вперед, правовірні! Вперед, доблесні сини Магомета! Смерть гяурам!

Орда сколихнулась і важкою лавиною рушила на запорожців. Мурза Ізмаїл розширеними від жаху очима дивився на незліченні чамбули хана і думав: "О Аллах, що буде зі мною, якщо ти принесеш перемогу моїм єдиновірцям і виявиться моя зрада? Мюрад-Гірей накаже живцем зварити мене в котлі. О вай-вай!"

Він аж поривався щось сказати ханові, але страх сковував його вуста. Мюрад-Гірей помітив душевні переживання мурзи, його незвичайну блідість і розгубленість.

— Що з тобою, мурзо? Ти не захворів?

— У нього страшне лихо, великий хане, — поспішив з відповіддю Звенигора. — Уруси захопили в полон усю його родину...

— Ми визволимо її сьогодні! Не сумнівайся в цьому, мурзо! — самовпевнено сказав хан.

Мурза поплямкав губами, але Звенигора шарпнув його за рукав.

— Їдьмо! Нас чекають! Дорога кожна мить...

Він ударив коней, і вони помчали з вируючої орди в степ, де за версту чи дві стояли Палієві козаки. На півдорозі Арсен зірвав з голови чалму і підняв її високо вгору на вістрі шаблі. Це був умовний знак, що все гаразд і що можна розпочинати атаку.

Зразу ж козацький загін сколихнувся, зірвав з місця і, високо піднявши вгору малинові прапори і сяючі проти сонця шаблі, помчав на ворога.

— Мурзо! — гукнув Арсен, спиняючи коня. — Тепер ти вільний і можеш їхати до своєї родини! Я тебе відпускаю, але знай: життя і безпека твоїх рідних залежить від того, чи Аллах не скаламутить твого розуму. Досі ти поводився розумно...

— О Аллах! — простогнав мурза і прудко помчав убік, щоб вчасно випорснути із вузької щілини, яка ще розділяла орду і загін Палія.

7

Бій розпочався навальною атакою татарської кінноти. Багатотисячна лавина ординців ринула на неглибокі козацькі шанці. Над степом знялася курява. Застогнала земля. Грім від ударів кінських копит відлунився аж на пологих берегах Сиваша. А над усім линуло грізне "алла", що дзвеніло високо натягнутою струною і холодило серця.

З висоти шпиля Сіркові було добре видно все поле бою. Він зразу відзначив у думці неодночасовість татарської атаки. Здавалося, що наказ до чамбулів доходив із запізненням, тому орда йшла тупим клином, вірніш — туго натягнутим луком. "Мюрад-Гірей хоче розітнути наші сили надвоє, — подумав кошовий. — Хитро, але не зовсім. Наші гармати заряджені картеччю. Якщо влучно пальнути по кінноті, то..."

Він підняв шапку і махнув нею над головою. В ту ж мить гримнув залп з гармат і мушкетів.

І враз якась невидима сила зупинила передню лаву ворога. Ніби зашпортнувшись, важко упали на землю татарські коні. Через їхні голови полетіли додолу вершники. Крик жаху і болю пролунав над степом.

Однак задні лави, потрощивши копитами тих, що впали, не зупинились, а скажено мчали вперед.

Сірко вдруге махнув шапкою.

Гармати на цей раз мовчали: гармаші не встигли зарядити їх. Зате дружно ударив мушкетний залп. І знову поріділи ряди ворожих вершників, знову забилися в смертельних корчах низькорослі кошлаті коні. Але він не зупинив атаки. Задні ряди летіли вперед і подекуди вже досягли козацької позиції.

І в цей час у тилу татарського війська запалахкотіли малинові запорозькі прапори, пролунав бойовий козацький клич.

Крич жаху струсонув ханське військо. Мюрад-Гірей сплотнів. Прокляття! Як його ошукано! Тільки тепер йому стало зрозуміло, чому мурза Ізмаїл заїкався і мав вигляд людини, приреченої до страти. Гяури змусили його стати на шлях ганебної зради! Прокляття! Що ж тепер робити? Атака майже захлинулася, сотні воїнів корчаться в страшних муках. І те, що чамбули ще подекуди рухаються вперед, не рятує справи.

Із заціпеніння його вивів голос салтана Газі-бея:

— Великий хане, дозволь мені і салтану Бекташ-бею відбити атаку мерзенних гяурів, що опинилися у нас в тилу. Поки ти розправлятимешся з Урус-шайтаном, ми знищимо їх!

Мюрад-Гірею стало соромно. Хоча хитрий салтан Газі-бей і словом не натякнув, що помітив переляк на обличчі свого повелителя, уже одне те, що його васал виявив у скруті більше мужності і самовладання, боляче хльоснуло хана по самолюбству. Однак

він поспішно відповів:

— Так, так, салтане, атакуй і відкинь гяурів у степ. Не дай їм з'єднатися з Урус-шайтаном!

Салтан Газі-бей відокремився від орди і кинувся напереріз Палієві. А Мюрад-Гірей почав заохочувати своїх воїнів до нової атаки на позиції урусів.

Тим часом у козацькому таборі панував зовсім інший настрій. Побачивши, як позаду орди раптово з'явився загін Палія, Сірко радісно вигукнув:

— Браття. Палій прибув! Та ще й як він пошив у дурні хана!.. От молодець! — і наказав джурам швидко мчати по куренях і сповістити, що прибув бахчисарайський загін. — Як тільки я подам знак, усім кінно атакувати орду!

Джури помчали виконувати наказ кошового.

— Коня мені! — гукнув Сірко.

Йому підвели коня. Він скочив у сідло і витягнув шаблю. Поглядом ковзнув по темній масі кримчаків, що вже не стояли струнками рядами, як це було перед боєм, і не кидались безоглядно в атаку, як це було на початку битви, а розпорошилися на окремі купи, які, не маючи від хана чітких наказів, діяли кожна на свій розсуд. Одні з них ще продовжували просуватися вперед і сходилися із запорожцями врукопашну, інші зупинилися в нерішучості, не знаючи, на що зважитися — атакувати далі чи тікати, треті повернули назад, щоб відбивати атаку запорожців, котрі невідомо як опинилися у них в тилу.

Серце старого кошового радісно билосся. Шалі терезів явно почали схилитися на його бік. Саме час ударити так, щоб зовсім приголомшити ворога і примусити його показати спину.

Він глянув на тили ханського війська. Там завирувало страшне бойовище. І хоча крізь куряву годі було щось до ладу роздивитися, ясно було одно: Палій своїм несподіваним нападом розладнав бойові порядки ординців, приголомшив їх. "Їй-богу, добре, синку, що ти трохи припізнівся і викинув такий фортель! — подумав про Палія Сірко. — Даремно я гнівався на тебе..."

Ще раз гримнув гарматний залп. А з мушкетів козаки стріляли тепер безперервно. Вже сотні коней і вершників конали на землі, та нові і нові тисячі продовжували насідати на козацькі позиції і подекуди схопилися з запорозькими куренями врукопашну.

Сірко виждав ще якусь хвилину, поки переконався, що більшість козаків сіли на коней, а потім махнув шаблею у бік ворожого війська.

Враз шпарко нахилилися вперед довгі списи, і запорожці важкою темною лавою помчали в атаку. Степ сколихнувся від грізного тупоту й крику.

Кримчаки опинилися між молотом і ковадлом. Спочатку вони намагалися чинити опір, і не один десяток запорожців упав на землю від гострих шабель і тонких оперених стріл. Але кримчаки вже втратили віру в перемогу. Чутка про те, що в тилу з'явився великий козацький загін, зовсім охолодила їхній бойовий дух. Поодинокі вершники почали завертати коней і тікати в степ.

Мюрад-Гірей кидався від одного чамбула до іншого, та його голос губився в лементі, тупоті, брязкоті шабель та іржанні коней. Ханські накази вже не доходили в неймовірній тіснєві й безладді до війська, і воєначальники — калга, салтани і мурзи — діяли як хто умів і міг.

А запорожці не послаблювали натиску. Сам Сірко ринувся в гущу бою. Його високий кінь з'являвся то в одному, то в другому місці, де було важко.

— Дужче, синки! — гримів його голос. — Помстимося ханові за підступний напад на Січ! За кров товаришів наших і всього люду християнського... Дістаньте мені, дітки, самого хана, я побалакаю з ним у Січі по-нашому, по-запорозькому... А потім пошлю в Москву — царю в подарунок. А якщо хто зачепить його шаблею, то теж буде непогано... Уперед, братчики! Уперед!

Заохочені кошовим, запорожці натиснули ще дужче.

Ворог не витримав і покотився назад. Даремно лютував і лаявся Мюрад-Гірей, даремно розмахував шаблею і погрожував своїм воїнам найлютішою карою. Його вже ніхто не слухав. Страх огорнув серця правовірних і примусив шукати порятунку у втечі.

Захоплений невтримним людським потоком, Мюрад-Гірей закрутився в несамовитому вирі і відступав разом з військом. А коли почув, як хтось із запорожців вигукнув його ім'я, страх стиснув йому серце. З тої ж миті він перестав думати про військо і вдарив коня під боки, щоб швидше втекти в степ і вирватися з лещат Урус-шайтана.

Йому пощастило проскочити вузьким проходом, що розділяв козаків Сірка і Палія. Але з нього вже не зводили погляду бувалі запорожці, які знали хана в лице.

— Хлопці, ловіть його! — гукнув Метелиця. — Тікає, клятий!

Звенигора зі Спихальським першими кинулися вслід за втікачем. Їм на допомогу помчали десятки паліївців. Кінський тупіт, козацькі крики, свист летіли за ханом і примушували його ще дужче втягувати голову в плечі.

Врятував хана дужий бистроногий кінь. Прищуливши вуха, витягнувшись як струна, він поволі віддалявся від переслідувачів, аж поки чималий чамбул, що відступав з правого флангу, не перетнув дороги запорожцям. Арсен з товариством з ходу врізався у лаву ворожих вершників, але ті бою не прийняли. Затуливши собою хана, вони на ходу повернули коней і поскакали вслід за ним.

— Утік, шолудивий пес! — бідкався Спихальський. — Шкода! Ото була б здобич! Єден шанс був у житті самого хана спіймати! Ех!

Арсен з друзями потішався над щирим смутком і досадою товариша.

— Не сумуй, пане-брате! Маємо здобичі і так досить!

— Гай-гай, — невдоволено бурчав поляк, — то все вороння, а тут самого беркута з рук випустили! Коли то вдруге доведеться зустрітися з ним віч-на-віч?

— Не тужи, синку, — поплескав по спині пана Мартина Метелиця. — Ось прибудемо до табору — покажу тобі таку ляльку, що ти враз забудеш про хана, хай би був скис!

— Що ж то за лялька? — пожвавішав Спихальський.

— Ге-ге, таку кралю визволив я в Ак-Мечеті, що тобі, пане Мартине, і не снилася! Пишна, білотіла, як здобне тісто, очі сині, як море, а коси — як добре конопляне повісмо... До того ж — твоя землячка. Може, й шляхтянка навіть... Був би я молодший, нізащо не віддав би нікому. Та ба! Був кінь — та з'їздився... Тож боюся, що погордує мною, старим... От і поступаюся нею тобі великодушно. Бери, забавляйся! Може, забудеш про свого хана.

— А й справді, Мартине, чого тобі побиватися за тим ханом? — засміявся Роман. — Бери панну, коли дають! Може, то щастя твоє?

— Та я що, хіба відмовляюся? — підморгнув лукаво пан Мартин. — Дзенькую бардзо, батьку Корній! Хан добре, а панна, всім відомо, ліпше!

Перемовляючись і сміючись, згадуючи найцікавіше із щойно пережитого бою, друзі поволі поверталися до табору. Запорожці ховали вбитих, підбирали поранених, ладналися до далекого зворотного походу.

Перед вечором, перебрівши Сиваш, вони вступили в неозорі, порослі тирсою ногайські степи.

8

Поверталися не поспішаючи, бо не боялися погоні. Хан зі своїми недобитками навряд чи посмів би гнатися за ними. А ногайці, які кочували між Сивашем і Дніпром, налякані розгромом кримських улусів, самі тікали, щоб не стати здобиччю козаків.

Коли сонце сідало за далекий небосхил, запорожці зупинилися на нічліг. Коні і худоба та отари овець пішли пастися понад берегами майже пересохлої степової річечки. А люди рвали тирсу, бур'ян, мостили собі постелі. Кашовари розіклали багаття і варили пшоняний куліш з бараниною.

До самого смерку табір гомонів. Козаки впереміш з визволеними бранцями і бранками вечеряли, розповідали різні бувальщини, розшукували земляків. І тільки пізно ввечері повкладалися спати просто під яскравими літніми зорями.

Спихальський з Метелицею весь вечір бродили по величезному табору — розшукували бранку-польку. Але так і не знайшли.

— Чорти батька знає, де вона запропастилася! — бурчав Метелиця, не радий, що, замість відпочинку, змушений швендяти у пошуках якоїсь шляхтянки.

Та Спихальський наполягав.

— Ну, пройдімо ще ось тут, понад долиною, ачей вона де сидить біля багаття!

І вони йшли далі. Зазирали в кожне жіноче обличчя. Однак у жодному Метелиця не зміг признати "своєї" бранки.

Вранці, коли табір знявся з місця і розтягнувся по степу нескінченною валкою, в якій ішло щонайменше тридцять тисяч люду, Спихальський під'їхав знову до Метелиці.

— Поїдемо, батьку... Мо', знайдемо тоту пташину!

— От напосівся! — незадоволено буркнув старий. — І що тобі до неї?

— Не сердьтеся, батьку... Для вас вона лишень одна з визволених бранок, а для мене — землячка. А я ж на батьківщині не був уже кілька літ... Гадаєте, мені не кортить перекинутися рідним словечком із землячкою?

— Ото ж і воно, що із землячкою... Та ще якою!

Вони вдарили коней і риссю поїхали до гурту бранців. Тут були жінки і діти, парубки й літні чоловіки, ба навіть старезні, виснажені діди — з Москви, Дону, Польщі та Литви, а найбільше — з України. Одні провели в неволі рік чи два, інші — десять чи й п'ятнадцять років. На більшості облич — печать страждання і... радості. Радості від довгожданої волі, що так несподівано прилетіла на прудких козацьких конях.

Та були й такі, що не приховували смутку й розпачу. В їхніх очах стояли сльози, а з грудей виривалося зітхання.

— Чого б це вони? — спитав Спихальський. — Чей же, не в неволю ідуть?

— Е-е, синку, у кожного своя доля, — розважно промовив Метелиця. — Одному неволя — люта недоля, а іншому — матінка рідна... Глянь на ту жінку з чорноголовим хлопчаком, вона, певно, дружина татарина, а хлопчак, її син, — тум, тобто напівтатарин, напівхристиянин... Як ти гадаєш, хотілося їй кидати чоловіка, оселю, отари овець і гурти коней, виноградники та баштани і йти на свою, але таку вже для неї чужу та далеку землю, де в неї, може, ні кола ні двора? От вона й плаче, але йти мусить...

— Гм, справді те, що ми називаємо волею, для неї обертається неволею... І багато таких?

— Хто зна... Чималенько, мабуть.

Вони їхали поволі й уважно приглядалися до кожного жіночого обличчя. Метелиця напружував пам'ять. Як же впізнати польку? Перед ним спливали тільки сині, сповнені жаху очі та буйне шовкове волосся, що обрамляло красиву голівку. Однак серед тисяч жінок хіба тільки одна вона має сині очі й русьві коси? Глянь — скільки їх!..

Гурт за гуртом минали вони.

Над безконечною валкою висіла тонка сиза пилюка. Пекуче сонце нещадно смажило худі жилаві шиї чоловіків, спітнілі спини жінок і простоволосі голівки дітей. Йти було нелегко. Дошкуляла спрага. Над рівним, мов стіл, безводним степом тремтіло далеке марево, а в чистому, безхмарному небі спокійно-урочисто пропливали ширококрилі коршаки.

Спихальський уже втратив надію, що Метелиця впізнає бранку, і тому байдуже розглядався довкола.

Раптом позад нього пролунав голосний жіночий крик. Він здригнувся, мов від удару. Це ж голос, якого він ніяк не сподівався почути в цьому дикому степу!

Він рвучко повернувся.

На нього дивилися сині очі Вандзі. Чужий татарський одяг і якась брудна ганчірка на голові зовсім змінили жінку, але голос і очі... Пан Мартин аж зажмурився з несподіванки, не вірячи сам собі. Чи це сон, чи дійсність? Звідки тут взялася Вандзя? Як вона потрапила сюди?

— Вандзю! — Він кулею злетів з коня. — Вандзю! Це ти? Злото моє дороге!

Вандзя стояла не менш вражена, ніж Спихальський. Коли б пан Мартин був не такий схвильований, він міг би помітити, як сплотніли щоки дружини, а в очах щось

здригнулося, промайнуло зляканою пташкою і миттю щезло.

— Мартине! — зойкнула жінка. — Мартине!

Він схопив її на руки, притиснув до грудей.

— Вандзю! Кохання мое! Побий мене грим, якщо я сподівався зустрітися тутай з тобою!

— Я теж ніяк не сподівалася на таку зустріч!

Біля них збиралися люди. Ошелешений Метелиця з подиву роззявив рота: "його шляхтянка" виявилась дружиною Спихальського!.. Старий козак довго лупав очима і шкріб потилицю, а потім помчав до товариства, щоб розповісти таку несподівану новину.

Спихальський опустив Вандзю на землю, помітивши, що на них звернуті цікаві погляди багатьох людей, і, не випускаючи її руки із своєї, пішов поряд з нею.

Виявилось, що Вандзя вже багато років у неволі. Коли султан Магомет брав Кам'янець, кілька татарських чамбулів напали на Галичину і Польщу, тоді вона й потрапила до них у полон.

— Коб знав я напевне, що ти в Криму, то, не гаючись ні хвилики, пішов би з товариством визволяти тебе, моя кохана!..

У Вандзі зірвалося з вуст тяжке зітхання і в голубих очах забриніли сльози. Спихальський розцінив це, як вияв жалю за втраченими роками на чужині, як скаргу на долю, що так несправедливо і жорстоко повелася з нею. Він обняв жінку за плечі, гаряче прошепотів:

— Не плач, Вандзюню, не побивайся! Горе лишилося позаду — і все буде добре...

— Ах, Мартине, ти ніц не розумієш! — схлипнула жінка.

— Що ж я маю розуміти? Ми разом — і для мене цього досить. Відтепер ми завжди будемо разом, щастя мое! Поїдемо у наш Круглик...

— Там нічого не лишилося: татари все спалили.

— А ми відбудуємо! Поставимо ще кращий дім...

— Ні, Мартинчику, не поїду я...

— Що? — вигукнув спантеличений Спихальський. — Чому то?

— Крім тебе, у мене там нікого немає...

— Крім мене, кажеш? А хто ж тобі ще потрібен, ясочко?

— У мене діти, Мартине, — ледь чутно прошепотіла жінка.

— Холера ясна, які діти? Звідки?

Він раптом почав здогадуватися. Кров шугнула йому в обличчя, і воно побуряковіло. Губи затремтіли, а руки мимовільно шарпнули Вандзю за плечі.

Не тямлячи себе, він заревів:

— Звідки, питаю?

Вандзя вирвалася із його рук, гордо підняла голівку.

— Не кричи, Мартине! Сам міг би здогадатися, що таких жінок, як я, в неволі не посилають доїти кобилиць чи полоти баштан...

— Отже, ти...

— Так, я стала дружиною салтана.

— О Єзус!

— А що я мала робити? Хіба я винна в тім, що мене схопили, як беззахисну вівцю, і завезли в чужий далекий край? Хіба не ти мав захищати мене? Але ж ви здали туркам Кам'янець і самі опинилися в неволі... То чого ж ти зараз звинувачуєш мене?

Спихальський безтямно дивився на жінку, не вірячи в те, що сталось. Раптово, в одну мить завалилося його щастя, про яке він марив усі ці довгі важкі роки, зів'яли рожеві надії на майбутнє, виплекані у мороці чорних каторжних ночей, коли в нього залишалася одна-єдина втіха — мрія...

— Де ж ті... діти? — глухо спитав він.

— Залишилися в Криму... Салтан, напевне, врятував їх, моїх двох хлопчиків.

— А може, вони загинули?

— Ні, не вірю! — крикнула Вандзя. — Не говори про це! Не вірю! Поки сама не переконаюсь... Я бачила, як він тікав з ними!

— У нас будуть наші діти, Вандзюню.

— Хто зна, чи будуть... Адже не було... А ті, двійко, уже є, і я безтямно люблю їх! Чуєш — люблю!

— Ти забудеш їх.

— Кого? Дітей?! Ти думаєш, що говориш?

— Холера ясна, але ж ти мушиш їхати додому!

— Я і їду. Хіба не бачиш? — байдуже проронила Вандзя.

Пан Мартин зітхнув і не відповів нічого.

9

Коли до Сірка дійшли чутки, що частина невірників неохоче повертається додому, він не повірив.

— Не може цього бути!

— Але ж це так, батьку кошовий! — похмуро кинув Метелиця.

— І все ж не віряться... Дайте мені коня — поїду сам, поговорю з ними.

Йому підвели коня. Джура підставив стремено, допоміг сісти старому в сідло. За кошовим рушили значні козаки.

Стомлені, припорошені степовою пилюкою невірники купами сиділи в ковилі — відпочивали. На одних обличчях цвіла радість — повертаються додому, в очах інших зачалася туга, стояли сльози.

Сірко спохмурнів.

Одна повновида жінка з кучмою пшеничного волосся на непокритій голові плакала не криючись і, лише коли перед нею зупинився вершник, витерла сльози кулаком.

— Чого плачеш, молодиче? — спитав кошовий. — Не рада, що вільна, що повертаєшся в рідний край?

Жінка підвела заплакані очі.

— А чого радіти? Хто мене жде дома?

— А в Криму?

- Там залишилися діти...
- Скільки ж їх у тебе?
- Троє.
- А чоловік?
- І чоловік... Якщо живий...
- Татарин?
- Атож.

Сірко потемнів на виду. Раптом відчув, як запекло під серцем, ніби хтось ударив у нього ножем.

— А ти? — звернувся від до чорнявої красуні, яка з якоюсь притаєною надією прислухалась до розмови. — У тебе теж діти?

- Теж... Двійко дочок.
- Ти також хочеш назад, у Крим?
- До діточок хочу...
- І багато вас таких, що назад хочете?
- Немало... У кого — діти й чоловік, у інших — жінка в Криму й діти...

— Але ж ми кров проливали, щоб визволити вас! Скільки добрих лицарів полягло в цьому поході! А ви... Ех, ви!.. — Сірко скривився, бо знову відчув приступ гострого болю в серці. Потім, подумавши, сказав: — Ну, що ж — хай буде по-вашому... Покличте всіх колишніх бранців до мене!

На поклик джури всі згромадились перед кошовим.

— Люди-и! — підвівся на стременах Сірко. — Бачу я, що не всі ви охоче повертаєтесь додому, на рідну землю, на тихі води, на ясні зорі, у край веселий, у мир хрещений... Є й такі, хто хоче повернутися назад, у Крим, до своїх чоловіків, до жінок, до дітей... Я не осуджую їх — хай ідуть! Вольному — воля! Але я хочу знати, чи багато таких. А тому прошу: розділіться надвое! Хто додому, в Україну, станьте праворуч, а хто в Крим — ліворуч!

Натовп загув, заворушився. Люди почали поспішно переміщатися по полю. Одні — направо, інші — наліво. А розділившись, стали купами одна проти одної.

Спихальський побачив серед меншої купи хустину червоного шовку — сплотнів.

— Вандзуню! Вандзуню! — гукнув з відчаєм у голосі. — Вернися!

У відповідь почувся жіночий голос:

— Не вернуса, Мартине! Не вернуса! Прощава-ай!..

І запала тиша, тільки вітер шелестів у ковилі.

Тоді Сірко повернувся до тих, хто хотів повернутися до Криму, і глухо промовив:

— Ідіть собі! — і махнув рукою.

Люди повернулися і рушили поволі. Потім — швидше, швидше... І запорожці, і визволені бранці мовчки дивилися, як вони віддалялися і зникали у невидимій звідси глибокій балці.

Запорозька старшина стояла похмура — мов ніч. Дехто почав ремствувати:

— Боже! Скільки братчиків наших голови поклали за їхню волю, а вони...

— Батьку кошовий! Іване! Та що ж це робиться! Ми стільки крові пролили своєї!.. Як можна стерпіти таке?

Сірко все темнів і темнів на виду. Рука сама, мимо його волі, все дужче і дужче стискала руків'я шаблі. Потім кинув джурі через плече:

— Івасю, візьми дві сотні молодиків, наздожени їх — і... Щоб поки я над'їду до тієї долини, все було закінчено! Зрозумів?

Джура усміхнувся, радо відповів:

— Зрозумів! Я миттю...

За хвилину загін молодих запорожців з оголеними шаблями помчав на південь, услід за поверненцями. За ними, поспішаючи, полетів Мартин Спихальський.

Вітер свистів йому в вухах, шабля виблискувала проти сонця, мов блискавка, кінь натужно дихав під ним, несучи нелегку ношу, а пан Мартин гамселив його ногами під боки без жалю — швидше, швидше!

Він наздогнав молодиків на краю долини — і на мить зупинився. Там, унизу, був жах! Над долиною стояв, мов кара Господня, передсмертний крик. Блискали шаблі, червоніла кров, у всі боки металися ошалілі від страху жінки й чоловіки, намагаючись утекти, ухилитися від видимої смерті. А вершники наздоганяли і рубали всіх підряд, нікого не жаліючи, ніби то були не єдинокровні брати й сестри, а їхні найлютіші вороги.

Червону косинку Вандзі він побачив зразу — жінка щодуху тікала до кущів глоду, що росли попід горою. Побачив — і вдарив коня по крупу плазом шаблі.

— Но-о!

Мчав наосліп, не спускаючи ока з червоної хустини, — і люди шарахалися від нього, як від зачумленого.

Швидше! Швидше! Та, здається, не він один запримітив золотисту голівку, недбало пов'язану шматиною червоного шовку. Ген до неї повертає молодий безвусий козачок і заносить угору свою блискучу шаблю...

Спихальський шалено б'є коня ногами, прилягає йому майже до гриви, а шаблю простягає, скільки можна, вперед, і в ту мить, коли козачок, наздогнавши втікачку, мав знести їй голову, підставляє її під його шаблю.

Блискучі клинки дзвякнули, заскреготали, викресали іскри над самою головою жінки — аж вона присіла пополотнівши. В ту ж мить могутні руки Спихальського легко підняли її і посадили на луку сідла, а над вухом помертвілої з переляку жінки прогук знайомий голос:

— Вандзуню! Злотко має дроге! Не бійся — це я!

...Минуло не більше години. На узвишшя, що здіймається над долиною, виїхав гурт запорозьких старшин і зупинився. Попереду на гарячому тонконогому коні сидів Іван Сірко.

Всі вражено мовчали.

Жахлива картина постала перед їхніми очима! Вся долина була усіяна трупами, забризкана кров'ю, столочена сотнями ніг сіра ковила здавалася здалеку чорною, ніби

по ній пройшовся вогонь.

— Боже! Чорна долина! — вигукнув хтось.

Тим часом знизу, з долини, піднялися молодики, стали півколом. Джура під'їхав до кошового, промовив тихо:

— Зробили все так, як ви наказали, батьку...

Сірко важко підвів голову.

— Бачу... Все так, як я сказав... Дякую вам, молодці, за вірну службу! Їдьте відпочивати! — Потім повернувся до загиблих: — А ви, браття і сестри, простіть нас, що ми позбавили вас життя, а самі спить тут до Страшного суду Господнього! Краще вам лежать порубаними, аніж розмножуватися в Криму між бусурманами на наші християнські голови молодецькі і на свою вічну без хрещення загибель...

Перехрестився — і повернув коня назад, до табору.

АРКАН В'ЄТЬСЯ

1

Диван¹³ зібрався після обіднього намазу¹⁴ в малій тронній залі. Надворі палило сонце, і гаряча задуха в'ялила поблякле листя дерев, а тут було прохолодно й приємно пахло трояндовою олією.

На розшитих золотом і сріблом м'яких міндерах¹⁵, набитих перемитою верблюжою шерстю, сиділи найвищі сановники Османської імперії. Німі, без'язики чорні раби-нубійці в білих як сніг тюрбанах і таких же білих балахонах безшумно прослизнули з задратованих шовком дверей і поставили перед кожним велику — тонкої роботи — піалу з холодним шербетом.

Але ніхто до шербету не доторкнувся. Йшлося про важливі для майбутнього Парти діла.

Говорив великий візир Кара-Мустафа. З його розповіді виходило, що цей рік буде фатальним для урусів. У Валахії стоїть готове до нападу відпочиле за зиму і заново оснащене всім необхідним двохсоттисячне військо. Його має підтримати Кримська і Аккерманська орди. Правда, недавній напад запорожців значно підірвав сили Мюрад-Гірея, але через місяць він зможе з допомогою Аллаха відновити їх і поставити під свій бунчук не менше тридцяти-сорока тисяч вершників. Кримчаки наскочать через Муравський шлях на Лівобережжя, вогняним смерчем прокотяться по землі козаків і вдарять у тил уруським військам, які оборонятимуть свою древню столицю — Київ.

— Я з військом підступлю до того міста з півдня і змету його з лиця землі! Це буде страшніший погром, ніж Батий! Я не залишу там каменя на камені! Я не залишу їм, як це зробив Батий, їхньої Софії! Вона стане мечеттю, північною Ая-Софією, оплотом магометанства на диких сарматських землях! А тих урусів, котрі не здадуться, ми потопимо у Дніпрі! — заявив паша Мустафа і низько поклонився султанові. — Знамено ісламу віднині замає над усією землею урусів!

— Це треба зробити якнайшвидше, — промовив султан Магомет, кривлячись від болю. Він уже другий тиждень нездужав. — Бо нас жде велика війна на заході. Король

Ляхистану разом з Венецією і цісарем австрійським, як доповідають наші вивідачі, готує проти нас хрестовий похід!.. Тож одним ударом ми повинні розгромити урусів, а другим, ще могутнішим, — австрійців і їхніх союзників. Тоді вся Європа впаде до моїх ніг!

— Інчалла! Хай буде воля Аллаха! — закивали бородами султанські радники. — Покінчити з урусами одним ударом!

— Непогано було б перед походом зробити глибоку розвідку, вивідати сили урусів і їхні укріплення, — промовив паша константинопольський Суваш. — Ми не можемо знову, як торік і позаторік, іти наосліп...

Це зауваження зачепило візира за живе. За позаторішню поразку він не відповідає — вона лежить на совісті Ібрагіма-паші. Але торік... Невже паша Суваш вважає, що торік він, великий візир, зазнав поразки під Чигирином? Адже Чигирин упав! Його вже нема. Він більше не існує... Хіба ж то не перемога?

Однак візир нічого цього вголос не сказав, бо знав, що не один паша Суваш вважає, що торік уруси лишилися непереможеними, він також знав, що глибоко в душі так вважає і султан. Тому відповів стримано:

— Незабаром Буджацька орда за моїм наказом ударить на Київ, пошарпає його околиці і вивідає сили урусів...

Султан ствердно кивнув головою.

Потім підвівся сухий, з темним, поораним глибокими зморшками обличчям великий муфтії. Склавши молитовно руки, він вклонився султанові і сказав:

— Я хотів би нагадати повелителеві правовірних і всьому дивану про те, що в тилу наших військ і досі залишається Запорозька Січ, це кляте гніздо гяурів-розбійників, смертельних ворогів ісламу... Я боюся, що їхній ватаг Урус-шайтан Сірко скористається з того, що під час війни і Крим, і Буджак, і все Причорномор'я залишаться без військ, і нападе на поселення правовірних, як він уже робив це не раз... Або ж вирветься на море на своїх байдаках і спалить приморські міста Криму або й самої Туреччини.

— Ми не повинні допустити цього! — сухо сказав султан, неприємно вражений згадкою про запорожців, яких він уже не один раз обіцяв знищити, стерти з лиця землі, але які й досі живуть і навіть завдали йому відчутного й прикрого для султанського престижу удару. — Що думає зробити великий візир?

— Я вже послав загони, які відбудують Кизи-Кермен та інші фортеці в гирлі Дніпра. Ці фортеці зачинять вихід запорожцям у море, а їхні залоги перетнуть шлях у Крим та в Буджак!

Великий муфтії задоволено схилив голову, знову молитовно склав перед собою руки.

— Хай славиться ім'я Пророка! Смерть гяурам!

— Великий султано, — знову вклонився візир Мустафа, — кам'янецький паша Галіль доносить, що гетьман і князь України Юрій Хмельницький не зумів завоювати довір'я народу свого. Він сидить у Немирові, як на вулкані. Населення повстає, тікає з Поділля... Одного разу навіть трапилось так, що якісь розбишаки вкинули гетьмана в

яму, в якій він тримав злочинців. І тільки на другий день Азем-ага зі своїми людьми вирятував його звідти... Я не чекаю від нього ніякої допомоги, бо його гяурське військо налічує сотню волоцюг. Ми ж тримаємо біля нього більше тисячі своїх воїнів, щоб уберегти його від повстанців та від спокуси перекинутися до своїх чи до поляків...

— Хіба є докази такого умислу?

— Поки що нема, але...

— Накажи паші Галілю і Азем-азі, щоб не спускали ока з нього! Нам потрібне його ім'я... Як приманка. Але як тільки щось помітиш за ним...

— Ясно, мій повелителю.

Султан підвівся, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

2

Після походу на Крим Сірко схуд, збляк і якось раптово почав старіти. Під очима у нього залягли сині тіні, на шиї та обличчі різкіше вималювались зморшки. А очі, що ще донедавна ясніли по-молодечому, погасли, померкли.

Ніхто не розумів, що сталося з ним.

— Захворів наш батько, — перешіптувалися по курнях козаки.

— Шкода старого, — журилися інші.

А ті, хто стояв ближче до кошового, розповідали:

— Не спить ночами, стогне, молиться... Просить Бога прийняти його душу... Мабуть, віджив наш батько своє... Душа і тіло просять спочинку...

Однак грізні події, що насувалися на рідну землю, змушували старого кошового забувати про свої болячки та душевні переживання і займатися військовими й господарчими справами. Кожного дня, від ранку до пізнього вечора, він був на ногах: радився із старшинами, писав листи, заглядав до майстерень, де виготовляли зброю, порох та ядра, до чинбарні, стельмашні, підганяв теслярів, які лагодили старі та будували нові човни, перевіряв, скільки пороху, олова та зброї зберігається в коморах, скільки там збіжжя, борошна й солонини, а іноді, сівши з молодиками в легкий човен, об'їздив Військову Скарбницю — навколишні острови, де в потайних місцях стояла запорозька флотилія, зберігалася зброя, де за багато років козаки позводили невеличкі укріплення, що захищали підступи до Січі.

Одного разу джура покликав до кошового Арсена та Палія.

— Сідайте, синки, — показав старий отаман на лаву, коли козаки переступили поріг військової канцелярії. — Маю з вами трохи побалакати...

Арсен і Семен Палій умостилися край столу на фарбованій лаві з різьбленою спинкою, вичікувально дивилися на Сірка.

Вигляд у кошового справді був поганий, землисто-сіре обличчя загострилося, як після хвороби, а з-під сорочки на плечах випирали гострі лопатки.

— Ось що, синки, — зупинився перед козаками кошовий. — Настає час, коли кожного дня можна чекати непроханих гостей. Є певні відомості, що турки розпочали відбудову Іслам-Кермена та Кизи-Кермена... Заворушилася Аккерманська орда... Оговтався після нашої прочуханки хан Мюрад-Гірей і збирає під свої знамена

недобитків... Але нам невідомо, що зараз робить і замишляє на майбутнє візир Кара-Мустафа. Це наш головний ворог! Тож саме з нього ми мали б не спускати очей...

— Що ж робити, батьку? — спитав Палій.

— Треба їхати в Немирів і Кам'янець... Тільки там можна добути потрібні відомості.

— Поїду я? — спитав Арсен.

— Так, сину, поїдеш ти, — твердо сказав кошовий.

— Що ж робити мені? — Палій був трохи спантеличений.

Сірко усміхнувся доброю старечою усмішкою: останнім часом він полюбив цього розумного і відважного козака.

— Чекай, чекай, буде і тобі робота... Візьми сотні дві чи три охочих — такий собі летючий полк — і проведеш Арсена до Немирова, полковнику. Ми — тобто я, київський воєвода Шереметьєв і гетьман — повинні точно знати, коли виступить Кара-Мустафа. Арсен має добути такі відомості, а ти негайно передаси їх куди слід... Без певних вістей не повертайтеся!

— Розуміємо, батьку, — відповіли козаки.

— Але це ще не все... Щось треба робити з Юрком Хмельницьким. Брати ще і його кров на свою совість не хочу. Досить її на моїх руках... Пам'ять про Богдана не дозволяє мені віддати такий наказ. Але й миритися з тим, що той нелюд творить на Поділлі та й на всьому Правобережжі, не можна теж... Отже, потрібно зробити так, щоб йому самому стало тісно в Немирові і на всім Поділлі... Тісно разом з його союзниками — турками й татарами.

— Повстання? — сяйнув очима Палій.

— Так, повстання! І не одно... А твій полк, Семене, підтримає повстанців, буде їхньою опорою.

— Розумію.

— Але не тільки повстання... Непогано було б забити клин між Юрком і турками. Буває, що одне слово може зробити більше, ніж тисяча шабель... Це вже хай Арсен зі своїми болгарськими друзями помізкує...

— Постараюся, батьку, — відгукнувся Звенигора. — Нам усе зрозуміло.

— Ну, коли зрозуміло, то йдіть збирайтеся! Щоб завтра були в дорозі.

Сірко обняв козаків і провів їх аж на ґанок.

3

Київ кишів військовим людом. З Москви по Дніпру і Десні плотарі гнали будівельний ліс, човни з залізом, військом, зброєю. З Лівобережжя гетьман Самойлович прислав кілька тисяч козаків і ще більше посполитих селян для грабарських робіт.

Вдень і вночі на Печерську і Звіринці не вщухав людський гомін. Там зводилися високі земляні вали, укріплені частоколом, гармаші встановлювали на них гармати, в передпіллі козаки споруджували вовчі ями... Укріплювалося старе місто. Поділ теж обнесено палісадом.

Через Дніпро перекинуто великий наплавний міст на байдаках. Ширина мосту була

така, що по ньому могло зразу їхати чотири ряди возів.

Генерал Патрік Гордон, або, як його тепер звали, Петро Іванович Гордон, який керував цим величезним будівництвом, ледве встигав побувати за день усюди, де велися роботи. І печерські ретраншементи, і міст були в центрі його турбот. Особливо міст: ось-ось мали надійти основні сили з Лівобережжя. Десятки тисяч воїнів, тисячі возів і тисячі голів худоби потрібно було швидко, без затримки переправити на правий берег. Крім того, він мав так укріпити підходи до моста, щоб вороги не змогли його зруйнувати чи спалити... Тому й гасав непосидючий генерал на високому тонконогому коні з одного кінця міста в другий, і всюди його гостре око помічало те, чого не могли або не хотіли помітити інші, а різкий голос підганяв лінтюхів.

Та, незважаючи на зайнятість, генерал знайшов годину, щоб потурбуватися про Арсенову сім'ю. Він послав у Новосілки з припасами Кузьму Рожкова, якого після чигиринської облоги тримав при собі, і той одного теплого дня повернувся до Києва не сам, а з Іваником, який узяв найдужчих коней і найбільшого воза в надії ще чим-небудь поживитися. Не заїжджаючи на генеральське по-двір'я, вони помандрували до Софії, потинялися перед пишними будинками київських вельмож, спустилися на Поділ.

Велике гамірне місто справило на Іваника сильне враження. Сяючі золотом бані церков, кам'яні будинки, просторі крамниці, де можна було купити їжу, сіль, зброю і зброю, ошатно вбрані городяни і городянки — все це викликало у нього захоплення і подив. Він тільки прицмокував, поглядаючи на блискучі сокири та лопати, сапки й гостролезі коси, на хомути та наритники з гнuzдечками, що пахли свіжовичиненим ременем, бив руками по своїх порожніх кишенях.

— Ай-ай-ай, досада яка, знаєш-маєш!.. Усе тут є, крім пташиного молока. Одної дрібнички не вистачає — грошенят. Ай-ай-ай, жодного шеляга, як на те, не завалалося в кишені... Тьху!

Кузьма тихцем підсміювався, бо знав, що генерал Гордон уже наказав усе те приготувати. А крім того — і солі, і борошна, і в'яленої риби...

Радощам Іваника не було меж, коли ввечері він побачив усе те багатство.

— Хоч би осі не поламалися, — похитував головою стрілець, дивлячись, як Іваник запопадливо хапає з комори різне залізяччя і кладе на воза.

— Не поламаються! Вони в мене дубові, знаєш-маєш, — відповідав Іваник. — А поламаються — нові в дорозі витешу!

Вранці другого дня він мав виїхати додому. Але це якраз була неділя, і коли в церквах ударили дзвони до заутрені, Іваник почухав потилицю і сказав:

— А що, знаєш-маєш, бути в Києві і не заглянути в Києво-Печерську лавру?.. Кузьмо, поведи, будь другом!

Вони спустилися в Хрещатий яр, на дорогу, що вела через Угорське до лаври.

Стояв сонячний погожий ранок. У яру, серед зеленої гущавини, кувала зозуля, бриніли пташині співи. Десять угорі, в розложистому гіллі обсіпаних цвітом лип, гули бджоли, а над усім цим пливли звуки дзвонів — дзень-бом, тілі-бом, дзень-бом, тілі-бом!..

Дорога випетляла нагору, до Угорського. Звідти вже виднілися золоті хрести Успенського собору, руїни оборонних стін, що з часів нападу Батия лишалися невідбудованими, Стара і Нова печерські слободи.

І тут раптом звуки дзвонів обірвалися. Натомість з валів ретраншементу залпом ударили гармати, почулися далекі крики.

— Свято яке, чи що? — спантеличився Іваник.

Кузьма зблід. Ні, заради свята з гармат не палитимуть. Та до того ж ретраншемент ще не закінчено і не всі гармати встановлено... Невже напад?

Його сумніви розвіялися, коли від лаври долинули тривожні звуки сполоху. Великий дзвін забомкав часто, мов на пожежу, — бом-бом-бом! Ті звуки проникали крижаним холодом в саме серце і розросталися в ньому чорним жахом.

— Татари! — вигукнув Кузьма, вихоплюючи шаблю. — Прокляття! Тікай, Іванику!

Від Нової слободи прямо на них мчали вершники, на скаку пускаючи в бік Лаври хмару стріл. Видно, вони прорвалися через Звіринець, де будівництво валів ще тільки починалося, і, зім'явши нечисленну сторожу, затопили Печерськ. Порятунку не було.

Іваник теж вихопив шаблю.

— Тікай! Я прикрию тебе, Кузьмо, знаєш-маєш! Затримаю їх! Тікай у гущавину, на схили Дніпра! — гукнув він. — Бо то я винен, що потягнув тебе сюди... Чого обом гинути!

Кузьма і не думав тікати.

— Та тікай же, холера ясна! — вигукнув Іваник, не помічаючи, що перейняв від Спихальського його улюблену лайку.

Але тікати вже було пізно. Татари швидко наближались. У повітрі просвистіло кілька стріл, і одна з них уп'ялася Іваникові в руку. Він недоладно змахнув високо піднятою шаблею, зойкнув і став поволі осідати на землю. На білій полотняній сорочці швидко розтікалась червона пляма.

— Зінько! — зойкнув Іваник. — Рятуй! Погибаю...

Кузьма нахилився, щоб витягти із рани стрілу, але тут прошумів аркан і обкрутився навколо його шиї, здавив, мов обценьками. Кузьма задихнувся, випустив з руки шаблю і повалився на землю поряд з Іваником.

— Прикінчити їх, батьку? — почув над собою юнацький голос.

Рожков розплющив очі. Над ним стояли два вершники: один молодий, другий — літній чоловік з густою чорною бородою.

— Не треба, Чоро, — відповів старший. — За них дадуть на невідьницькому базарі що-небудь... Накажи зв'язати!

— Добре, батьку, — відповів молодий і гукнув воїнам: — Гей, люди, зв'яжіть їх і відпровадьте в наш стан!

Кілька татар довгими вузькими пасами, вирізаними з нечиненої лошачої шкури-сириці, зв'язали руки Іваникові і Рожкову. В ту ж мить замашний нагай оперіщив їх по плечах. Невільники схопилися на ноги. Тугий аркан зразу ж потягнув їх за собою...

Татарський напад тривав недовго. Орда налетіла зненацька, мов вихор серед ясного дня, і так же швидко, захопивши кількасот бранців і бранок, підпаливши кілька будівель, почала відступати. Козаки і стрільці повсюди вибили татар за межі міста, і вони, промчавши околицями його, так же раптово зникли, як і з'явилися, полишивши після себе трупи, пожарища та плач рідних за бранцями.

КАМ'ЯНЕЦЬ

1

Загін Палія зупинився у нетрях Краковецького лісу, що в ті часи був одним з найбільших на Поділлі. Ліс не тільки мав захищати від стороннього ока та несподіваного нападу ворога, влітку він був рідною хатою для воїнів і щедрим столом. Тут можна було випасати коней, будувати курені, безпечно розводити вогнища. Тут водилося безліч найрізноманітнішої дичини: зайці, дрозди, гуси, козулі, лосі, ведмеді. Тут, нарешті, земля рясніла ягідниками, а на кислицях та грушах плодів начіплялося, як роси.

Вибравши над лісовим струмком, під горою, де били джерела, затишну місцину, Палій наказав козакам будувати курені, а сам підійшов до Арсена, який стояв осторонь з Романом і Спихальським. Віддалеки на зламаною дереві сиділа змарніла, зажурена Вандзя. Опустивши голову, вона втупила погляд у землю і, здається, нічого не бачила і не чула.

— Ну, от, панове-браття, юж і наступила година нашої розлуки, — тихо промовив Спихальський. — Звідси ми самі будемо добиратися до Львова... Шкода мені розлучатися з вами, але мушу...

Він обняв Арсена і ткнувся колючими вусами йому в щоку. І Арсен відчув, як раптом пан Мартин здригнувся всім тілом, ніби гамував ридання, швидко задихав, а потім зовсім тихо прошепотів:

— Ех, кохам тя, холера ясна!.. Нех буду песій син, же лжу мовлю... Кохам, як брата... Шкода, Златки і Стехи нема! Але вірю — знайдуться вони...

Він відхилився, і Арсен побачив у оці товариша сльозу.

— Ми ще зустрінемося, пане Мартине! Йй-богу, зустрінемося, спом'янеш моє слово! — Арсен і сам не вірив у те, що говорив, але йому дуже хотілося втішити друга, бо й самому на серці було тяжко. — Приїдеш до нас у Новосілки... на весілля... Як знайдеться Златка, я дам знати... Бо теж вірю...

— Приїду! — пообіцяв Спихальський і почав обнімати Романа і Палія.

За кілька хвилин він підсадив Вандзю на коня і спритно сам скочив у сідло. Помахав рукою.

— Прощайте, братове!

Шелеснули зелені кущі ліщини — і пан Мартин зник у густому пралісі.

2

А в Немирові і далі тривала колотнеча: гетьман усіх підозрював у зраді, у тому, що від нього приховують золото і коштовності, потрібні для казни, і не було дня, щоб на Викітці когось не катували або не вішали.

Останнім часом у немилість потрапив сам полковник Яненченко. Після того, як син гетьмана Самойловича полковник Семен Самойлович з військом напав на Правобережжя і вигнав Яненченка з Корсуня, він перебрався в Немирів і поселився на Шполівцях. Хитрий, підступний і не менш жорстокий, ніж Юрій Хмельницький, він, крім того, ще був владолюбною і корисливою людиною. Разом з тим він добре знав Юрія і розумів, що той ніколи не поступиться ні владою, ні здобиччю на його користь. А останнім часом гетьман зовсім схибнувся: йому в голову засіла думка, що відродити Правобережжя і всю Україну він зможе тільки тоді, коли в своїх скринях матиме достатню кількість золота і срібла, щоб утримувати чимале військо. І вимагав грошей не лише з населення, а й зі своїх сотників та полковників.

— Пане Іване, ти й до цього часу не вніс у мою казну ту тисячу золотих, про які я нагадував тобі ще взимку, — сказав він одного разу Яненченкові, коли вони zostалися у гетьманській світлиці втрюх; тут ще був присутній Ненко. — А кажуть, грошенята у тебе є...

— Пане гетьмане, де в мене ті грошенята! — вигукнув вражений почутим Яненченко і схопив гетьмана за руку. — Юрію, ти це справді? Чи жартуєш?

Але дружнє звертання ніяк не вплинуло на гетьмана. Очі його дивилися холодно, суворо, а бліде красиве обличчя мов закам'яніло в своїй незворушності.

— Якщо ти, пане Іване, хочеш підтримувати зі мною дружні стосунки, то раджу тобі негайно їхати ось із ним, — гетьман кивнув на Ненка, — додому і привезти все те, що ти нагарбав, будучи на службі в мене...

— Ясновельможний пане гетьмане!.. — скрикнув полковник.

Але Юрась не дав йому докінчити.

— І не думай, що коли ти держиш мою сестру, то я все тобі спущу з рук... Ні, для мене нічого зараз немає святішого і дорожчого за батьківщину, і для її користі я готовий на все! Навіть якщо б довелося посадити тебе в яму, то я не зупинився б і перед цим. Затям собі!

Яненченко знітився і втягнув голову в плечі. Він якось дивно поглянув на гетьмана і зразу ж прикрив очі довгими віями. Але в коротку мить Ненко, який уважно стежив за цією розмовою, встиг помітити, якою люттю блиснули полковникові очі. "Це добре, — подумав Ненко. — Вовки погризлися між собою, тим легше можуть обидва потрапити до пастки!"

— Гарзд, пане гетьмане, я зроблю так, як ти наказуєш, — промовив тихо Яненченко. — Але прошу — не посилай зі мною охорону... Через годину-другу я сам прибуду на Вікітку з усім, що в мене є.

Юрась пильно подивився на нього і холодно сказав:

— Добре. Але не подумай обдурювати мене!

Не прощаючись, Яненченко вийшов із світлиці.

Ні через годину, ні через дві не прибув він на Вікітку. Перед вечором козак-гонець, посланий гетьманом, сповістив, що полковник, осідлавши двох своїх найпрудкіших коней, виїхав з дому і повернув на Вінницький шлях. А там слід його

губився...

3

Побувши у Круглику і пересвідчившись, що від його невеличкою маєтку — чималої дерев'яної хати, які бувають і в заможних селян-лемків, від повіток та клуні, від усього майна — не залишилося після татарського нападу нічого, крім головешок, а дворище вже почало заростати бур'яном. Мартин Спихальський з болем у серці повернув коней і поїхав до Львова. Ще в дорозі до Круглика він дізнався, що його колишній сюзерен, Станіслав Яблоновський, тепер — коронний польний гетьман, і пан Мартин, не маючи де в цілому краї прихилити з дружиною голову, попростував до нього, маючи надію, що Яблоновський не забув його і допоможе обзавестися господарством або візьме до себе на службу. При цьому пан Мартин, з притаманною його душі добрістю, заздалегідь простив його колишнє перелюбство з Вандзею і вирішив не нагадувати йому про це. Однак дружині не стерпів — нагадав. В'їжджаючи на широке подвір'я міського замку, запруджене військовим людом, пан Мартин раптом стиснув їй руку і суворо сказав:

— Зараз ми зустрінемося з паном Станіславом... Я все знаю...

Вандзя здивовано підвела голубенькі оченята і поморщилася.

— Що пан має на увазі?

— Хай пані не прикидається ягнятком... Мені все повідано про ваше укохання!

— Що пан мовить? — скрикнула ображено Вандзя.

— Пані не має причини хвилюватися: я все простив і забув!.. Але я хочу попередити пані, якщо це повториться знову...

Пан Мартин не сказав, що буде, якщо "це повториться знову", але по тому, як побуряковіло від гніву його обличчя, як настовбурчилися грізно вуса та блиснули очі, і без слів було зрозуміло, що Вандзі будуть напереливки.

— Пан міг і не тягти мене сюди, а залишити в Криму. Я казала про це панові не раз, — випалила розгнівана жінка.

— Тихо, прошу тебе! — зашипів пан Мартин, помітивши, що на них уже звернули увагу. — Домовилися ж...

Він сплигнув з коня, допоміг зійти пані Вандзі, накинув поводи на вмурований у стіну залізний гак і звернувся до шляхтича в ошатному вбранні, що саме вийшов з дверей масивного кам'яного будинку під черепичним дахом.

— Як пройти до ясновельможного пана гетьмана?

Шляхтич пильно оглянув незвичайний і добре поношений одяг

Спихальського, загоріле, аж задублене на сонці й вітрах обличчя, запилені чоботи і недбало відповів:

— Ясновельможний пан гетьман нині дуже зайнятий, мостивий пане, і навряд чи зможе приділити вам хоч одну хвилину часу... Я порадив би мостивому панові прийти днів через два-три...

— Як! — вигукнув вражений Спихальський. — Через днів два-три? Чи пан думає, що говорить?

— Але пане! — спалахнув шляхтич. — Я естем військовий товариш пана гетьмана!

Як пан сміє так говорити зі мною!

— А я був військовим товаришем ясновельможного пана гетьмана ще тоді, коли мостивий пан під столом пішки ходив, — розпалився ще більше Спихальський, не помічаючи, що тому теж уже років тридцять, як і йому.

Без гроша в кишені, без даху над головою, він не знав, як прожити день, а тут раптом йому пропонують зачекати два, а то й три дні. А хто гарантує, що через три дні його допустять перед ясні очі гетьмана? Розлютований пан Мартин важко дихав і не міг стримати себе.

— Я з паном гетьманом не в одному бою побував, поки мостивому панові няні соплі витирали, тричі на день кашею з молоком запихали і стільки ж разів дещо із штанів витрушували! Перун мене побий, якщо мостивий пан зараз же не доповість про мене, тобто пана Мартина Спихальського, то я шаблею зіб'ю пиху з бундючного і нерозумного пана військового товариша! Холера ясна!

Шляхтич зблід і схопився за шаблю. Біля входу в будинок збиралися люди, з цікавістю прислухаючись до суперечки. Але тут з відчиненого вікна другого поверху пролунав голос, який примусив усіх враз замовкнути.

— Що там за шум, панове?

— Пан гетьман, пан гетьман, — прошелестіло в натовпі.

Спихальський задер голову, наставивши вгору свої полум'яно-червоні вуса.

— Я естем шляхтич Мартин Спихальський, мій ясновельможний пане! Гадаю, ясновельможний пан не забув мене?.. А то — моя малжонка пані Вандзя... Її пан теж мусить пам'ятати... Я повернувся з турецької неволі, прошу, пана.

Пан Мартин раптом замовк і почервонів. Йому стало соромно і шкода себе. "Песій ти син, пане Мартин, — подумав він. — Перед ким принижуєшся? Перед коханцем твоєї дружини? Перед людиною, яка поглумилася з твого гонору, а сама тільки тим переважає тебе, що має великі маєтки? Сто дзяблів!.."

Він розпачливо обвів поглядом припишклих шляхтичів і жовнірів, що стояли навколо, і ладен був уже шуснути в натовп і зникнути, втекти геть, але тут знову пролунав згори голос:

— Ба, ба, ба, пані Вандзя! Пан Мартин! Яким побитом? Піднімайтеся сюди! Я хочу бачити вас негайно! Матко Боска, та ви прямо з того світу!..

Спихальський узяв Вандзю за руку і, супроводжуваний отетерілим поглядом військового товариша, швидко увійшов під похмурі склепіння стародавнього будинку. Нагорі їх уже ждав високий, гонористий на вид господар.

— Прощу, прошу, ласкава пані, ходіть сюди! — показав він на розчинені двері. — Пане Мартине, я радий бачити тебе у своєму домі! Де ж мостивий пан пропадав стільки літ?

— У турецькій неволі, прошу ласкавого пана, — відповів Спихальський, потискуючи вузьку холодну руку гетьмана і заходячи до великої вітальні, гарно умебльованої і завішаної дорогими килимами, на які було почеплено не менш дорогу зброю — шаблі, турецькі ятагани, пістолі. — А пані Вандзя — в татарській... Ми щойно прибули з

України...

— О, це тим більше цікаво, бо в мене гість з України, — і Яблоновський помахом лівої руки вказав на незнайомця, який підвівся з глибокого крісла і статечно вклонився прибулим. — Знайомтеся — полковник Ян Яненченко...

Спихальський уважно оглянув козацького полковника, про якого чимало чув не дуже доброго на Україні, і подумав, що, мабуть, Арсен Звенигора був би дуже цікавий знати, що привело цю людину з Немирова до Львова. Невже прислав Юрій Хмельницький? З якою метою?

Після взаємних привітань і пустих фраз, які нічого не означали, крім віддання належної данини світсько-шляхетському етикетові, Яблоновський запросив усіх сісти, а Спихальському наказав розповісти про свої поневіряння і пригоди. Слуга вніс на таці вино і кришталеві келихи. Яблоновський, відсorbуючи маленькими ковтками холодний напій, слухав розповідь пана Мартина, а краєчком ока поглядав на Вандзю, змарнілу, схудлу і досить-таки обшарпану. Але по його очах і по всьому виразу обличчя годі було зрозуміти, що він думає про такий нежданий приїзд цієї збіднілої шляхтянської пари, чи радий він їй, чи ні.

Коли Спихальський закінчив свою не дуже веселу розповідь, гетьман зітхнув і сказав:

— Одиссея ваша, панове, справді цікава, і ми ще коли-небудь продовжимо нашу розмову про це. А зараз, пане Мартине, я хотів би почути твою думку про становище в Україні... Чи правда, що все Правобережжя — то є напівпустеля, як мовить пан Яненченко? Що Корсунь, Умань, Фастів та інші колись багатолюдні міста зараз лежать у суцільних руїнах, стали пристановищем для дикої звірини?

— Так, пане, то все правда.

— Тобто ти хочеш сказати, що весь той край поспіль позбавлений людності?

— Ну, це не зовсім так, вельможний пане... Люди там є, де більше, де менше... Так, у Фастові ми бачили три душі — стару бабусю і двійко дітей...

— Це все одно що нічого, — замислено промовив гетьман. — Отже, якщо край майже безлюдний, то він, можна сказати, нічий... І якщо Річ Посполита проявить хоч трохи наполегливості і бажання, то зможе повернути ті землі в лоно матері-ойчизни?.. Про це щойно мені говорив пан полковник...

Спихальський був прикро вражений таким поворотом думок воєводи. Так от з якою метою приїхав Яненченко! Отже, Юрій Хмельницький затіяв чергову зраду? На цей раз вирішив відступитися від султана і переметнутися до короля? Але ж це означатиме, що проти Польщі стане не тільки Порта, а й Україна та Москва! Чи тут, може, щось інше?.. Щоб не виявити своїх справжніх почуттів, він обмежився непевною відповіддю.

— Я не думав про це, ясновельможний пане... Але якщо гетьман Юрій Хмельницький відсахнеться від турків і знову почне служити його мосці королеві польському...

— Юрій Хмельницький тут ні при чому, і ми не можемо розраховувати на нього...

— Пробачте, але я думав, що пан полковник прибув від гетьмана.

— Навпаки, пан полковник втік од нього, боячись позбутися голови... Юрія Хмельницького до уваги ми можемо не брати: він не має ніякої сили. До того ж це напівбожевільний, якого султан терпить тільки заради його імені...

— Я не знаю, що розповідав ясновельможному панові пан полковник, але я гадаю, що вступ коронних військ на терен України викличе опір як турків, так і Москви...

— Війська — так... Але хто ж каже посилати військо?.. Туди треба послати розумних, відважних і відданих людей, таких, приміром, як пан полковник. І хай вони збирають звідусюди козаків, хлопів, різних гультяїв, саджають їх на пустирища і служать з ними Речі Посполитій!.. Над цим треба подумати і доповісти королеві та сеймові. Ми ще повернемося до цієї розмови, панове. А зараз, я гадаю, вам потрібно одне — притулок, бо, я бачу, пані Вандзя мріє про баняк гарячої води, чисту білизну і спочинок... Панове нічого не матимуть проти, якщо деякий час поживуть сусідами під одним дахом? — звернувся Яблоновський до Спихальського і Яненченка і, не чекаючи відповіді, ніби ця справа вирішена, додав: — Тут поблизу є у мене невеличка садиба, зараз слуги відведуть вас туди... Я вважаю, що і пан Яненченко, і пан Спихальський віднині перебувають на моїй службі?..

— Так, ясновельможний пане, — в один голос відповіли Спихальський і Яненченко.

4

Зовсім незатишно почувався Юрій Хмельницький у своїй немирівській фортеці на Викитці. Під його ногами горіла земля. Доведені до відчаю безконечними поборами, знущанням і глумлінням, селяни і міщани навколишніх сіл і містечок тікали в ліси, збиралися в купи і нападали на татарські й турецькі загони, що розбрелися по Поділлю збирати ясак. А коли по краю прокотилася чутка, що із Запорожжя з'явився якийсь Палій з козаками і б'є турків, у Тульчині, Джурині, Тиврові та Шпикові спалахнули справжні повстання. Їх очолили Абазин, Іскра та Самусь.

З огляду на те, що в селах і містах людей залишилося мало, особливо чоловіків, повстанські загони теж були малочисельні і не могли оволодіти Немировом. Однак вони завдавали відчутних ударів турецькій адміністрації та окремим невеличким татарським загонам. Палій же одного разу навіть спробував увірватися в Немирів. І хоча йому не пощастило захопити посад, Юрій Хмельницький не на жарт перелякався. Він послав двох гінців до кам'янецького паші з проханням прислати полк яничарів або чотирьохтисячний татарський чамбул, але повстанці тих гінців перехопили і повісили на роздоріжжі, при в'їзді до Немирова. Це вкрай зіпсувало настрої гетьманові.

— Ми повинні щось робити, — заявив він на раді, куди були запрошені всі старшини — турецькі, татарські й українські. — Не можемо ж ми сидіти у фортеці... І вийти з неї, щоб пройти Поділлям, вогнем і мечем покарати розбійників, теж не можемо: вони захоплять Немирів... Єдиний вихід — пробитися комусь у Кам'янець і привести від паші сильне підкріплення...

— Двоє уже наклали головами, — обережно сказав Многогрішний, боячись, аби вибір цього разу не впав на нього.

Всі мовчали. Ще стояли перед очима спотворені обличчя повішених, яких тільки

сьогодні поховали. Нікому не хотілося поділити з ними гірку долю.

— Однак їхати комусь треба, — промовив після паузи Азем-ага. — Справді, ми опинилися в скрутному становищі.

Ненко і Младен переглянулися. Кожного третього дня вони таємно зустрічалися з Арсеном Звенигорою, розповідали йому про все, що робиться в стані гетьмана. Однак істотних новин не було, бо і сам гетьман давненько вже не одержував ніяких звісток від візира та паші. Вони не раз говорили, що потрібно комусь їхати в Кам'янець, щоб там з перших уст дізнатися про наміри турецького командування.

— Дозвольте поїхати мені, — тихо сказав Ненко, потискуючи непомітно батькову руку.

— З ким? — швидко запитав Азем-ага.

— Гадаю, що самому найкраще.

Гетьман схвально кивнув головою.

— Я завжди був про цього молодого агу найвищої думки, — звернувся він до всіх. — І мені теж здається, що одному легше пробратися непоміченим, особливо вночі...

Коли Младен і Ненко після ради залишилися самі, Младен схвильовано прошепотів:

— Ненко, сину мій, я розумію, що тобі треба їхати, але закликаю тебе — будь обережний! Адже сам знаєш, що ризикуєш головою.

Ненко досі не міг звикнути, що його називають сином, що за нього щиро турбуються і непокояться за його життя і добробут. Ніколи раніш, відколи себе пам'ятав, ніхто не проявляв про нього ні найменшої турботи, як і взагалі про всіх яничарів, людей без роду й родини, і тепер йому було і якимось незвично, і дивно, і разом з тим радісно-бентежно на серці. Такий настрій не полишав його вже півроку, з того часу, як він визнав Младена за батька, а Златку — за сестру.

— Не турбуйся за мене, татку, — заспокоїв він старого. — Адже я поїду не сам...

— А з ким же?

— З Арсеном. Сьогодні ми попередимо його друзів у лісі, щоб не чіпали нас і забезпечили благополучний переїзд до Кам'янця і назад. Гадаю, під такою надійною охороною ми будемо в безпеці.

5

Немає у світі більш сильного і постійного почуття, ніж почуття любові матері до своїх дітей.

Кілька тижнів Вандзя не знаходила собі місця: весь час їй увижалися її маленькі синочки, вчувався їхній лепет. Вночі вона прокидалася з криком, схоплювалася і ходила по кімнаті, як сновида, кличучи дітей, і, не докликавшись, заливалася слізьми. Спихальський теж не спав, заспокоював, умовляв, голубив, поклавши її русокошу голову собі на груди. Але ніщо не допомагало. Жінка тужила, марніла, на очах танула, як воскова свічка.

Її стан помітив і полковник Яненченко, який поселився поряд і, зі згоди Спихальського, а вірніше — з наказу Яблоновського, який доручив Спихальському

таємно стежити за Яненченком, харчувався в сім'ї Спихальських. Вдень він рідко бував дома — більше швендяв по місту та в замку, але вечорами любив посидіти з паном Мартином за кухлем смачного львівського пива.

— Що з вашою дружиною, пане Спихальський? Вона, часом, не хворіє? — спитав він одного разу. — Погляньте, як змучилася, бідна! Може б, до лікаря її або до знахарки?

— Ніц не треба, — відповів пан Мартин сумно. — Минеться...

— Дивитися ж шкода.

Підкуплений душевністю полковника, захмелілий Спихальський відкрив панові Яну сімейну таємницю.

— За дітьми тужить... За татарчуками, — і розповів про свої і Вандині поневіряння на чужині. — Боляче мі, пане Ян, дивитися, як вона ся мучить. А чим можна допомогти?

— Час вилікує...

Однак час не вилікував, зате почав лікувати Яненченко. Помітивши, що Яблоновський не цілком довіряє йому і встановив за ним таємний нагляд, полковник і у Львові відчув себе незручно, а головне, невпевнено. Бажання грати першу скрипку, непомірне честолюбство і самолюбство жерли його душу, як вогонь — суху соломку. І в буйній уяві полковника визрівають заміри, які, на його думку, мають поставити його правителем цілого краю... У здійсненні цих замірів, сама того не відаючи, могла допомогти йому пані Вандзя.

Тепер він намагався повернутися додому раніше, ніж Спихальський, щоб поговорити з Вандзею наодинці. В цих розмовах він завжди непомітно торкався найболючіших струн її серця — розповідав про своїх дітей, про їхні дитячі забави та ігри, про свою тугу за ними і бажання забрати їх до себе у Львів. Згодом він сказав, що знає її таємницю, знає, чому вона так мучиться, терзає свою душу, не спить ночами, і поспівчував їй. Це прихилило жіноче серце до хитрого, не позбавленого гострого розуму полковника.

— Що ж мені робити, пане Ян? — питала змучена жінка. — Порадьте, як мені бути?.. Коли б я відала, що мої сини загинули, мені було б важко, боляче, але я знала б, що ця рана з часом зарубцюється, і змирилася б з жорстокою долею. Але ж я напевне знаю, що мурза врятував їх! Вони живі!.. А я не можу бачити їх, не можу взяти на руки їхні маленькі теплі тільця, не можу почути їхній щебет... Матка Боска, я збожеволю від такого горя!

— Пані, вам не треба божеволіти, — обережно почав Яненченко. — Є й інші можливості...

— Які? Хай пан скаже...

— Повернутися до своїх дітей.

— Єзус-Марія, хіба то можливо?! — аж кинулася Вандзя.

— А чому б ні? Що вам заважає? Кохання до пана Мартина?

— Пхе! — скривилася Вандзя і сумно усміхнулася.

— Ну, тоді я не бачу причини, чому ви маєте залишатися тут, у Львові.

— Пан Мартин не відпустить... А коли б і відпустив — то чи змогла б я, слабка жінка, добратися до Криму?

Яненченко примружив очі, легенько торкнувся тендітної руки пані Вандзі.

— Пані не треба добиратися до Криму... Є значно ближчий і легший шлях — якихось дві сотні миль...

— Який же? — насторожилася Вандзя.

Яненченко помовчав, вагаючись.

— Але, пані...

— Хай пан не думає, що я викажу його. Я ладна витерпіти все, аби лиш досягнути свого!

— Я вірю, пані... Тож слухайте: від Львова до Кам'янця зовсім недалеко...

— До Кам'янця?.. Але ж там турки!

— Ну, й що? Крим теж належить туркам...

— Але хто ж допоможе мені в Кам'янці? Я боюся, що мене схоплять і запроторять у Туреччину. А там — у гарем або у хлів, до скотини.

— Я допоможу пані...

— Ви?! Як саме?

— У Кам'янці в мене є друзі, які допоможуть вам. Досить мені сказати одне слово...

— То ви поїдете зі мною?

— Ні, що ви! Там на мене чекає шибениця... Але я можу написати листа, якого пані передасть моїм друзям. Це, звичайно, небезпечно. Якщо лист потрапить до пана Мартина, до воєводи Яблоновського, то нас обох стратять...

— До цього не дійде, клянусь вам!

— Ну що ж, тоді домовились... Хай пані приготує сакви в дорогу, бистрого коня — і з Богом!

— Дзенькую вам бардзо, пане Ян, ви добра людина, — аж зашарілася від щастя Вандзя.

Кілька днів вона таємно від чоловіка готувалася до втечі — насушила сухарів, припасла солонини, підбрала вбрання, зручне для далекої дороги, і написала Спихальському коротенького листа, в якому повідомляла:

"Любий пане Мартин, коли ти одержиш цього листа, я буду вже далеко, не шукай мене. Щиро дякую тобі за кохання, якого я, на жаль, не могла поділити, за добре ставлення, Я не варта тебе, тож не тужи за мною. Я вірю, що ти ще знайдеш своє щастя. А я полечу шукати свого... Прощай. Вандзя".

Вона пожвавішала, повеселіла, і пан Мартин теж розцвів, гадаючи, що дружина почала забувати Крим і все те, що прив'язувало її до нього. Ця радість засліпила його: він не помітив ні Вандзиноного готування до далекої дороги, ні загадкового блиску її голубих очей, ні бистрих поглядів, якими обмінювалась Вандзя з Яненченком.

Напередодні втечі вона попросила чоловіка дати їй трохи грошей і залишити коня — хоче проїхатися містом, заглянути в крамниці...

— Я супроводжуватиму тебе, моя люба, — зрадив Спихальський.

Та Вандзя запротестувала. Їй хочеться побути на самоті. Вона не суперечитиме, коли пан Мартин супроводжуватиме її наступно-го разу, а зараз вона хотіла б заїхати до монастиря кармеліток, щоб спокутувати гріхи... І ще хоче відвідати своїх подруг, котрі, як вона дізналася, живуть у цьому місті... Невже пан Мартин не дозволить їй цього?

Обеззброєний такими доводами і чарівною усмішкою, якої він давно не бачив на обличчі дружини, Спихальський погодився. Вранці осідлав коня, вишкріб з кишень усе, що встиг заробити на службі в Яблоновського, і вручив Вандзі, яка не приховувала свого тривожно-радісного настрою. Потім поцілував її, як завжди, у щічку і вийшов з двору.

— Все, пане Яне, їду! — вигукнула Вандзя збуджено, вбігаючи до покою Яненченка.
— Давайте листа!

Яненченко вийняв задалегідь заготовлені два листи, написані на тонкому жовтуватому папері, вклав у потайну схованку, майстерно зроблену в роговій оправі маленького дзеркальця, і простягнув жінці.

— Пані, тут ваша і моя долі! Будьте обережні! Люстерко ви повинні віддати тільки господареві харчевні, яка міститься у старому місті, навпроти Вірменського колодязя, — Енверу Кермен-азі... Запам'ятайте — Кермен-азі! Тобто камінь по-нашому... Запам'ятали, пані?

— Запам'ятала, — прошепотіла Вандзя, повторивши кілька разів чуже ім'я, що мало тепер для неї таке велике значення.

— Ну, то рушайте. І хай береже вас Матір Божа!

Він допоміг їй сісти на коня, відчинив ворота. Вандзя окинула поглядом невелике подвір'я, вікна, з яких вона не раз дивилася на схід, туди, де на неї чекало двійко маленьких синочків, високу постать чорнявого горбоногого полковника, котрий невідомо чому вирішив зробити для неї добре діло, і поволі виїхала на вузьку, майже безлюдну вуличку. Позад неї з тихим скрипом зачинилися старі дерев'яні ворота.

6

Сонце нещадно пекло ніздрюваті скелі над каламутним Смотричем, сірі, похмурі громаддя фортеці і черепичні дахи Кам'янця-Подільського. Спека стояла така, що босою ногою годі було стати на гарячу, мов присок, землю.

В таку післяобідню пору до старовинного кам'яного мосту, перекинутого через глибоку впадину Смотрича, що відділяла півострів, на якому сіріли кам'яниці міста, від материка, на змилених, стомлених конях під'їхали два вершники.

Біля мостової застави точилася суперечка. Кілька яничарів, оточивши невисокого стрункого юнака в польського крою одязі, щось наперебій намагалися втовкмачити йому, а він, мало не плачучи, відбивався від них і пальцем показував на той бік, мабуть, пояснюючи, що йому треба до міста.

Вершники зістрибнули з коней, припнули їх до конов'язі у затінку розлогих в'язів та лип і підійшли до гурту. До них зразу ж повернувся підстаркуватий розповнілий ага.

— Хто такі? Куди їдете?

— Сафар-бей, з Немирова... Їдемо в ставку паші від Азем-аги і гетьмана Юрія Хмельницького. Що тут за базар?

Яничари притихли й озирнулися на молодого красивого агу і його супутника, котрий пильно приглядався до білявого юнака в польському строї.

— Та ось приїхав тут один... Ніяких паперів, по-турецькому розуміє погано. Каже, що йому потрібно в місто, а з якою метою — відмовляється сказати...

— Значить, у нього є якась таємниця, — усміхнувся Ненко і звернувся до Звенигори: — Ну, нам пора їхати. Приведи коней!

Арсен, не спускаючи погляду з юнака, тихо прошепотів, так щоб його міг чути тільки Ненко:

— Чекай... Ти бачиш цього хлопця? Побий мене грім, якщо це не пані Вандзя, дружина Спихальського! Треба її якось виручити...

Ненко бистро окинув оком яничарів і прикинув незнайомця, обличчя якого справді мало скидалося на обличчя мужчини, за якого він себе видавав.

— Ага, я бачу, ви самі тут не з'ясуєте, хто цей незнайомиць, — звернувся він до старшого. — Гадаю, буде найкраще допровадити його в місто і передати в канцелярію паші. А там уже розберуться. Може, справді він привіз якісь важливі вісті?

Ага засопів носом, витер з блискучого лисіючого лоба рясний піт і буркнув:

— Якщо ага береться це зробити...

— Мені зовсім не важко: я ж їду туди.

Ага гукнув на яничарів, щоб віддали подорожньому коня і відпустили його. Юнак, видно, не розумів, чому так раптово змінилося ставлення до нього цих грубих, крикливих воїнів, але не став докопуватися причини, а зразу ж скочив у сідло і рушив до мосту.

— Пані Вандзя, не поспішайте, — раптом пролунав тихий голос. — Як трапилося, що ви опинилися тут, у Кам'янці? Де пан Мартин?

— Матка Боска! — Юнак враз зблід і злякано глянув на двох вершників, що їхали обабіч нього. — Хто ви?

— Не бійтеся, пані, — промовив уже голосніше Арсен, коли вони опинилися посеред мосту, — ми ваші друзі... Пам'ятаєте Звенигору? Я друг пана Мартина... Але ви не відповіли на моє запитання.

— Так, я Ванда Спихальська, — призналася збентежена жінка. — Вас, мабуть, дивує, чому я тут?

— Безперечно.

В голубих оченятах Вандзі застиг переляк, і хоч вона відповіла зразу, не затинаючись, Арсенові все ж здалося, що жінка говорить неправду.

— Я шукаю свою сестру... Кажуть, вона повинна бути десь тут.

— Чому ж з вами нема пана Мартина? Де він? Що з ним?

— Він поступив на службу до гетьмана Яблоновського... До того ж він зараз хворіє.

По тому, як непевно це було сказано і як порожевіли щоки пані Вандзі, Арсен зрозумів, що жінка все вигадує від початку й до кінця. Для чого це їй? Як вона

опинилася в Кам'янці? Що сталося зі Спихальським? Чи не ховається тут якась таємниця, яка, можливо, коштувала життя панові Мартину?

Він не міг дати відповіді на ці запитання. Сподіватися ж, що Вандзя чесно розповість про все, що трапилося після того, як вони розсталися у Краковецькому лісі під Немировом, було марно. Жінка явно щось приховує.

— Пані знає, де мешкає її сестра?

— Ні, не знаю.

— Де ж пані зупиниться?

— Ну, тут, напевне, є харчевня або корчма...

— Ми могли б запропонувати свою опіку, якщо пані дозволить. Адже в чужому місті та ще і в чужій країні такій чарівній молодій жінці не зовсім безпечно подорожувати одній.

— Дякую. Я охоче скористаюся вашою люб'язністю. Звичайно, якщо пан не стане набридливо нав'язувати своєї опіки.

— О ні, хай пані не турбується. Адже я це роблю для дружини свого найліпшого друга! — запевнив Арсен.

Вони з'їхали з мосту і, поминувши кам'яну браму, вимурувану над самим урвищем прямовисного берега, попрямували вузькою вулицею вгору, до центра.

Людей на вулицях було зовсім мало. Та й ті, забачивши вершників, хутко звертали вбік і зникали у дворах чи провулках. Минуло вже чимало років з часу турецької навали, але й досі всюди було видно сліди жорстоких боїв. Розтрощених вибухами будинків ніхто не лагодив. На черепичних дахах церков і костьолів, ратуші і будинків місцевої шляхти зяяли проломи, з яких із галасом вилітало вороння. Смердючі згарища поросли лободою та чортополохом. Тільки де-не-де можна було побачити ознаки життя — сохла на вірвовках випрана білизна або крізь запилене вікно виглядало на вулицю зелене листячко герані.

— Чи ви не знаєте, де тут Вірменський колодязь? — раптом запитала Вандзя, коли вершники виїхали на чималий майдан перед похмурым будинком ратуші.

— Як не знати, адже я народився і виріс у цьому місті, — відповів Арсен, дивуючись обізнаності своєї супутниці в таких деталях, про які чужинець не може знати. — Навіщо вам Вірменський колодязь?

Вандзя відповіла не зразу.

— Мені казали, що там недалеко є харчевня, де я могла б зупинитися...

Арсен приязно усміхнувся.

— Вважайте, пані, що вам пощастило: ми теж з моїм другом завжди зупиняємося в цій харчевні напроти Вірменського колодязя... Та ось і вона! — Козак показав нагайкою на чималий будинок по другий бік майдану. — До речі, зараз у Кам'янці харчевень зовсім мало, і всі вони в руках турків... Тож треба хоч трохи знати турецьку мову, щоб порозумітися з ними...

— Я трохи знаю татарську.

— О, тоді цього досить.

Вони перетнули майдан і незабаром в'їхали на широкий двір заїзду, де біля конов'язі стояло кілька коней.

Господар заїзду каведжі Кермен-ага, худий високий турок у засмальцьованому барвистому халаті і посірілій від поту чалмі, провів їх у напівтемне приміщення, де пахло смаженою бараниною і часником. Тут сиділо кілька подорожніх, біля них шастав хлопчина-служник. Під стелею гув рій мух.

Каведжі запросив їх поїсти, але Вандзя заперечила, сказавши:

— Я не голодна і, крім того, хотіла б помитися з дороги і відпочити... Коли б у заїзді знайшлося затишне приміщення, я добре заплатила б господареві.

Арсен переклав.

Кермен-ага вклонився і повів Вандзю нагору.

— Ненко, ти помітив, як сторожко тримається жінка? — спитав Арсен. — Я певен, тут якась таємниця. Що трапилося з паном Мартином? Я мушу вияснити це. Залишайся тут, а я миттю...

Він тихо піднявся дерев'яними сходами на другий поверх. У коридорі було порожньо: Кермен-ага і Вандзя вже встигли зайти в одні з багатьох дверей. В які ж?

Арсен почав обережно скрадатися, прислухаючись до звуків, що наповнювали цей великий дім. Біля одних дверей зупинився, припав вухом: з кімнати долетіли слова, що примусили його уклакнутися на місці. Говорила Вандзя, плутаючи польські, татарські і турецькі слова.

— Ага Кермен, я маю до вас пильну справу. Ви мене розумієте? Я не мужчина, я жінка... Ханум, ханум... Я дружина ак-мечетського мурзи, що в Криму. Ах, видно, ви нічого не розумієте! Матка Боска, він нічого не розуміє... Як же йому пояснити?..

Почувся скрипучий голос каведжі:

— Не хвилюйся, ханум, я все розумію. Кажу, в якій справі ти прибула сюди і хто тебе прислав? — Він добре говорив польською мовою.

Вандзя аж скрикнула радісно:

— О, ви говорите по-нашому! Тоді слухайте уважно: мене прислав сюди пан Яненченко... Полковник Яненченко. Чи пан каведжі знає його?

— Так, я знаю його. Що ж пані привезла мені від полковника?

— Люстерко... Пан полковник казав, що ви все зробите для мене, якщо я передам вам невеличке люстерко...

— Де ж воно?

— Хай пан залишить на деякий час кімнату, я повинна дістати його... Пан розуміє...

— Розумію, розумію. — В голосі каведжі забриніла нотка сміху. — Я знайду через деякий час.

Арсен ледве встиг відскочити і заховатися в дверній ніші сусідньої кімнати, як двері зі скрипом розчинилися і каведжі почимчикував коридором до виходу.

Коли завмер скрип сходів під його ногами, Арсен швидко прошмигнув до Вандинової кімнати і відчинив двері. З несподіванки жінка скрикнула і, отетеріло дивлячись на непроханого відвідувача, застигла біля столу.

Арсен причинив щільно двері, зупинився перед на смерть переляканою жінкою, яка марно намагалася неслухняними пальцями застібнути гудзики жупана.

— Пані Вандзя, я все чув. Давайте сюди дзеркальце!

— Але ж, пане...

Арсен вийняв пістоль. І хоча стріляти він, звичайно, не збирався, зброя подіяла на жінку магічно. Вона запустила руку в складки свого одягу, довго порпалася там, однак безуспішно: дзеркальце десь запропастилося. Жінка винувато-збентежено усміхнулася.

— Але ж, пане...

— Нічого, нічого, — підбадьорив її Звенигора, і не думаючи відвертатися. — Діставайте, пані! Розсупонюйтесь, розстібайте ваш незвичний одяг і діставайте! Ну!

Він вирішив не церемонитися з нею: кожної миті міг знову повернутися каведжі.

Вандзя знітилася і, відвернувшись, розстебнула широкий жовнірський пояс на штанях, з потайної кишеньки дістала невеличке металеве дзеркальце. В цю мить у коридорі почулося кахикання каведжі.

Арсен миттю вихопив в ошелешеної жінки дзеркальце і прошепотів:

— Про мене — ні слова! Скажи, що дзеркальця ще не знайшла... Що, може, воно біля сідла в саквах. Хай почекає... Пам'ятай — стріляю я без промаху!

Він швидко відступив у куток, за грубку, і сховався за широким дерев'яним ліжком.

Скрипнули двері, почувся голос каведжі:

— Ну що, пані, знайшла?

— Нехай пан ще зачекає трохи, — пробелькотіла Вандзя. — Я гукну пана... Бо ще не встигла...

— Як пані хоче. — І каведжі, здивовано стеновши плечима, позадкував з кімнати.

Вандзя в знеможі опустила на стілець. Арсен вийшов зі своєї схованки і став перед нею, тримаючи в руці дзеркальце.

— Пані, що з паном Мартином? Тільки — правду!

— Не турбуйтеся, він живий і здоровий.

— Де ж він?

— Залишився у Львові...

— А пані?

Вандзя мовчала. Боязко глянула на козака, і в її очах промайнула така туга, що Арсенові раптом стало соромно, що він розмовляє з беззахисною жінкою, тримаючи в руці пістоль. Застромивши зброю за пояс, уже спокійніше сказав:

— Отже, пані покинула мого друга?

— Так, — ледь чутно прошепотіла Вандзя.

— І куди ж пані простує? В Крим? До дітей?

— Так, — ще тихше промовила Вандзя, і на її очах блиснули сльози. — Пан догадливий...

— Я так і думав... А звідки пані знає полковника Яненченка? Якщо пані скаже правду, їй не треба мене боятися.

— Пан Ян теж у Львові... На службі у коронного польного гетьмана Станіслава Яблоновського.

— О! — вирвалося у Звенигори, який ніяк не сподівався, що полковник Яненченко, втікши від Хмельницького, опиниться аж у Львові. — То виходить, що то Яненченко передав дзеркальце Кермен-азі?

— Так.

— Що ж у ньому? — Арсен зі всіх боків оглянув дзеркальце, але не помітив нічого підозрілого.

— Всього лиш лист Кермен-азі, щоб він допоміг мені добратися до Криму... Пан Яненченко був такий добрий і шляхетний, що безкорисливо, з одного тільки співчуття погодився допомогти мені... Якби всі були такі, пане Звенигора...

— Де ж той лист?

— Хай пан відкрутить ручку...

Арсен швидко відкрутив рогову ручку і з неї витягнув згорнуту в трубку цидулку. Розгорнув. Повернув до світла. На двох невеличких клаптиках паперу густо, дрібними, як мак, літерами було написано по-турецькому.

В першому справді Яненченко просив Кермен-агу допомогти жінці, яка подасть цього листа, дістатися в Крим, де у неї чоловік і двоє дітей. А в другому...

Арсен не повірив своїм очам, коли прочитав другий лист. У ньому Яненченко звертався до кам'янецького паші з пропозицією за хопити Львів. "У всьому краї не знайдеться зараз і трьох полків боездатного війська, що могло б противитися вашій милості, вельмишановний паша Галіль. Гетьман Яблоновський ще тільки розпочинає збирати ополчення, яке сходиться з великою неохотою. Захищати Львів теж нікому. До того ж я, ваш покірний слуга, зумію відчинити потайні ходи, якими впусчу в місто значну частину війська його султанської величності, — писав зрадник. — Кращого часу для нападу, щасливішої нагоди для захоплення Львова і бажати годі!".

В першу мить у голову запала думка, що Вандзя — співучасниця Яненченкової зради, що вона знала, з чим їде в Кам'янець. Але глянувши в її засмучені очі, побачивши, з якою надією стежить вона за тим, як він читає цього злополучного листа, Арсен зрозумів, що жінка була введена полковником в оману, що він використав її як зв'язківця мимо її волі.

Що ж робити? Як бути з Вандзею? Залишати її саму тут ніяк не можна, щоб вона не розповіла каведжі про те, що лист, адресований йому, потрапив у чужі руки. Разом з тим каведжі знає, що йому є лист від Яненченка, і буде домагатися його у жінки. Якщо Яненченко довірив Кермен-азі таку важливу таємницю, то, безперечно, між ними здавна існує якась потаємна згода, домовленість, і старий здогадується, що лист дуже важливий.

Арсен гарячково обмірковував, як бути. Його погляд упав на два листочки, що тримав у руці, — один призначено Яненченком для Кермен-аги, а другий — для паші. А що коли пошити в дурні всіх — і Яненченка, і Кермен-агу, і пашу?

Він непомітно для Вандзі сховав листа, призначеного для паші, собі в кишеню, а

листа для Кермен-аги заклав у дзеркальце.

— Пані Вандзя, перепрошую вас уклінно за ту неприємність, яку завдав я вам своїм допитом, — промовив він, повертаючи жінці дзеркальце. — Я пересвідчився, що ви не вчинили супроти пана Мартина нічого лихого... А за те, що ви покинули його і хочете відшукати своїх дітей, я не осуджую: адже це так природно і кожному зрозуміло!

— Справді, пане? — скрикнула Вандзя радісно. — Якщо так, то ви шляхетна людина! Спасибі вам за добрість вашу...

— Не варто дякувати... Одно вас прошу: якщо хочете, щоб усе склалося якнайкраще, про цю пригоду мовчіть. Ніби мене ви й не бачили ніколи. І цієї розмови не було між нами. Зрозуміли?

— Так, пане.

— Ну, то прощайте. Бажаю вам щасливої дороги!

7

Того ж дня Арсен і Ненко попрямували до правителя кам'янецького пашалика Галіль-паші.

Своєю резиденцією паша обрав воєводський будинок, що заховався за могутніми стінами грізного замку, розташованого на скелястому березі Смотрича.

Спускаючись до Турецького мосту, Арсен відчув, як йому раптом перехопило віддих. Внизу, в глибокому каньйоні, лежали Карвасари! Той куточок землі, де він уперше побачив світ, де босоніж ганяв з хлопчачками в челика, де у братській могилі лежать останки його батька... А зараз там — пустирища і згарища, порослі дерезою.

На мосту, над каламутним потоком, що хлюпотів глибоко внизу, Арсен зупинився і перекинувся через кам'яні перила. Не міг відірвати погляду від рідних, до болю знайомих місць. В голові роєм завихрилися спогади, перед очима встали картини минулого життя, якому, як здавалося йому колись, не буде кінця... І де все те ділося? Якими вітрами розвіялося в безмірній далекості часу?

Легкий стогін вирвався з його грудей.

— Що тобі, Арсене? — сполошився Ненко.

Звенигора показав на темні купи золи над Смотричем, на запустілі руїни, порослі бур'янами. Глухо промовив:

— Там стояв наш дім. Там я народився... Це моя батьківщина. Розумієш?

Ненко обняв його за плечі.

— Розумію... І щиро співчуваю тобі. — А перегодя додав: — Гарно тут!

— Гарно, — погодився Арсен. — Дарма, що камінь навкруги, а гарно!.. Але ж бачиш — тепер мені сюди немає дороги. — І він показав на темні постаті турецьких вартових біля брами замку. — Тепер це чужий край, чужа земля... Османський пашалик, звідки султан зорить на всю Україну, щоб і її загарбати...

— Не думай так! Адже ми приїхали сюди саме для того, щоб ти відшукав вільну дорогу до рідного краю...

— Спасибі тобі, Ненку, за втіху. Боюся тільки, що довгою-предовгою буде ця дорога. І багато ще крові проллється на ній!

— І все ж не треба втрачати надії... Надія держить нас на світі... Ходімо! Час не жде.

З мосту дорога нагло роздвоїлась: одна круто повернула праворуч і зав'юнилась попід стінами замку, понад обривистим берегом — це починався битий шлях на Хотин, а звідти — на Волощину, Болгарію і Туреччину, а друга — довжиною в кілька десятків сажнів — стрімко подерлася вгору, до похмурих воріт замку, де на невеличкому похилому майданчику, ховаючись від пекучого сонця у тінь під кам'яні мури вежі, сонно стовбичили вартові.

В замку всюди було видно сліди недавньої облоги: розтрощені дахи будівель, подовбані ядрами вежі і стіни. На всьому лежав відбиток запустіння. І коли б не поодинокі постаті яничарів, що сновигали по подвір'ю, можна було б подумати, що замок покинутий людьми.

Галіль-паша прийняв посланців гетьмана у чималому прохолодному покої. Прийняв, всупереч їхньому побоюванню, дуже швидко, ніби давно і нетерпляче ждав на них. Мовчазний чауш провів їх похмурими коридорами, порожніми кімнатами і, вклонившись, відчинив двері до покою.

Ненко і Арсен ступили кілька кроків і зупинилися від несподіванки: прямо перед ними у позолоченому, обтягнутому оксамитом кріслі, що залишилося ще з польських часів, розвалився великий візир Кара-Мустафа. Праворуч від нього, пантруючи кожен рух візира, сидів Галіль-паша. Обабіч них, попід стінами, на шовкових міндерах, завмерли вищі урядовці кам'янецького пашалика.

Але недарма Ненко провів стільки часу в яничарських сейбанах — він миттю оцінив обстановку, якої ніяк не сподівався, і вклякнув на коліна перед великим візирем. Арсен грюкнувся на підлогу поряд з ним. Обидва застигли в шанобливому поклоні.

— Ну, з чим прибули гінці від гетьмана Іхмельніскі? — запитав скрипучим голосом візир і з-під чорної брови, побитої подекуди сивиною, кинув пронизливий погляд на двох молодиків.

— Великий візире, камінна опора трону падишаха, — промовив Ненко, підводячись, — гетьман і князь сарматської України, а також Азем-ага прислали нас до Кам'янця для того, щоб ми дізналися, коли непереможні війська володаря півсвіту виступлять походом на гяурів. Гетьман, спить і бачить золоті бані київських церков, великий візире. Йому не терпиться оволодіти древньою столицею урусів і лівим берегом Дніпра.

— Хай потерпить... Прийде час — і мій кінь скаламутить воду священної ріки гяурів!

Візир явно ухилився від прямої відповіді. Чому? Чи це його звичайна обережність і придворна звичка — затуманювати свої думки, чи тут якась інша глибша причина?

— Гетьман і Азем-ага просять надіслати їм кілька військових загонів, великий візире, бо тих воїнів, що маємо, не вистачає для охорони такого великого краю, — вів далі Ненко, намагаючись якимсь чином вивідати таємні наміри Стамбула. Однак про напади повстанців він промовчав.

— Передай, ага...

— Сафар-бей, — підказав Галіль-паша.

— Передай, Сафар-бею, гетьманові і Азем-азі, щоб допомоги ближчим часом не чекали. Хай обходяться тими загонами, які в них є! — з притиском відрізав Кара-Мустафа.

— Може, набрати військо з місцевого населення, великий візире? — вставив Звенигора. — Козаки — непогані воїни.

— Це розумна думка. Тільки вона однобока. Після двох походів під Чигирин я не можу повірити в те, що козаки стануть під знамена гетьмана Іхмельніскі. Якщо він за ці роки зібрав якусь мізерну сотню гультаїв і бродяг, то хіба ми можемо зараз сподіватися, що за місяць чи два під його руку зберуться цілі полки?.. Ні, не можна чекати такого чуда... Однак ми повинні поповнити наші війська новою живою силою. Яничарські сейбани в останніх війнах з невірними зазнали значних втрат. Раніш ми поповнювали їх болгарськими, сербськими та грецькими хлопчиками, а також дітьми рабів-гяурів. Та зараз їх стало обмаль. Передайте мій твердий наказ Азем-азі і гетьману Іхмельніскі, щоб вони забрали в населення тисячу хлопчиків віком від трьох до десяти років і прислали в Стамбул!

Арсен і Ненко мовчки вклонилися. Жодним словом, жодним порухом не виявили вони своїх почуттів. А Кара-Мустафа, не стільки відповідаючи на запитання гінця з Немирова, як розвиваючи свої думки, що, видно, давно бродили в його голові, вів далі:

— Нам потрібне не українське військо, а українська земля і ті багатства, що зростають на ній! Нам потрібні їхні діти, яких ми навчимо нашої мови, наших звичаїв, прищепимо їм нашу віру, і хай вони, коли виростуть, проливають свою кров за іслам і за нашу імперію! Це повинен розуміти кожен турецький ага!

— Ми розуміємо, — глухо відгукнулися Арсен і Ненко.

— Звичайно, цих моїх думок не слід передавати гетьманові Іхмельніскі, щоб у нього не виникло бажання переметнутися на бік урусів...

Кара-Мустафа зробив паузу, і нею спритно скористався Арсен.

— Ми пильно стережемо кожен крок гетьмана, великий візире. І переконалися, що за Дніпро йому ходу нема. А от...

— Що — от? — витягнув уперед жилаву шию візир. — Кажі!

— Ми боїмося, що він може за нашими спинами змовитися з поляками...

Візир переглянувся з пашею Галілем. По його темному сухому обличчі промайнула тінь.

— Є певні докази цього, ага?

— Так, — втрутився в розмову Ненко, відгадавши хід думок товариша. — Є певні докази цього... Ми дізналися, що полковник Яненченко, родич гетьмана і довірена його особа, таємно поїхав до Львова і зараз перебуває там як гість гетьмана Яблоновського. Ми не змогли дізнатися, про що трактує там Яненченко. Але оскільки ці переговори проходять без вашого відома, без відома Азем-аги і будь-кого з вищих турецьких достойників, то можна підозрювати, що наміри гетьмана нечесні і не відповідають інтересам Османської держави, великий візире.

Кара-Мустафа знову переглянувся з Галіль-пашею. Видно було, що ця несподівана звістка вразила їх. Вони обидва знали, що за Кам'янецький пашалик і за все Правобережжя, вірніш за ту його частину, на яку розповсюджувалася влада Османів, відповідають перед султаном безпосередньо вони вдвох.

— Це дуже важлива звістка, ага, — промовив візир. — Ми не можемо допустити, щоб у той час, поки ми перебуваємо в стані війни з Москвою, в наші північні справи вплуталася й Польща. Це зовсім не в наших інтересах. Ми не можемо допустити об'єднання цих двох великих держав! Нам несила буде протистояти їм обом, особливо тоді, коли на заході проти нас виступає Австрія! Мудрість нашої політики якраз і полягає в тому, щоб розбити ці дві гяурські держави поодиночі, не дозволивши їм об'єднатися... Якщо ж гетьман Іхмельніскі, переслідуючи свої власні цілі, прагне піддатися Ляхистанові чи намагається втягнути Ляхистан у коаліцію з Москвою, то він заслуговує найлютішої кари!

— Ми мусимо ще доповісти найяснішому візирові, що гетьман приховує від державної казни великі багатства.

— Що ага має на увазі?

— Погрозами і лютими тортурами він змушує багатих людей віддавати йому золото, самоцвіти й дорогоцінні речі... Але жодне акче, як нам відомо, не було передане в казну. Все залишається в Немирові, в тайниках гетьмана, великий візире.

Це було найболючіше місце Кара-Мустафи. Чуже багатство він сприймав як особисту образу. Замолоду він відзначався властолюбством, яке пізніше, в зрілі роки, доповнилося неймовірною жадобою наживи, майже зажерливістю. Саме на ґрунті властолюбства і користолюбства виникла смертельна ненависть його до паші Ібрагіма, з яким він суперничав і за посаду великого візира, і за вплив при дворі, і за багатства, що діставалися внаслідок військових походів. Тож почувши таку новину, він зразу стрепенувся. Якийсь мерзенний гяур — навіть хай це буде сам гетьман! — сміє уривати в нього, великого візира, грози навколишніх народів, ласий шматок? Це занадто!.. Власне, його вразила не стільки звістка про те, що Юрій Хмельницький здирствами й грабунками наживається, скільки думка, що тут можна самому непогано пожитися. Він зразу зіставив дві щойно одержані звістки — перебування полковника Яненченка у Львові і багатства гетьмана, які в його уяві прибрали надзвичайних розмірів, — і зрозумів, що легко буде ці багатства перетягти з тайників немирівського розбійника у власні кишені. Гм, ці два чорбаджії не дурні хлопці. Здається, їх посилає йому сам Аллах!

У першу мить він хотів віддати категоричний наказ негайно вилучити всі багатства у "князя і гетьмана сарматської України", але вчасно схаменувся. Ні, поспішати не треба! Передусім тому, щоб на дозвіллі обдумати, як повести справу так, щоб ці багатства, обминувши державну скарбницю, опинилися у повному його розпорядженні, а по-друге, тому, що коли дати гетьману ще якийсь час, він витисне із свого нечисленного населення і ту решту, яка ще в нього залишається в скринях, в капшуках і тайниках. Задоволений собою, Кара-Мустафа подумки усміхається, але його

сухорляве темне обличчя, на якому чорними агатами горять невеликі пронизливі очі, залишається суворим і непроникним.

— Спасибі вам, вірні мої слуги, за важливі звістки, — промовив візир, намагаючись зобразити на лиці люб'язну усмішку. — Я високо ціную ваші послуги і з радістю взяв би вас із собою у новий похід, де мені будуть потрібні сміливі, розумні й віддані люди, але я не можу цього зараз зробити, бо ви потрібніші тут, у цій північній країні, яку я завоював, а ви всі гуртом повинні утримати для слави і величі нашого сонцеликого падишаха, держави нашої та ісламу. Тож їдьте назад, у Немирів, пильно стежте за кожним кроком гетьмана і про все доповідайте паші Галілю... Ніхто, навіть Азем-ага, не повинен знати в Немирові про те, що ви розповіли тут. Це все дуже важливі справи, над розв'язанням яких я думатиму найближчим часом. Ідіть!

Арсен і Ненко низько вклонилися і, задкуючи, вийшли з покою. Мовчки перетнули замкове подвір'я і, тільки опинившись за ворітьми, на мосту, зупинилися і глянули один одному в вічі.

— Ти сподівався на таку зустріч? — спитав Ненко.

— Признатися по правді — ні! Я не думав, що великий візир у Кам'янці, — відповів Арсен. — Але, здається мені, нам пощастило... Ми зробили все, що могли...

Ненко хитнув головою.

— Так, не завидую я гетьманові. Міни під нього підведено потужні, і дивно буде, якщо хоч одна з них не вибухне. На цей раз високо він злетить і низько впаде!

— Туди зрадникові й дорога! — похмуро сказав Арсен, ковзнувши поглядом по спустілих Карвасарах. — Він сам собі викопав яму, сам собі накинув зашморг на шию. Ніхто за ним не тужитиме... Мене зараз цікавить інше: про який похід мовив візир? По всьому виходить, що це буде не похід на Київ, якого ми всі ждали. Тоді питання — куди ж?

— Цього я не знаю. Але у мене теж склалося тверде переконання, що походу на Київ не буде, — відповів Ненко. — Напевне, у світі відбулися події, про які ми нічого не знаємо, але які змусили Стамбул відмовитися від третього походу на Україну... Гадаю, що нам варто кілька днів побути в Кам'янці, дивись, щось і пронюхаємо. Візир приїжджав сюди не даремно.

— Я згоден з тобою. — Арсен ще раз глянув на рідні Карвасари і тихо рушив по мосту. — Крім того, у нас ще є одна пильна справа...

— Яка?

— Яненченко... Цей негідник з чорною совістю повинен поплатитися за свої злочини! — Арсен говорив рішуче, навіть зі злобою. — Цей потрійний зрадник ладен торгувати нашою землею і нашим народом, як своїм власним добром! Йому все одно, де розбишакувати, — чи на Лівобережжі, чи на Поділлі, чи запродувати Львів.

— Його доля теж у наших руках!

— Так. Мені гидко це робити, правда... Коли б я міг стати з ним до чесного двобою...

— Арсене, до чесного двобою можна ставати з чесним і прямодушним

супротивником, а з таким підлим перекинчиком, як Яненченко, слід воювати його ж зброєю, тобто підступом. Я нічого не бачу в цьому поганого... Тим більше, що ми не виноситимемо йому вироку, ми тільки відішлемо його ж листа Яблоновському, а той як захоче, хай так і судить.

8

Два наступні дні не додали нічого до того, що вже знали Арсен і Ненко, А на третій, уранці, трапилась пригода, яка змусила їх спішно покинути місто.

Ранок був сонячний, теплий. За вікном весело щебетали ластівки і цвірінчали розбишаки-горобці. Десять за стіною чувся брязкіт посуду і гомоніли жіночі голоси — то на кухні готували сніданок. Звідти просочувалися пахощі смаженої баранини з перцем і цибулею та підгорілих піде — коржів, що туркам заміняють хліб.

Арсен і Ненко після міцного сну відчували в тілі силу і бадьорість, а в шлунку — приємну порожнечу, яка буває у молодих людей, коли вони готуються добре попоїсти. Ось-ось до кімнати мав зайти господар кав'ярні — завжди послужливий Кермен-ага — і запросити вниз, до сніданку, як він це робив кожного разу, підкреслюючи повагу до грошовитих постояльців.

За дверима почувся тупіт ніг. Але це був не Кермен-ага, бо його кроків майже не чути було. У м'яких овечих чириках він ступав м'яко, скрадливо, мов кіт. Це ж були кроки грімки, бистрі. До того ж ішло двоє, поспішаючи.

За якусь хвилю кроки затихли. Десять грюкнули двері, і в ту ж мить пролунав приглушений, але сповнений жаху жіночий крик. В ньому вчувалася така смертельна туга, така безвихідь, що Арсен і Ненко здригнулися. То кричала Вандзя.

Не змовляючись, вони стрімголов кинулись їй на допомогу.

Двері до її кімнати були щільно причинені. Арсен з розгону штурхонував їх плечем, як вихор увірвався всередину.

І... зупинився.

Біля вікна, обличчям до дверей, стояла Вандзя. Мабуть, вона щойно підвелася з ліжка, бо була в спідній білій сорочці, боса, з розпатланим волоссям, що безладно падало на білі, аж рожеві після сну плечі. Лівою рукою вона намагалася прикрити розхристану пазуху, а праву викинула вперед, ніби захищалася від удару. На сполотнілому, приречено застиглому обличчі голубим жахом горіли великі прекрасні очі.

Посеред кімнати, спинами до дверей, височіли дві яничарські постаті. Один яничар, високий, кремезний, піднявши на рівні плечей руки і розчепіривши товсті, мов цурупалки, пальці, поволі наближався до Вандзі. Другий мовчки спостерігав цю сцену.

Побачивши Арсена, Вандзя хотіла щось крикнути, але не змогла, з її горла вирвався тільки хрипкий стогін.

Почувши позаду грюкіт дверей і тупіт ніг, яничари обернулись, і на Арсена глянуло побуряковіле, страшне від гніву вусате обличчя Спихальського. Якусь мить він нерозуміюче дивився на свого друга, ніби впізнаючи його, потім раптом в обличчі щось здригнулося, змінилося — і в очах спалахнула радість. Скоцюрблені пальці

розпросталися, руки широко розкинулися — і пан Мартин по-ведмежому згріб Арсена в обійми.

— Арсене! Холера! Це ти?

— Я, братику, я! — усміхнувся Звенигора. — Та не тисни так, бо й ребра поламаєш.

— Звідкіля ти тутай узявся, хлопаку?.. Ба-ба-ба, а то ж Ненко? От не сподівався!

— І ми не сподівалися зустрітися з тобою, пане Мартине... А ти як опинився тут?

Спихальський враз посуворішав. В обличчя знову шугнула темна кров. Очі блиснули і мало не вискочили з орбіт.

— Чого я тутай?.. Наздоганяв ось цю мерзенну зрадницю! Татарське сміття... І наздогнав! І задушу ниньки, як скажену кішку!

Він кинувся до Вандзі, та Арсен і Ненко схопили його за руки.

— Чекай, пане Мартине! Будь же лицарем! — вигукнув Арсен. — Адже перед тобою жінка!

— Жінка, ти кажеш?.. Ні, змія!

— Цить!.. Сюди йдуть!

У двері боязко заглянув Кермен-ага. Видно, крик Вандзі сполохав і його. Він ледве переводив подих.

— Ненко, спровадь його, будь ласка, — шепнув Арсен. — Нам тут зайві свідки не потрібні.

Ненко, люб'язно усміхаючись, вийшов з кімнати, узяв Кермен-агу під руку і тихо повів до виходу.

— Я буду вам дуже зобов'язаний, Кермен-ага, якщо ви негайно осідлаєте наших коней і коня пані Вандзі. А також приготуєте в дорогу що-небудь смачне...

— Ви маєте їхати?

— Так, за нами прислано гінців...

— Великий Аллах, а я думав, що то якісь розбійники.

— Не маєте підстав хвилюватися, ага, то порядні люди...

— Чого ж так перелякалась пані Вандзя?

— Вони шукали нас, а випадково потрапили в кімнату до неї, ага.

— То пані Вандзя теж з вами?

— Так, адже ми повертаємося в Немирів, а там повно кримчаків... Вони допоможуть їй...

Останні слова заспокоїли старого каведжі, і він, вибачаючись, почимчикував сходами вниз.

Коли Ненко повернувся до кімнати, Спихальський уже трохи вгамувався. Чоловіки відійшли в куток і, відвернувшись од Вандзі, яка одягалася, мирно розмовляли. Тільки бас пана Мартина воркотів сердито.

— Здаюсь, пане Арсене, тільки на одну твою вимогу — не зчиняти шуму тутай, у кав'ярні. Але як тільки виїдемо за місто, клянусь Перуном, я...

— Гаразд, пане Мартине, гаразд, — заспокоював розгніваного друга Звенигора. — Виїдемо за місто — там поговоримо... А зараз, прошу тебе, будь розумний і не здіймай

шарварку, щоб нас не схопила турецька варта.

Тим часом Вандзя одяглася і — ні жива ні мертва — стала перед чоловіками. Спихальський дивився на неї так, ніби хотів спопелити поглядом.

Коли всі вийшли у двір, там уже чекали їх осідлані коні. Ненко розплатився з каведжі, подякував за гостинність, і невеличкий загін виїхав за ворота.

За містом Арсен торкнув Спихальського за рукав і зробив знак, щоб той трохи відстав.

— Хто це з тобою? — спитав тихо, кивнувши на мовчазного супутника пана Мартина.

— Це пан Єжі Новак, мій добрий приятель і знавець турецької мови і турецьких звичаїв... На службі у Яблоновського... Коли я дізнався про зраду цієї негідниці і вирішив знайти її хоч на краю світу і покарати нещадно — що, клянусь гонором, і зроблю, хоч би проти мене повстали всі сили пекла і раю! — то пан Єжі ласкаво погодився супроводжувати мене... Як тільки я прочитав записку, залишену моєю колишньою малжонкою, я зразу кинувся по її сліду. Я знав, що в неї шлях один — до Кам'янця, бо тільки звідтам вона може добратися до свого мурзи. Тож мені потрібен був супутник, котрий добре б знався на турецькій мові і зумів би привести мене сюди...

— Гадаю, йому можна довіритися?

— Як мені. А що в тебе до нього?

— Не тільки до нього, а й до тебе. Ось доїдемо до того лужка на березі річки, напоїмо коней, пустимо їх попастися і там поговоримо...

Арсен стьобнув коня і риссю помчав уперед, до зеленого бережка, де над сріблястим плесом річки схилилися рясні, тіністі верби.

— Ось тут ми і поговоримо, друзі, — сказав він, коли всі спішилися, напоїли коней і пустили їх, стриженених, пастися. — Бо тут ми маємо розстатися...

— Як то розстатися? — здивувався Спихальський. — Хіба ми далі їдемо не разом?

— Ні, пане Мартине, ми з Ненком маємо повернути на Немирів, пані Ванда — з нами, а ви вдвох з паном Новаком помандруєте до Львова...

— Холера ясна! — розлютився Спихальський. — Як ти хитромудро розсудив, Арсене! А на якій підставі, прошу пана? Я мчав із Львова, як навіжений, для того, щоб покарати тоту шльондру, тоту зрадницю! А ти, виходить, намислив уже по-своєму? Га?.. Ні, братику, так не буде, слово гонору!.. Вона не повернеться живою до Криму, або я не зватимусь Мартином Спихальським, пся крив!

Він стукав шаблею, пирхав, мов кіт, і лаявся, мов перекупка на базарі. Налякана, прибита горем Вандзя знітилась і ховалася за Арсена. Ненко іронічно усміхався, а невисокий, але міцно збитий Новак стояв осторонь, і з його обличчя не зникав вираз подиву, бо він, видно, і досі не міг дотямити, які стосунки зв'язують шляхтича Спихальського і цих не то яничарів, не то козаків.

— Пане Мартине, заспокойся, — примирливо мовив Арсен. — Сідаймо кружка ось тут на травичку, витягаймо, щоб не гаяти часу, з саков хліб та все, що є у нас до хліба, і мирно, ладком побалакаємо.

Він розіслав у тіні, під вербою, широку попону, вийняв сухі турецькі коржі та смажену баранину, поклав усе це на широке листя лопуха. Новак додав окраєць хліба та шматок солонини. І Спихальський, побачивши їжу, замовк.

Всі враз відчули, як зголодніли.

Деякий час панувала тиша. Чулося тільки голосне плямкання Спихальського та форкання коней, які з насолодою хрумкали соковиту траву.

З річки повіяв легенький прохолодний вітерець, остуджував розгарячілі тіла подорожніх.

Коли сніданок було закінчено, Арсен сказав:

— Ну от, пане Мартине, тепер можна й поговорити... Чого ти хочеш?

— Кари на горло! — знову спалахнув невгамовний пан Спихальський. — І хай я буду песій син, якщо вимагаю забагато!.. Не став би ти, Арсене, з Ненком на перешкоді, я вже зняв би з цих білих плечей тоту голову, голову змії, голову горгони, підступної зрадниці!

— Ясно, — сказав Арсен і повернувся до Вандзі. — А що скаже пані Вандзя? Чому вона втекла від свого Богом даного чоловіка? Куди вона простувала? Хто її надоумив так зробити? І якого листа вона несла з собою?.. Все, пані, розкажіть! Нічого не приховуючи.

Вандзя несміливо глянула на чотирьох чоловіків, які оточували її, трохи довше затримала погляд на побуряковілому обличчі Спихальського і тихо почала розповідати.

— Коли я виходила за пана Мартина заміж, то справді кохала його. Але дуже скоро пересвідчилася, що він холодний до мене і почав задивлятися на нашу сусідку, пані Зою, дружину пана Ястржембського...

— Кгм, кгм, — закашлявся Спихальський і опустив очі.

— Я відплатила йому тим же...

— О небо! — вигукнув пан Мартин, стиснувши кулаки.

— І хоча я зовсім не була закохана в одного пана, я дозволила йому позалицятися до мене.

— Коли б я знав, я убив би тебе ще тоді! — рявкнув Спихальський. — Так усе перекрутити! Моє гаряче кохання видати за холодність!.. І кому дозволила залицятися до себе! На кого проміняла мене! На того зманіженого, бридкого слимака! Тьху!

— Дітей у нас з паном Мартином не було, а тому коли він несподівано зник...

— Зник!.. Люди, ви чуєте? Вона каже — зник! Але ж я обороняв Кам'янець і був узятий турками, шляк би їх трафив, у полон!

— Я зосталася зовсім одинокою, — вела далі Вандзя, не звертаючи уваги на їдкі репліки Спихальського. — Я не знала, де себе подіти, до кого прихилитися.

— Можна повірити!

— А потім трапилося найгірше: напали татари, схопили мене і затягли аж у Крим... Я тяжко страждала, побивалася за домівкою, за рідною землею, ладна була на крилах летіти на свою ойчизну...

— І скоро втішилася... В обіймах у салтана, пся крев! — Спихальський знову

затремтів від гніву і схопився за шаблю.

Але Арсен притримав його руку.

— Заспокойся, пане Мартине! Будь же лицарем!.. Кажіть далі, пані.

— А що я мала робити? Я була рабою... Наложницею...

— Холера ясна! — не стримався нещасний пан Мартин.

— А коли у мене народилося двійко синів — Алі та Ахмет...

— Ви чуєте?.. Прокляття!

— ...мурза забув про свій гарем і звав мене не інакше як коханою, своєю єдиною ханум, ненею¹⁶ його синів, які після нього стануть салтанами! І хоч серце моє ще рвалося на батьківщину, хоч у снах я майже кожної ночі бачила свій рідний край і своїх людей, я поволі починала звикати до думки, що батько моїх синів — мій чоловік, хата моїх синів — моя хата, а батьківщина моїх синів — моя батьківщина...

— Матка Боска, що тільки каже ця жінка! — Пан Мартин уперіщив кулачищами по траві так, що аж берег здригнувся. — Та вона тричі заслужила собі смерті!

— А коли підросли мої синочки, коли їхні рожеві вустонька лепетали ніжне словечко "ненька", коли їхні рученята не тільки шукали моєї пазухи, а й обвивали мою шию, я зрозуміла, що на світі є така любов, до якої не можуть дорівнятися ніякі інші любові, — материнська любов!..

Спихальський похилив голову, мовчав.

А Вандзя після паузи вела далі:

— Однак недовго втішалася я дітьми. Одного ясного літнього дня напали козаки, спалили Ак-Мечеть, повбивали багатьох жителів, а тих, хто не встиг втекти в гори, забрали в полон... Ні, я не кажу, що стала полонянкою у запорожців. Вони вважали, що визволили мене з неволі агарянської. І я разом з усіма поверталася на рідну землю... В поході я зустріла свого колишнього чоловіка... Але люта туга за дітьми, яких, я певна, врятував мій чоловік, салтан, точила мені серце... Мої ноги несли мене все далі і далі, на Україну, в Польщу, а душа моя рвалася назад, у Крим, до моїх маленьких беззахисних сиріток, які день і ніч стояли переді мною в моїй уяві, простягали до мене рученята і кликали до себе... Чи ж могла я не повернутися назад?..

— Нещасна, — зітхнув Спихальський.

— Мені допоміг полковник Яненченко, наш сусід, якому я відкрила свою таємницю. Він дав мені листа до каведжі в Кам'янці, щоб той перепровадив мене в Крим...

— Прокляття! — заревів Спихальський, почувши таку несподівану для нього новину. — Я уб'ю його!

— Тепер ви все знаєте, панове, — тихо прошепотіла Вандзя. — Чим же я завинила перед паном Мартином? Хіба тим, що люблю своїх дітей?

Вона замовкла і низько похилила русокошу голівку. Всі теж мовчали. Тільки Спихальський люто сопів.

Тихо шелестіло на вербах листя. З голубої високості усміхалося і землі, і людям, і всьому живому золоте сонечко. З річки повівало приємною прохолодою і гостро-терпким запахом лепехи та водоростей. З гаю, що неподалік розкинувся попід

горою, долинали заспокійливе кування зозулі.

Всі мимоволі вслухалися в те кування, і ніхто не наважувався порушувати тиші, бо кожному хотілося дізнатися, а скільки ж років накує сива зозуля? Чи довго топтати ряст на цій широкій, милій землі?

Та ось зозуля замовкла, і знову настала дзвінка тиша.

Арсен підвів голову і, ні до кого не звертаючись, повторив у задумі останні слова Вандзі:

— Справді, чим же завинила ця жінка? Хіба тим, що любить своїх дітей і хоче бачити їх?

Спихальський похилив голову і довго мовчав. По тому, як з його грудей виривалося тихе зітхання і все менше і менше посіпувався вус, видно було, що буря в його душі почала вщухати.

Нарешті він поволі підвів голову.

— Арсене, я давно вже переконався, що серед нас ти найбільш поміркована і справедлива людина... І серце маєш добре... За що і люблю тебе, як брата... Тож хай ця жінка... іде... куди хоче... Аби з моїх очей!.. Але, клянусь ойцем, якщо вона знову стане коли-небудь на моєму шляху, то... — голос його заgrimів і враз обірвався.

Спихальський замовк.

Арсен поклав руку йому на плече.

— Зрозуміло, Мартине... Вона з нами поїде до Немирова, а звідти — куди захоче. — І повернувся до Ванди: — Ідіть, пані, збирайтеся в дорогу, а в нас тут ще буде чоловіча розмова...

Коли Ванда підвелася і відійшла, Арсен тихо сказав:

— Ну от, з цим покінчено... А тепер, пане Мартине, і ви, пане Новак, дивіться сюди... — Він вийняв з кишені папір і подав Новакові. — Пан, здається, розуміє по-турецькому, хай прочитає і для пана Мартина...

Новак прочитав і переклав листа.

— Стонайдцять дзяблів! — вигукнув Спихальський. — Що це означає, Арсене? Чий це лист? Як він потрапив до тебе?

— Я відібрав його у Вандзі...

— Невже це полковник Яненченко?..

— Так, це він пише кам'янецькому паші. Він пропонує йому свою допомогу у взятті Львова... Як бачиш, пане Мартине, це набагато серйозніше, ніж зрада пані Вандзі!

— А так, це набагато серйозніше, побий мене Перун! Що ж будемо робити?

— Нам треба негайно мчати до Львова, — сказав Новак.

— Так. Я віддам вам цього листа, передайте його Яблоновському, — погодився Арсен. — А він уже знатиме, як розквитатися із зрадником!

— Але ж, друзі, я не думав повертатися до Львова! — вигукнув Спихальський. — Тепер мені нема чого там робити — ні у Львові, ні в Круглику!.. Я гадав, що поїду з тобою, Арсене... В Україну!

— Друже мій, — Арсен обняв його за плечі, — я був би дуже радий разом з тобою

прибути до нас додому. Всі мої теж щиро вітали б тебе... Як сина і як брата. Але зараз ти мусиш супроводжувати пана Новака. Адже дорога далека і небезпечна, а листа обов'язково потрібно довести і передати безпосередньо в руки гетьмана. Йдеться про дуже серйозні речі!

— Я розумію.

— А до нас ти, гадаю, не забаришся?

— Ще б пак!

— Ну от, коли затужиш дуже, приїзди, друже мій! Двері моєї хати, якщо вона у мене буде, завжди відчинені. А серце — також! — І Арсен тричі навхрест почоломкався зі Спихальським.

9

Полковник Яненченко ступив через поріг і, лівою рукою притримуючи шаблю, щоб не бряжчала, шанобливо вклонився.

— Кликали, ясновельможний пане?

— Так, пане Яне, — відповів Яблоновський, пильно вдивляючись у міцно збиту, кремезну постать полковника. — Проходь, сідай... Маю до тебе пильну розмову.

Яненченко окинув бистрим поглядом простору кімнату. Обабіч столу сиділо двоє — Спихальський і Новак. Щось відразу не сподобалося полковникові у виразі облич цих шляхтичів, але він не міг зрозуміти, що саме, а тому зразу відмахнувся од тривожної думки, що гнітила його з часу від'їзду пані Вандзі.

— Слухаю, ласкавий пане, — сказав він, сідаючи на дзиглик і ставлячи між коліннями шаблю.

Яблоновський мовчав. Його худорляве гордовите обличчя було непроникне. Холодні голубі очі уважно вивчали кожну рисочку на полковниковому лиці, і від того Яненченку ставало трохи моторошно. Чого покликав гетьман? Яку пильну справу має до нього?

— Як живеться-ведеться панові у Львові? — запитав Яблоновський.

— Спасибі, добре.

— Ніхто не притісняє і не ображає тут пана?

— Дякувати Богові, ніхто.

— Чому ж полковник за притулок і щедрість його мосці короля польського, а також за мою ласку платить чорною невдячністю?

Яненченко відчув, як у нього похолело під серцем.

— Як розуміти слова пана коронного гетьмана?

Яблоновський рвучко встав, перехилився через стіл і тицьнув майже під самий ніс Яненченкові невеличку цидулку, в якій той миттю впізнав свого листа кам'янецькому паші.

— Пан впізнає свою руку? — грізно спитав Яблоновський.

Яненченко зблід. У роті раптом пересохло. Тепер йому стало зрозуміло, чому воевода покликав його до себе в такий невідходящий для аудієнції час і чому не сподобались йому відверто ворожі погляди Спихальського і Новака. Але полковник не

думав одразу здаватися.

— Пан гетьман жартує? — здивувався Яненченко. — Адже то написано по-турецькому!

— Це тільки засвідчує, що в особі полковника ми маємо хитрого і розумного ворога, який знає не тільки польську мову та латинь, а й турецьку... Сподіваюся, що пан полковник буде розумний до кінця і не змусить нас вдаватися до недостойних шляхетського стану засобів допиту.

— Ясновельможний пане, я не розумію, в чому ви обвинувачуєте мене! — вигукнув Яненченко, підвівшись із дзиглика.

— У зраді, пане! — з притиском сказав Яблонівський. — В тому, що ви хотіли здати Львів туркам!

— Це неправда! Це чиясь зла вигадка!

— Вигадка? — Яблонівський іронічно усміхнувся. — Я теж хотів би вірити, що це тільки чиясь вигадка, бо пригрів у Львові і взяв на королівську службу пана я. Однак докази такі, що я не маю ні найменшого сумніву в правдивості їх!

— Докази? Хотів би я їх почути або побачити!

— Далеко за тим ходити не треба... Ось перед вами пани Спихальський та Новак, вони щойно повернулися з Кам'янця, де бачили пані Ванду Спихальську. Рятуючи своє життя, жінка розповіла, від кого одержала лист.

— Я повторюю — це наклеп!

— Слідство з'ясує все, і ви матимете змогу на суді довести свою невинність. А зараз дозвольте вашу шаблю!

Спихальський і Новак стали обабіч полковника, який тремтячими руками відстебнув від пояса шаблю і поклав на стіл перед воєводою.

— Відведіть його в темницю, панове! Та поставте кмітливих вартових!

ЗАПОВІТ КОШОВОГО

1

Ні того літа, ні взимку Кара-Мустафа не напав на Київ. Несподівано становище Туреччини ускладнилося: Австрія, Венеція та німецькі князівства оголосили хрестовий похід проти Османської імперії. Папа Інокентій XI примусив католицьку Польщу приєднатися до цієї коаліції, і хоча Річ Посполита була на той час вкрай виснажена безперервними війнами та шляхетськими міжусобицями, король Ян Собеський вів з Австрією трактат про взаємодопомогу і зобов'язався виставити сорок тисяч війська. Тому Кара-Мустафа почав готуватися до великої війни на заході. До того ж запорожці спустошили Крим, а восени доценту зруйнували відбудовані яничарами фортеці в гирлі Дніпра, що мали стати опорними базами турків.

Виснажені й розорені багаторічними війнами, Москва та Лівобережна Україна здобули нарешті на деякий час передишку. Самойлович, влада якого відтепер сягала тільки на Лівобережжя та Київ з невеликою територією на захід та південь від нього, обмеженою річками Ірпенем та Стугною, доукомплектував свої поріділі полки і посилав тисячі грабарів на будівництво оборонних споруд у Києві.

Після невдалого походу на Лівобережжя Юрій Хмельницький нікуди більше не потикався з Немирова. Та й у самому Немирові відчував себе, як на вулкані. Все літо й осінь на Поділлі вибухали повстання. Загони запорожців, послані Сірком, піднімали людей на боротьбу проти турецько-татарських загарбників та ненависного запродавця Юрія Хмельницького.

Тільки з настанням зими повстання почали затухати. Люті морози і глибокі сніги змусили повстанців згорнути бойові дії: запорожці потягнули на Запорожжя, а селяни розбрелися по селах та хуторах.

Арсен та Роман разом із Палієвим загоном гасали по Наддністрянщині, Поділлю, не раз навідувалися таємно в Немирів до Младена та Ненка, приносили запорожцям цінні відомості про турків і татар, про їхні наміри, про Юрія Хмельницького, але ніде і ні від кого не змогли добути жодного достовірного слова про Златку і Стеху. Дівчата як у воду канули. Їхній слід губився, як вони думали, в Криму, серед невільників салтана Газі-бея. Друзі поривалися знову в Крим, але після походу запорожців на кримське ханство та пониззя Дніпра всі шляхи для них туди були відрізані. Сірко теж нічого не міг придумати, щоб допомогти козакам. Тільки навесні він повідомив Арсенові, що готується московське посольство в Бахчисарай для мирних переговорів з турками і ханом, і обіцяв посприяти, щоб Арсена було включено до складу посольства як товмача, а Романа — як джуру. Козаки тільки й жили цією надією.

2

Взимку Іван Сірко відчув, що сили його починають швидко танути, але з Січі не виїздив. Повсякденні турботи про укріплення фортеці, про будівництво нових човнів і лагодження старих, про виготовлення пороху, селітри та зброї і ще десятки різних великих і дрібних клопотів тримали його на ногах. Він змарнів, погано спав, відчував нехоть до їжі. Січові лікарі і знахарі поїли його настоями і наварами трав і коріння, та це не допомагало. Після Великодня кошовий відчув себе так погано, що залишив Січ і поселився в Грушівці, своєму хуторі, на березі Дніпра.

Одного дня — це було першого серпня — гонець передав Палієві, Арсенові і Романові наказ кошового негайно прибути в Грушівку. В Арсена тьохнуло серце — невже гетьман погодився включити їх у склад посольства?

До Грушівки десять верст, і козаки промчали ту відстань швидко. Залишивши стриножених коней на лузі, вони піднялися нагору, до хутора, і зупинилися на подвір'ї, перед чималою хатою, над якою курився виплетений з лози і обмазаний рудою глиною широкий димар. З хати вийшов джура кошового.

— Кошовий на пасіці, — сказав він.

Козаки пройшли садом, спустилися в затишну улоговину, що вела до Дніпра, і попростували стежкою до невеликої чепурної хатини. За нею, попід горою сіріли вулики-дуплянки. В полуденній сонячній тиші густо пахло медом і вощиною. Гули бджоли.

Біля хатини, під розлогою старою липою, за довгим столом, заставленим полумисками зі смаженою рибою, локшиною, стільниками з медом, сидів гурт старшин

і значних козаків. У голові столу, на дощаному тапчані, опираючись гострими ліктями на високо збиті подушки, напівлежав Сірко. Перед ним стояли миска із свіжими стільниками, в яких іскрився молодий запашний мед, і кухоль узвару.

Побачивши кошового, Арсен мало не скрикнув від жалю. Що з ним сталося! Замість кременної постаті — німечний скелет, обтягнутий пожовтілою зморшкуватою шкірою. Замість блиску в очах — пригаслий, байдужий погляд...

Прибулі привіталися.

— Чолом, батьку кошовий! Чолом уславленому товариству!

Сірко пожвавішав, уздрівши Арсена. Поманив його до себе пальцем.

— Іди сюди, голубе!

Арсен підійшов, сів на тапчан. Сірко обняв його і, слабкою рукою притягнувши до себе, поцілував у щоку.

— Радий бачити тебе, синку... Маю звістку з Батурина: поїдеш товмачем з московським посольством стольника Тяпкіна в Бахчисарай. Тож зможеш там дізнатися щось певне про наречену і сестру...

— Спасибі, батьку.

— Ну, йди... Сідайте до столу. Пригощайтесь, друзі. А потім поговоримо.

Підійшло ще кілька козаків, старшин. Сіли, випили по чарці слив'янки, побажавши Сіркові доброго здоров'я, і взялися до їжі. Кошовий не їв і не пив — тільки припрошував інших. Джура налив у чарки знову. Та всі, мов змовившись, тільки пригубили і поставили назад. Чекали розмови з кошовим, відчуваючи, що вона буде і важливою, і останньою в його житті.

Відкинувши голову на подушку. Сірко мовчки дивився на своїх побратимів, і ніхто не здогадувався, які думи борознять його чоло. Він переводив погляд з одного на другого, ніби прицінювався, хто чого вартий. Тут і Іван Стягайло, і Іван Ріг, і Андрій Могила, і Самусь, і Абазин, і Палій... І ще добрих три десятки значних козаків, відомих не тільки на Січі, а й по всій Україні.

Врешті обід скінчився. Старшини поклали ложки, подякували господареві за хліб-сіль.

— На здоров'я, друзі, — тихо проказав Сірко і глянув на джуру. Той підвів кошового, намостив йому під спину кілька подушок. Сірко перевів дух і промовив — знову тихо, але якось урочисто:

— Запросив я вас до себе, братчики, для того, щоб попрощатися... Назавжди... Навіки...

Козаки загули.

— Що ти, батьку! Бог з тобою! — замахав руками Іван Стягайло. — Ми сподіваємося, що ти видужаєш і ще не раз поведеш нас на супостатів!

Сірко кволо усміхнувся.

— Ні, браття, я не тішу себе такою надією. Дні мої полічені, і щербата з косою вже стоїть на моєму порозі... Та я не боюся її. Звик... Бо не раз і не два замахувалася вона на мене, щоб зняти голову, а я все жив і жив! І рясту потоптав доволі, і крові пролив

чимало, і горілочки попив досхочу... Тож пора і честь знати. Пора вже, мабуть, братчики, з козацького сідла пересідати в човен Харона...

Козаки загули знову, але на цей раз значно тихше. Кожен бачив, що й справді старому кошовому три чисниці до смерті.

— Та й гріхи свої пора спокутувати...

— Опам'ятайся, Іване! Які гріхи у праведника! — вигукнув Метелиця.

— Який же я праведник? Скільки душ погубив. Хоч і вороги, а все ж люди... Та не про це зараз мова, товариство. Я не сповідатися прийшов перед вами, а прощатися... А коли прощаєшся з найближчими людьми, з якими довгі роки ходив крутими шляхами-дорогами, то хочеться сказати їм щось найважливіше, найзаповітніше, чого не маєш права не сказати, забрати з собою в могилу...

— Ми слухаємо тебе, батьку, — промовили козаки.

Сірко передихнув, змахнув з лоба рушником краплини поту.

— Я знаю, звичайно, що мої слова — не закон для вас, що ви будете діяти і чинити по-своєму... Так велося споконвіку, так вестиметься і далі, скільки буде світа-сонця на землі... Та є деякі речі, яких не вичитаєш ні в якій книжці, є деякі знання, які здобуваються не в школі, а в житті, і про це якраз я й хотів би з вами поговорити перед смертю...

— Ми слухаємо, батьку.

— Живемо ми, друзі мої, в дуже тяжкий час. Вітчизна наша лежить у руїнах, дощенту сплюндрована ворогами. Народ винищений або розбігся у пошуках затишку й хліба. Десятки тисяч людей з правого берега за ці роки переселилися на Лівобережжя, на Донець і Оскіл — аж до Воронежа. Дике поле, що відокремлювало нас від ворогів, поширшало, родючі поля заросли тирсою і буркуном. Дійшло до того, що калмицький хан посилає послів до султана, щоб той віддав йому землі між Дніпром і Дністром для випасання табунів. Кримська та Буджацька орди почувають себе на Правобережжі господарями... І ми стоїмо перед загрозою навіки втратити ці землі... Тому заповідаю вам — і далі, як споконвіку, мужньо стояти супроти ясирників, звідки б вони не приходили! Не випускайте, браття, шабель із рук, поки криваві чамбули розгулюють по наших степах...

Всі мовчали, суворі й пригнічені. Ні для кого сказане Сірком не було таємницею, але слова старого кошового, мовлені на смертному одрі, кожному здавалися і вагомими, і болючими і навіки закарбовувалися в серцях.

На пасіці стояла тепла літня тиша. Тільки чулося безперервне трудівниче гудіння бджіл та шемрання вітерцю у верховіттях дерев.

Трохи спочивши, кошовий знову промовив:

— Я вже казав — Правобережжя знелюдніло... Самойлович, дбаючи передусім про свою владу й прибутки, не відпускає колишніх втікачів з Правобережжя, які в час воєнного лихоліття знайшли притулок на лівому березі, назад, на їхні дідизни. Виникає загроза, що ці землі будуть заселені кимось іншим. Тож, відбиваючи ясирників, думайте і над тим, щоб знову заселити той край і зберегти його для нащадків наших...

А це можна зробити тільки тоді, коли там буде військова сила, яка захищатиме народ. Із шістнадцяти козацьких полків, що були на Правобережжі при Богданові, тепер не лишилося жодного... Я вже послав туди Палія, Самуся, Іскру і Абазіна з невеликими загонами запорожців... Тож хай кіш допомагає їм і зброєю, і порохом, і оловом, і людьми та продовольством, бо вони там робитимуть велике діло. Покляніться, що Січ завжди буде для них опорою і притулком в тяжкий час! Що Січ завжди допомагатиме — явно чи таємно — цим наставленим мною полковникам у їхніх многотрудних діяннях по відродженню правого берега!

— Клянемося! — хором відповіли старшини і значні козаки.

— Чув я, що турки ставлять мідні слупи на Поділлі і в Карпатах, роблять новий кордон, відтинаючи добрячий шмат землі нашої, щоб навіки приєднати її до султанських володінь... І для мене, і для вас усіх не таємниця, що шляхта ще міцно тримає в своїх руках Волинь та Галичину і не губить надії коли-небудь заволодіти знову Правобережжям і всією Україною... І досі, як і за Богдана, зі всіх боків нам тісно... Тож, браття, єдиний наш порятунок — шабля! Тільки вона врятувала нещодавно Лівобережжя і Київ від винищення і повної загибелі. Досвід підказує, що в тих тяжких обставинах, що склалися для нашого народу, єдиним нашим захисником є збройна сила, а найперше — Січ Запорозька! Бережіть її як зіницю ока! Не допускайте розбрату! Тільки йдучи цим шляхом, ми можемо врятувати народ український від поголовного винищення, від остаточної загибелі, яку приготували для нього найлютіші вороги його! На цьому повинна і далі стояти Січ! Якщо вона схибить, то завдасть непоправної шкоди і собі, і всьому народові...

— Розуміємо, батьку! Розуміємо! — загули козаки.

— А щодо Юрка Хмельницького і Кара-Мустафи, то знайте — на сьогодні це найлютіші і найнебезпечніші вороги наші. І я заповідаю вам боротися з ними до останнього! І чим швидше згинуть вони, тим краще для народу нашого!

— Будемо боротися, батьку! Не сумнівайся! — за всіх проказав тихо, але твердо Палій.

— Арсене, сину мій, — раптом звернувся кошовий до Звенигори, — і Кара-Мустафу, і Юраська нелегко і непросто дістати. Тому я покладаю особливі надії на тебе, на твою спритність і твій розум... Там, де не зможе пройти козацький кінь, де не допоможе козацька шабля, там пройдеш ти... Розумієш мене?

— Розумію, батьку, — похилив голову перед умираючим Арсен, відчуваючи, як гіркий клубок здушив горло. — Зроблю все, що зможу...

— Амін! — прошепотів Сірко стомлено. — Тож із цим покінчено... Лишається сказати ще одне: хотів би я знати, кому ви вручите після мене булаву кошового?

Всі мовчали. Запитання було несподіване і серйозне. А також зачіпало інтереси більшості присутніх тут старшин, бо хто ж із них не мріяв побувати коли-небудь кошовим, потримати в руках булаву, що давала необмежену владу над багатотисячним військом?

— Хай це тебе не турбує, Іване, — сказав після тривалої мовчанки Стягайло. —

Виберемо достойного!

— До булави треба й голови. Не забувайте цього ніколи, — тихо промовив Сірко. — Я стою одною ногою в могилі, тож, гадаю, на мене не образяться мої побратими, коли я висловлю свою думку...

— Кажі, батьку! Кажі!

— Час зараз такий, що на чолі війська повинна стояти людина смілива і розумна, чесна і досвідчена у військовій справі і в житті... Серед вас є така людина...

— Хто ж це, батьку? — почувлися голоси.

— Семен Палій!

Запала тиша. Для Палія це було великою несподіванкою. Не меншою несподіванкою, напевне, це було і для решти старшин. Хтось крякнув. І знову настала тиша.

— Чого ж ви мовчите? — з усмішкою спитав Сірко. — Не я ж вибираю кошового... Я тільки висловлюю свою думку...

— Молодий ще, — похмуро кинув Іван Стягайло. — Хай почекає. Адже є старші!

На вустах Сірка промайнула ледь помітна гірка усмішка. І зразу зникла. Кошовий важко задихав і відкинув голову на подушку. Холодний піт зросив його чоло.

— Ми стомили кошового, — тихо промовив Семен Палій і перший встав з-за столу. — Прощай, батьку!

Старшини і значні козаки теж підвелися і почали прощатися. Кожен підходив до ліжка, доземно вклонявся і тихо відходив. Стягайло зняквоіло пробурмотів:

— Пробач мені, Йване. Засмутив я тебе. Ляпнув необдуманно... Будь певен, оберемо ми достойного!

Сірко не відповів нічого, і Стягайло, потоптавшись, відійшов.

Незбаром пасіка опустіла. Біля кошового залишився один джура. Хоча припікало літнє сонце, хворий попросив прикрити його кожухом. А через годину його не стало...

3

На другий день після похорону у військовій канцелярії зібралася старшинська рада. Велика простора кімната ледве вмістила всіх значних козаків — військового суддю, військового писаря, осаулів, тобто помічників кошового отамана, курінних отаманів, а також старших та "луччих" козаків, які в минулому обиралися отаманами або прославилися військовими подвигами чи мали великі господарства.

За столом, на покуті, під образами стояли клейноди — прапор і бунчук. На столі, застеленому заради урочистої хвилини шовковою турецькою скатертиною, виблискувала самоцвітами булава кошового отамана.

До чиїх рук вона потрапить?

Погляди всіх присутніх були звернуті на неї. Кожен знав, що не на військовій раді, яка має зібратися опівдні, а тут, на сходці, буде названо людину, яку потім рада має обрати кошовим. Так велося здавна.

Але кого буде названо?

Покійний кошовий Сірко подав перед смертю свій голос за Семена Палія. Це знали

всі. І з цікавістю поглядали на широкоплечого красеня, котрий скромно сидів на лаві біля порога в оточенні своїх друзів — Арсена Звенигори, Романа Воїнова, Метелиці, Андрія Могили, Самуся, Іскри та Абазина.

За столом, залишивши незайнятим місце кошового, сиділи Іван Стягайло та Іван Ріг — найвпливовіші отамани, котрі — усім це було видно — з надією позирали на булаву кошового.

Кому ж усміхнеться фортуна?

Першим — по старшинству — підвівся і став говорити військовий суддя, старий сивоусий козак, давній сподвижник Сірка.

— Браття отамани, преславні лицарі запорозькі, — промовив він глухуватим голосом, — сьогодні ми зібралися для того, щоб гуртом подумати, кого на січовій раді оберемо кошовим отаманом... Бо після смерті батька нашого, славетного ватага запорозького Івана Сірка, військо наше осиротіло, а братчики, як сіромахи нещасні, не знають, до кого прихилитися, і в разі несподіваного нападу ворога залишилися без військового вождя...

— Так, так, ми повинні подумати, — закивали головами старі козаки. — Треба обрати достойного!

— Перед смертю кошовий Іван Сірко, як це відомо більшості з вас, заповів нам обрати Семена Палія, запорожця недавнього, але вже уславленого в походах і боях лицаря...

Стягайло схопився на ноги, важкою, мов дубовий корч, рукою грюкнув по столу.

— Браття, Семен Палій молодий ще! — гукнув він. — Подивіться — у його вусах жодної сивої волосинки! То хіба ж личитиме нам, старим і досвідченим козакам, підкорятися молодикові, який до того ж і козакує на Запорожжі від Пречистої до Різдва?..

— Хіба річ у тому, щоб обрати старішого? — озвався від порога Метелиця. — Треба обрати розумнішого, меткішого і хоробрішого!

— Знайшов розумного! — підхопився Покотило. — Хай покозакує років двадцять, тоді ми й оцінимо, який у нього розум... А зараз хай попаса задніх.

— Кого б же ти, Покотило, хотів бачити кошовим? — спитав військовий суддя.

— Івана Стягайла... Старий значний козак. Хоробрий лицар. Курінний отаман...

— Івана Рога! — гукнув хтось із гурту. — Якщо і є серед нас найдостойніший, то це він!.. Уже не раз і не два був кошовим, осаулом, наказним отаманом... Та й на Запорожжі років тридцять, якщо не більше!

— Всі сорок, — сказав Ріг і високо підняв стовбуристу голову на довгій жилавій шиї, окидаючи пильним поглядом чорних очей товариство. — Всі сорок...

— Ну, от бачите, кого ж і обрати, як не його!

Підхопився Самусь, рожевощокій, голубоокий козарлюга.

— Братчики, мені здається, що ми не повинні нехтувати заповітом Сірка! — вигукнув він. — Хіба ви забули, що він радив нам обрати кошовим Семена Палія? Чого ж тоді товкти воду в ступі?

— Нас і самих Бог не обділив розумом! — спалахнув Стягайло. — Мертвому — вічна слава, а живим — про живе думати! Сірко відотаманував своє...

— Стягайла! Стягайла! — почувлися голоси.

— Івана Рога! — загули з другого боку.

— Семена Палія! — закричали Арсен Звенигора, Роман Воїнов та Сікач.

Шум здійнявся такий, що військовий суддя затулив долонями вуха.

— Так, браття, ми до згоди не дійдемо, — сказав він. — Якщо з вас трьох, — звернувся він до претендентів на булаву кошового, — двоє не відмовляться добровільно, то на січовій раді бозна-що буде! І до шабель дійде!

Встав Семен Палій.

— Отамани, братчики, — сказав він. — Ми всі любили і глибоко поважали Сірка, звикли рахуватися з його думкою і безвідмовно виконували його накази. Тож я розумію, що остання воля покійного кошового багатьом із вас зв'язує руки зараз... Щоб цього не було, я відмовляюся від честі бути кошовим. Хай ним буде той, кого захоче отаманська сходка і все січове товариство! А я прийшов на Запорозжя не для того, щоб здобувати тут якісь привілеї, не для того, щоб стати курінним отаманом, осаулом чи домагатися булави кошового, а для того, щоб своєю шаблею захищати нашу вітчизну від її численних ворогів! А це — найперший обов'язок кожного з нас, братчики!

Отамани схвально загули. Палій злегка вклонився і сів.

Військовий суддя повернувся до Стягайла і Рога.

— Може, котрий з вас теж має щось подібне сказати, отамани?

Стягайло і Ріг мовчали.

— Тоді хай вас розсудить товариство, — сказав суддя. — Стріляйте з гармат, бийте в литаври — збирайте військову раду! Як вона гукне — так і буде!

Хтось побіг виконувати наказ військового судді. Отамани і значні козаки почали підводитися і виходити надвір. У канцелярії залишилися тільки члени коша — військовий суддя, військовий писар, військовий обозний та осаули.

4

Грім пострілів з фортечних гармат і тривожно-закличний дріб литавр сколихнули полуденну сонну тишу. Січ враз ожила. З усіх усюд до січового майдану поспішали запорожці, мовчки шикувалися по куренях, утворюючи навколо дубового стовпа велике живе коло. Кілька молодиків винесли стіл, застелений білою скатертиною, поставили у проході між двома крилами кола, якраз навпроти військової канцелярії. На чолі кожного куреня стали курінні старшини — курінний отаман і хорунжий. Кому не вистачило місця в колі, той здирався на дах куреня чи вилазив на вал фортеці.

А литаври, що стояли на залізних триногах у центрі кола, біля стовпа, не вгавали. Голий до пояса, засмаглий, мов циган, довбиш щосили гамселив по туго натягнутій на великий казан, до блиску вичиненій бичачій шкурі двома замашними дерев'яними довбешками, вибиваючи мелодію, яка означала збір на військову раду, — ту-ту-тум, ту-ту-тум!

На цей раз швидко збиралися запорожці. Всі знали, що сьогодні відбудуться вибори

нового кошового, і ніхто нікуди не відлучався з Січі.

Не чути було звичайних для подібних зборів жартів, сміху, молодецьких витребеньок. Над Січчю, як здавалося запорожцям, невидимою тінню витала безсмертна душа їхнього ватага Івана Сірка.

Запорозьке військо завмерло в чеканні.

Та ось розчинилися двері військової канцелярії — і на майдан вийшла січова старшина. Замість померлого кошового, попереду йшов булавничий, ніс на витягнутих руках, покритих невеличким, розшитим сріблом килимком, булаву. За ним урочисто осаули несли малиновий прапор і бунчук — запорозькі клейноди. Позаду йшли військовий писар, військовий суддя, військовий обозний та старшини без посад, тобто ті значні козаки, які в минулому були членами коша — запорозького уряду.

Булавничий підійшов до стола і мовчки поклав булаву. Осаули з прапором та бунчуком стали посередині кола. Військовий писар, який в одній руці тримав срібний каламар з чорнилом, а в другій — біле гусяче перо і сувій паперу, військовий суддя з великою військовою печаткою в руці та інші старшини пройшли в коло, стали під бунчуком і вклонилися товариству на всі чотири боки.

Після того наперед виступив військовий суддя і сказав:

— Панове молодці! Преславний Іван Сірко, якого ми вісім разів обирали своїм отаманом, під орудою якого безліч разів здобували славні вікторії над ворогами нашими, волею Божою упокоївся і залишив нас сиротами. Тож сьогодні ми повинні обрати нового кошового... Разом з тим кіш хоче знати, чи не будете ви, панове молодці, інших, нових старшин вибирати, а старих скидати?

— Ні, ні, не будемо! — загукали козаки.

— Одного кошового оберемо!

— От і славно! — сказав суддя. — Тоді гукайте, кого б ви хотіли за кошового мати.

Якусь мить над майданом стояла тиша. Потім з гурту старшин почулися вигуки:

— Івана Стягайла хочемо!

— Івана Рога!

— Палія! Семена Палія!

Поволі вигуки посилювалися. Вже кричали не тільки старшини, а й усі запорожці. Кожен якомога дужче вигукував ім'я свого обранця, бо від цього залежало, чия візьме.

— Палія! Палія! — репетував Сікач що є сили.

Його підтримували Звенигора, Воїнов, Метелиця і ті козаки, які ходили разом з Палієм до Немирова. Згодом до них приєднала голоси січова голота, яка вбачала в Палієві "свого", а Стягайла ненавиділа за жмикрутство та зажерливість.

— Палія! Палія!

Для багатьох старшин, котрі чули на сходці, що Палій сам відмовився від булави кошового, це було несподіванкою. Старий Іван Ріг, який за свій вік уже був кілька разів кошовим, зберігав зовнішній спокій і незворушно дивився на розбурхане море братчиків. Зате Стягайло аж позеленів від злості. Втративши душевну рівновагу, він раптом вискочив у середину кола і на всю силу своєї могутньої горлянки гукнув:

— Братчики! Кого ж ви обираєте? Та Палій молодий ще! І на сходці сам відмовився від булави!

Йому на підтримку вибіг Покотило. Скориставшись замішанням, викликаним серед запорожців словами Стягайла, крикнув:

— Панове молодці! Івана Стягайла ми знаємо вже багато років! Хто скаже, що він коли-небудь показав ворогові спину? Хто скаже, що він не виручив у бою товариша?..

— Ніхто! Ніхто! — загукали козаки, бо то була правда.

— То чого ж ви сумніваєтесь? Обирайте Івана Стягайла!.. А я поставлю товариству п'ять бочок горілки, п'ять возів хліба, віз тарані і дві бодні сала, щоб було чим після виборів кошового промочити горло і заїсти.

Серед прихильників Рога і Палія почулися обурливі вигуки.

— Це підкуп! Геть його!

Але багатьом сподобалася думка — похмелитися за чужий кошт. І над колом залунало:

— Славно! Славно!

— Стягайла! Стягайла!

Покотило шмигнув у натовп і звідти підморгнув Стягайлові: мовляв, усе гаразд! Тільки він один знав, що і горілка, і риба, і хліб, і сало — все те належало Стягайлові, а не йому.

А над майданом тим часом лунало:

— Стягайла кошовим! Стягайла!

Коли цей крик подужчав настільки, що в ньому потонули імена Рога і Палія, військовий суддя взяв зі стола булаву і простягнув Стягайлові. У того радісно заблищали очі, але, зважаючи на давній запорозький звичай, він заховав за спину руки і сказав:

— Ні, не годен я такої високої честі, братчики!

— Стягайла! Стягайла! — знову ревнули запорожці.

Суддя вдруге простягнув булаву. Та Стягайло знову відмовився.

Крики струсонули фортечні стіни.

— Стягайла кошовим!

Суддя втретє простягнув Стягайлові булаву. На цей раз той і не подумав відмовлятися, а притьмом схопив її корчуватими ручищами, потримав перед собою деякий час і підніс до вуст. Ніхто не сумнівався в тому, що поцілунок його був цілком щирий.

Суддя нагнувся, схопив жменю піску і сипнув Стягайлові на голову.

— Пам'ятай, батьку кошовий, що ти слуга нашого запорозького товариства! — сказав він при цьому. — Пам'ятай — і не задирай носа!

Стягайло не перечив, бо знав, як і всі запорожці, цей прадавній звичай.

Запорожці, хто хотів, підходили до новообраного кошового і посипали йому голову землею. А він, міцно тримаючи в руці булаву, доброзичливо усміхався і вклонявся товариству. А коли бажаючих посипати не стало і всі братчики, заспокоївшись, знову

стали по куренях, він уклонився війську мало не до землі і сказав:

— Спасибі, братчики, за честь і шану! Клянусь свято пильнувати наші запорозькі звичаї і вольності! Бути нещадним до ворогів землі нашої і віри православної! По-батьківськи ставитися до всіх вас, побратими мої дорогі.

— Гм, м'яко стеле, та чи не твердо буде спати? — прошамкотів Шевчик на вухо Звенигорі.

А Стягайло, хитро підморгнувши, раптом звів на інше.

— Тепер, братчики, запрошую вас усіх випити за моє здоров'я по корцю горілочки!.. Гей, Покотило, де ж твоє пригощення?

Покотило потрюхикав до воріт — і через кілька хвилин у Січ в'їхала ціла валка підвід, що загодя прибула зі Стягайлового зимівника. Запорожці зустріли її веселими вигуками і жартами. Стрій враз поламався. Кожен хотів бути ближче до возів, на яких темніли дубові бочки...

5

Минув тиждень. Час, здається, невеликий, але в Арсенове і Романове життя він приніс великі зміни. Хоч Сірка вже й не було на світі, його думки, його воля ще жили серед людей. Вони ще впливали на долі багатьох з них.

Наприкінці літа в Січ прибуло московське посольство, яке простувало в Бахчисарай для укладання миру з турками й татарами. На чолі посольства стояв стольник Василь Тяпкін. Помічником його і писарем був дяк Микита Зотов. По дорозі з Москви на Запорожжя посольство завершило в гетьманську столицю Батурин, і Самойлович, як було домовлено з посольським приказом у Москві, зі свого боку послав у Бахчисарай визначного козака, військового товариша Раковича, доброго знавця татарської і турецької мов, а також латині. Він мав бути товмачем і представляти інтереси гетьманського уряду на переговорах.

Тяпкін поспішав. Тому, перепочивши лише один день і поповнивши запаси для свого далеко не малого загону, бо налічувалося в ньому шістьсот козаків та рейтарів, наказав негайно вирушати далі.

Від коша, як домовився Сірко раніш, до складу посольства ввійшли Арсен Звенигора та Роман Воїнов. Числилися вони провідниками, але Арсен, крім того, мав бути другим товмачем і помічником Раковича.

Четверта ніч застала посольство в безводному ногайському степу, за один перехід від Перекопу. Вже третій день його супроводжував загін перекопського бея, — запорожці зразу ж повернулися назад, як тільки дійшли до кордонів своїх угідь, — і посол Тяпкін та його люди почували себе у відносній безпеці, хоча досвід підказував, що віроломні кримчаки могли кожної миті змінити милість на гнів.

Для посла було розбито невеличкий похідний намет. Інші члени посольства, товмачі, провідники та воїни, а також татари, стомлені важкою дорогою, повклалися просто неба.

Арсен ліг поряд з Романом на простелену кошму, поклавши голову на сідло, що пахло кінським потом, руки заклав за потилицю, розпростав затерплі від цілоденної

верхової їзди ноги.

Ніч була тиха, місячна. Тишу порушувало тільки форкання коней, що паслися віддалеки під наглядом вартових, та веселе, невгамовне сюрчання цвіркунів у пахучих бур'янах.

Арсен лежав мовчки, широко розплющеними очима дивлячись у зоряне небо, по якому величаво котився ясний повний місяць. Сон не йшов до нього. Серце скніло в грудях, мов затиснуте в лещата. Скільки днів минуло, скільки місяців, а про Златку і Стеху — жодної звістки достовірної! Тепер вся надія на поїздку в Крим. Там вони з Романом якось зуміють зустрітися з салтаном Газі-беєм і — хай що буде, те й буде! — примусять його сказати всю правду!

Він дивиться на небо, а бачить Златку. Очі її, пригаслі, посмутнілі, мовби заплакані, заглядають з високості в його душу і завдають йому ще більшого болю.

"Дорога моя... Люба моя... Не обвинувачуй мене! — шепоче він майже беззвучно. — Видить Бог, я роблю все, щоб знайти тебе, визволити з неволі... Потерпи ще трохи — і я знайду тебе, де б ти не була, куди б не закинула тебе лиха доля, мила моя!"

Йому здається, що її личко розпогодилося, а темні очі враз усміхнулися, і в нього раптом виникає напівбожевільна думка, що і Златка в цю мить дивиться на це зоряне небо, на місяць, і її думки й почуття передаються йому, а його — їй.

Чи ж може таке бути?

Мабуть, він так увірував у це, що не допускав найменшого сумніву, що таке неможливе. Адже він ось лежить серед степу, під бездонною темно-синьою банею, усіяною мерехтливими зірками, а бачить її, свою кохану, то чому б і вона десь на чужині, в безмірній далекості, не дивилася в цей час на небо і місяць, що котиться по ньому, і не думала про нього? Отже, вони разом бачать місяць, і він з'єднує їхні серця невидимими струнами!

Чи то ж так?

Легеньке зітхання вирвалося з його грудей, і в ту ж мить гаряча Романова рука міцно стиснула його руку.

— Не сумуй, Арсене, — прошепотів дончак, намагаючись втішити побратима, хоча Арсен знав, що в нього теж душа боліла за Стехою. — Не сумуй. Віряться мені, що живі вони... І ми визволимо їх. Визволимо! Або самі загинемо...

— Або самі загинемо, — відгукнулося Арсенове серце.

ПЕРЕМИР'Я

1

Перекопський бей зустрів московське посольство непривітно: від подарунків відмовився, від зустрічі ухилився, а приміщення надав не в посольському стані і навіть не в караван-сараї для чужоземних купців, а в похмурій старовинній цитаделі, що день і ніч охоронялася сотнею мовчазних сейменів, які не дозволяли нікому вийти за межі двору, обнесеного високою вапняковою стіною.

Так минув тиждень. Потім — другий.

— Хай йому чорт! — лаявся худий, непосидючий дяк Микита Зотов, швидко ходячи

по великій кімнаті і розчісуючи дерев'яним гребінцем рідку рудувату борідку. — Схоже на те, що нас зустрічають не краще, ніж торішнє посольство Сухотіна та Михайлова. Але ж то було зразу після війни! А зараз... Хан міг би вже й охолонути.

— Він знає, що робить, — промовив Звенигора. — Це давній татарський звичай: спочатку вимучити послів чеканням, налякати погрозами, знущаннями, а потім починати з ними переговори. Мовляв, м'якші, податливіші будуть!

— Ну, від нас цього не діждуться, — буркнув Зотов. — Більшим, ніж дозволив цар, ми не поступимося.

Стольник Василь Тяпкін мовчав. Він взагалі був неговіркий, небагатослівний, більше заглиблений в себе, у свої думки. Кожне діло робив поволі, але обдумано і рішуче. Вивести його з рівноваги було важко, майже неможливо. Мабуть, у Москві зважили на цю рису його характеру, коли послали в Крим, де потрібні були неабияка витримка й розсудливість, та й досвід посольський мав великий... Всі ці дні він терпляче ждав, що їх ось-ось відправлять далі, в Бахчисарай до хана. Але минали дні за днями, а про них ніби забули. Ніхто з вищих ханських урядовців не заходив, не цікавився, як вони живуть, чого бажають. Тільки служки з улесливими усмішками на обличчях з'являлися у точно визначений час з дерев'яними тацями в руках і ставили на низенькі столики глибокі череп'яні миски з незмінною тушкованою бараниною.

Сьогодні вони теж вкотилися в широко розчинені двері і, кланяючись, попростували в глибину кімнати. Але Тяпкін раптом підвівся з свого місця і, перегородивши їм дорогу, люто тупнув ногою, закричав:

— Геть до біса з вашим бішбармаком! Ми приїхали сюди не обжиратися, а трактувати про більш важливі справи. Ідіть і негайно передайте бею, що ми вимагаємо зустрічі з ханом! І поки не одержимо від нього твердого запевнення, що найближчим часом нас відправлять у Бахчисарай, ми в рот нічого не візьмемо.

Служки були вражені і позадкували зі своїми мисками. Не менше були вражені і члени посольства, які вперше бачили стольника таким розлютованим. Дяк Зотов аж рота роззявив з подиву, та не сказав нічого. Промовчав.

Ніхто не доторкнувся ні до сніданку, ні до вечері. А другого дня вранці слідом за служником прийшов чауш і повідомив, що завтра посольство мошковів¹⁷ вирушить до Ак-Мечеті.

Всі полегшено зітхнули і почали готуватися до від'їзду.

Від Перекопа до Ак-Мечеті два кінні переходи. Але провідники не поспішали, і посольство прибуло до міста на п'ятий день опівдні.

Власне, Ак-Мечеть тільки називалася містом, а насправді це було невелике селище, що розкинулося в широкій улоговині на берегах Салгіру. В центрі його, на пригірку, височіла біла мечеть, викладена із пиляного вапняку. Від неї селище і дістало назву Ак-Мечеть, тобто Біла мечеть. За нею потопали в садах будинки калги та ак-мечетського бея Газі. А далі в'юнилися вузькі вулички, вигороджені високими кам'яними огорожами, з-за яких виглядали дахи низьких приземкуватих мазанок.

Посольство зупинилося в дворі бея.

У Арсена тьохнуло серце. Невже він зараз побачить свого кривдника? Невже дізнається, де той подів дівчат? А що він примусить його сказати правду, в козака не було сумніву. Він поставить на карту життя, а свого доможеться!..

Двір був просторий, обнесений за татарським звичаєм з усіх боків будівлями. Чималий приземкуватий будинок тильною стіною виходив у сад.

Арсенові й Романові все це було знайоме із часу походу в Крим. Але вони все одно приглядалися пильно, бо розуміли, що тепер їм тут доведеться, можливо, без нічиєї підтримки подолати багато перешкод. Тому й примічали і потайні засуви на брамі, і хвіртку, що вела в сад, і місця, де можна було при потребі заховатися...

Вийшов у супроводі двох сейменів Газі-бей. Це був високий, міцно збитий чоловік середніх років, з бистрими, трохи розкосими очима.

— Я радий вітати у себе посольство царя мошковів, — уклонився він, приклавши до чола праву руку. — Але я не можу сказати словами стародавньої приказки: мій дім — ваш дім, бо калга наказав надати для вас притулок у його домі...

Тонка усмішка промайнула на смаглявому обличчі бей. Це насторожило Арсена, який невідривно стежив за ним.

Стольникові Тяпкіну теж не сподобалися слова бей.

— То хіба нас не зразу допровадять у Бахчисарай, вельмишановний? Ми хочемо якнайшвидше зустрітися з ханом...

— Всякому овочу свій час, — ухилився від прямої відповіді бей. — Прошу вас до будинку калги. Його, правда, немає дома, але для вас приготовлено приміщення...

І він рушив до воріт.

Та в цю мить із саду зі сміхом і вереском вискочили два чорночубі хлопчики, а за ними, доганяючи їх, вибігла молода гарна жінка в легкому шовковому вбранні. Від швидкого бігу лице її розпашілося, а густа золотисто-русява коса розмаялася за плечима.

Наткнувшись на гурт чужинців, хлопчики і жінка враз перестали сміятися і зупинилися.

— Матка Боска! — скрикнула жінка, уздрівши перед собою Арсена Звенигору.

Вандзя?.. Арсен замалим не кинувся до колишньої дружини Спихальського, однак вчасно стримався.

Він допускав думку, що Вандзя могла вже добратися до Криму, і все ж зустріч була така несподівана, що на якусь мить і він розгубився.

Всі здивовано дивилися на них. Газі-бей підозріло втупився у ставного красеня козака, і це відразу підстьобнуло Арсена. Пильно глянувши в перелякані голубі очі Вандзі, ніби наказуючи, щоб вона мовчала, він уклонився і сказав:

— Ми, здається, налякали вас, ханум? Ласкаво просимо пробачити нас... Які гарненькі хлоп'ята!

Він уже здогадався, що перед ним — сини Газі-бей, і, щоб зробити приємне батькові і повернути розмову в інше, бажане для нього русло, почав вихвалити дітей.

Обличчя бей розпогодилося.

— Це мої сини, шановні гості, Алі та Ахмет, — не без гордощів сказав він. — А це моя дружина — Ванда-ханум... Княгиня із Ляхистану!..

Арсен знав, що Ванда — ніяка не княгиня, і потай, в душі, усміхався.

Всі вклонилися Ванді-ханум.

Підкоряючись суворому поглядові чоловіка, вона схопила за руки дітей і швидко пішла до будинку. Тільки на порозі зупинилася і, як здалося Арсенові, ще раз проникливо глянула на нього.

2

Серед просторих будівель калги для посольства було вибране не найкраще приміщення. Газі-бей пройшов аж у кінець саду і зупинився перед високою масивною кам'яною вежею, яка стояла на межі з його садибою.

Молодий сеймен відчинив двері.

— Що це означає? — вигукнув обурено Тяпкін. — Чи калга не має наміру запроторити нас сюди на місяць чи й два, як це зробив перекопський бей, і тримати на становищі почесних в'язнів? Коли ж ми зустрінемося з ханом?

— Урус-беєві нічого тривожитися, — запевнив Газі-бей. — Прийде час — і він стане перед ясні очі нашого великого хана, хай Аллах продовжить його літа!

Та найгірше було те, що посольство розділили. Кожному дали по кімнатці, а Романа й Арсена, як наймолодших віком і чином, поселили разом вгорі, під самим дахом.

Коли зачинилися двері і гримнув засув, козаки деякий час постояли мовчки, а потім почали оглядати свою кімнату.

Власне, оглядати було нічого. Довкола них жовтіли голі ніздрюваті стіни, по яких снувалося павутиння. Ні стола, ні лави. Тільки в кутку лежала постіль — стара кошма, два такі ж старі килими та кілька баранячих шкур. На підвіконні вузького, мов бійниця, вікна блищав свіжоначищений мідний глек з водою.

— Гм, здається, наш посол був правий, — глухо промовив Роман. — З однієї тюрми — в Перекопі — ми потрапили в іншу — в Ак-Мечеті... Цікаво, чому татари зволікають з переговорами?

— Поживемо — побачимо, — відповів Арсен, даючи другові пораду не сушити голови над тим, чого не можна зараз пояснити і розв'язати. — Давай краще роздивимося, куди ми потрапили...

Він підійшов до вікна. Звідси відкрився широкий краєвид на розлогу долину Салгіру, безладно забудовану низенькими татарськими мазанками, на високі мінарети мечеті і просторий майдан перед нею.

Та не це привернуло його увагу.

Погляд упав передусім униз, на сад і двір Газі-бея, що відокремлювалися від двору калги товстим кам'яним муром. Дворище бея було видно як на долоні. Якраз під ними кучерявився тінистий сад, вкритий осінньою позолотою: посередині — приземкуватий довгий будинок під черепицею; за ним — господарчий двір, де тіснилися стайні, криті навіси, приміщення для невільників та наймитів.

Серце схвильовано тьохнуло. Невже Златка і Стеха десь тут, зовсім близько?

— Романе, глянь сюди! Під цим дахом живе людина, яка потягла в неволю наших дівчат. Або ж знає щось про них.

Роман із-за Арсенового плеча глянув на ребристий дах.

— Якщо він знає хоч що-небудь, то скаже і нам. Ми примусимо його сказати!

— Як же це зробити?

— Треба пролізти крізь вікно і...

Роман замовк.

Арсен усміхнувся. Усміх його був невеселий, ба навіть гіркий. Але він трохи скрасив посуворіле, схудле козакове обличчя.

— Ото ж бо, що "і"... Пролізти не штука. А спуститися донизу на чому? — Він почав нишпорити поглядом по кімнаті. — А що коли... — Арсен раптом сів на м'яку кошму і взяв до рук овечу шкуру. — А що коли розпустити її на смужки? Адже з них, думаю, можна сплести добрячу вірвовку!.. Держи, Романе!

Він вийняв з піхов ятаган і почав батувати овчину. Нарізвавши вузьких стьожок, сплів із них міцну, мов конопляна линва, вірвовку довжиною в два чи три лікті, блиснув повеселілими очима.

— Ну, як? Витримає?

— Спробуємо... Тягни!

Вони вхопилися за вірвовку, смикнули, потягли щосили, намагаючись будь-що перервати її. Та перервати не змогли.

Тоді засіли за роботу. До вечора не розгинали спина. Зате, коли стемніло, вірвовка була готова. Роман обережно спустив її за вікно, міцно прив'язавши до дерев'яної бантини, що підтримувала сволок.

Вечір був по-осінньому вітряний. З моря йшли по небу важкі рвані хмари, заступаючи повне, яскраво-жовте коло місяця. І коли вони напливали на нього, тоді на землю лягала важка непроглядна пітьма.

Вибравши хвилину, коли все поринуло в темряву, Арсен перекинув ногу через підвіконня і, опираючись об ніздрювату стіну, почав швидко опускатися донизу. Торкнувшись землі, сіпнув за вірвовку. Роман не примусив чекати на себе.

— Ось і я! — шепнув, стаючи поряд. — Ходімо.

Вони обережно прокралися садом до будинку. В деяких вікнах блимало світло. Крізь шибки долинав глухий гомін голосів.

Де ж шукати Газі-бея? Як пробратися до нього? Як не викрити себе передчасно і не здійняти тривоги?

Ці запитання Арсен ставив перед собою ще тоді, коли верстав шлях у Крим і в Ак-Мечеть. Справді, як зустрітися з Газі-беєм на самоті, без зайвих очей? Адже тільки в такому випадку можна примусити його розв'язати язик.

Козакам потрібно було знати одне: де Златка і Стеха? В чиїх руках? А вже після того вони мали вирішувати, як визволяти їх — силою чи викупити за гроші.

Арсен стояв під деревом, за кілька кроків од будинку і напружено думав — що робити?

Складність полягала ще й у тому, що вони не знали ні розташування кімнат, ні секретів хитромудрих татарських замків, ні кількості мешканців, ні інших непередбачених таємниць, які могли зустрітися їм.

Все, все невідоме. Доводилося йти наосліп. Іншого шляху не було. Арсен розумів, що вони з Романом ставлять на карту дуже багато: свою безпеку, волю, життя... Але не використати такої щасливої нагоди — може, одної з тисячі! — не могли. Коли то вдруге вони потраплять у Крим вільними людьми? І не просто в Крим, а в Ак-Мечеть, до самого Газі-бея...

Поволі спливали хвилини. Завжди дійовий і рішучий, Арсен зараз був весь охоплений сумнівами й ваганням.

Нарешті він шепнув Романові:

— Стань на розі, повартуй! Будь уважний...

Роман безшумно зник у темряві.

Арсен наблизився до крайнього вікна, що світилося, і припав до шибки.

Від несподіванки у нього радісно забилося серце. Треба ж — такий щасливий збіг! У чималій, обвішаній килимами кімнаті він побачив Вандзю, Газі-бея і їхніх маленьких чорноголових хлопчиків. Бей, у барвистих шароварах і червоній сорочці, лежав навкіс широкої низької тахти і бавився з дітьми. Вандзя сиділа біля його ніг на підлозі, спиною до вікна, і щось шила, іноді підводячи голову і кидаючи швидкий погляд на дітей і чоловіка. Ліворуч від неї, у високому підсвічнику, палахкотіла товста лойова свічка.

Тиха, мирна картина сімейного щастя. Чужого щастя...

Арсен міцно стиснув уста. Зараз він сколихне, збурить цю радісну безтурботність! Зараз переляком наповняться оченята хлопчиків, вираз жаху застигне на миловидному личку пані Вандзі, або тепер Ванди-ханум, як зве її чоловік, кинеється в пошуках зброї Газі-бей.

Тільки на одну мить зринули такі думки в Арсеновій голові й зразу зникли. Натомість у серці почав закипати гнів. Може, цей сухорлявий, з темним лицем чоловік, цей хижий людолов, не далі як учора отак само заходив у кімнату до Златки? Може, він зробив її своєю наложницею? Чи, як рабу, продав такому ж татарському чи турецькому багатієві? Та й для Стехи уготував таку ж долю?..

Йому пригадалися розорені, сплюндровані міста й села, розпач і гнів на обличчі Мартина Спихальського, коли пані Вандзя сідала на коня, щоб їхати в цей далекий чужий Крим, — і в серці з'явилися та рішучість і твердість, якими він завжди відзначався.

Щастя йде до сміливих!

Він тихо наблизився до Романа, який з-за рогу будинку виглядав у двір. Торкнув його за плече.

— Я знайшов їх!

— Кого?

— Бея і його дружину Ванду... Я зараз зайду туди, а ти приготуй пістоль і стань під вікном. Звичайно, стрілятимеш тільки в крайньому випадку.

— Розумію...

Залишивши товариша на варті, Арсен почав обережно скрадатися по під стіною до хвіртки, що вела у двір. Рвучкий вітер гулко шумів у верхів'ях дерев, шарудів листям, приглушував його кроки. Зривалося на дощ — інколи лапаті краплини лунко періщили по дзвінкій черепиці і так же швидко стихали.

Прочинивши хвіртку і виждавши, коли в розривах між хмарами блиснув місяць, Арсен оглянув двір. Ніде нікого. Тоді безшумно ковзнув по під муром до будинку і легенько штовхнув двері. Вони розчинилися — і Арсен опинився у напівтемних сінях. Недовго думаючи, повернув ліворуч, на жіночу половину. В темряві зачепився за щось.

З напівпрочинених дверей долинув голос старої жінки.

— Це ти, Селіме?

— Я, — глухо відповів Арсен, завмираючи на місці.

— Товчешся тут, — пробурчав голос і, задовольнившись відповіддю, замовк.

Арсен полегшено зітхнув, попростував далі, одночасно ладнаючи пістоль і прислухаючись до звуків за дверима.

До його слуху долинув дитячий сміх.

Тут!

Арсен легенько натиснув плечима на двері, швидко шмигнув у кімнату і ліктем причинив їх.

Замиготіла свічка.

Перша побачила його Ванда і тихо скрикнула. З її рук випало шиття. В голубих очах зляканою пташкою метнувся страх і спотворив миловидне личко.

Бей лежав на тахті спиною до дверей і якийсь час продовжував бавитися з дітлахами. Та скоро він завважив, що з дружиною сталося щось незвичне, і повернув голову.

Його бистрий погляд ковзнув по високій постаті козака. На обличчі з'явився вираз крайнього подиву. Він враз відкинув від себе дітей і підвівся.

— Спокійно, Газі-бей! Не рухайся! — владно сказав Арсен, підводячи пістоль. — Будь розумний і обачний. Я прийшов з миром і з миром піду, якщо ти проявиш витримку, вислухаєш мене уважно і не наробиш дурниць. До того ж я тут не сам... Глянь у вікно!

Бей повернув голову. Крізь невеличку шибку тьмяно поблискувало дуло пістоля.

— Хто ти такий? Чого хочеш? — глухо спитав бей і важко опустився на тахту.

Почали пхикати налякані діти.

— Пані, забавте їх! — наказав Арсен, повівши пістолем убік.

Вандзя кинулася до синів, і вони прихилилися до неї, мов курчата до квочки.

— Бею, як бачиш, я прийшов сюди не жартувати! Якщо тобі дороге твоє життя і життя твоїх дітей, то правдиво, як перед Аллахом, відповідай на мої запитання. — Арсен ступив крок уперед, пронизуючи поглядом татарина, який зовсім не виявляв страху.

— Я ще раз кажу — чого ти хочеш від мене? — спитав бей.

— Зараз дізнаєшся... Скажи мені, де дівчина по імені Златка, яку ти викрав у Немирові з двору Юрія Хмельницького?

— Златка?.. Я вперше чую таке ймення...

— Пригадай! Її ще звали — Адіке.

— Чекай... Чекай... Чи це не та красуня, котра сподобалася гетьманові? Га?

— Так. І ти її викрав! Скажи — де вона?

— Я її не викрадав...

— Ти брешеш, собако! Або ти скажеш, або...

— Аллах свідок, я не викрадав її... Взагалі, в самому Немирові я не взяв жодної душі. Тільки на селах, де ще було трохи люду... Та й то всього півтора десятка якихось калік. Але ж мені дозволив сам гетьман. В рахунок плати за мою військову службу...

— Ти кажеш неправду! В Немирові впевнені, що викрадення Златки і Стехи, другої дівчини... такої білявої... Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю... гарні дівчата...

— ...це справа твоїх рук!

— Ні! Клянусь Аллахом...

— Чим ти доведеш? У мене обмаль часу!

— Чекай... чекай... Тепер я пригадую, Ти шукаєш не там, де треба.

— Ну! — в голосі Арсена забриніла надія. — Де ж?

— Вона в Буджаку!

— У Буджаку?

— Так. Зі мною повертався додому син Кучук-бея Чора... Він, пригадую, віз дівчину... Але я не цікавився, хто вона.

— Де ж її там шукати? Буджак великий...

— От цього не знаю. Кучук — мурза білгородський... Там шукай!

— Дякую, бею... Якщо це правда... Поклянись!

— Чоловіче!.. А втім — клянусь дітьми... Я сказав правду.

— Я вірю тобі... Ще одне запитання: де ж поділася друга дівчина?

— Цього я не знаю... Бачив тільки одну.

— Не може бути! Вони зникли одночасно.

— Ще раз кажу — не знаю... Не бачив і не чув.

— Гм, — Арсен задумався: по всьому видно, бей говорить правду. — Що ж, дякую, бею... І пробач, що примусив тебе і твою сім'ю пережити кілька неприємних хвилин... А тепер — стань до вікна спиною і стій там доти, доки не почувеш стук у шибку. Зрозумів?..

Якщо не хочеш одержати кулю в спину, то будь розсудливий і не переслідуй мене!

Газі-бей пройшов до вікна, повільно повернувся до нього спиною. Арсен тим часом поволі відступав назад.

— На добраніч! — кинув з порога і зачинив за собою двері.

3

Газі-бей і Ванда-ханум не промовили жодного слова і не поворухнулися, аж поки

не постукали у шибку. Тільки тоді бей зірвався з місця і метнувся до дверей, мов навіжений. Очі його палали люттю, з горла виривався нелюдський стогін.

— Я уб'ю його, гяура! Уб'ю, як скажену собаку!

В ту ж мить Ванда кинулась йому навперейми, розставила руки, мов крила, і затулила собою двері.

— Газі, чекай! Не нароби дурниць!

— Пустити мене!

— Зажди, любий, я хочу тобі розповісти...

— Геть з дороги! — заревів розлютований бей і так штурхонував дружину, що вона, охнувши, відлетіла вбік і важко впала на підлогу.

Заплакали перелякані діти. Але бей не почув їхнього крику: зірвавши зі стіни шаблю, як був у самій сорочці, без шапки, вискочив надвір і закричав щосили:

— Гей, люди, до мене!

Прибігло кілька заспаних сейменів.

— За мною!

Він мчав, мов розлютований бугай, проклинаючи все на світі: уриське посольство, яким у відсутність калги, котрого хан послав з важливим дорученням у Стамбул, він мав піклуватись, козака, що наважився на такий зухвалий вчинок, себе — за те, що не проявив твердості і не зумів витурити з дому того зухвальця чи схопити його.

Поки сеймени грюкали в ворота, поки вартові доскіпливо допитувалися, хто стукає і чого, легко вдягнутий бей замерз. Пронизливий осінній вітер обвівав його зі всіх боків, а холодна мжичка вистуджувала гарячу голену голову. Тому, коли він нарешті вбіг на подвір'я калги, а потім крутими сходами здерся на вежу і, сильно шарпнувши за ручку, відчинив двері, від його наміру на місці забити козака залишився тільки спомин. Ні, він так зразу не вкоротить йому віку. Та це було б і необачно: невідомо, що скаже хан. Він все зробить обдуманно, хитро, по закону, але так, що той гяур сім разів пошкодує, що був дурний і завдав прикрощів можновладному бееві, хановому улюбленцеві!

Коли сеймени присвітили палаючим смолоскипом, Газі з радістю уздрів, що обидва козаки тут, у вежі. Вони ще не спали — лежали на кошмі, прикрившись рядюгами і кожушинами.

— Встати! — гарикнув він.

Козаки підвелися.

— Зв'яжіть їм руки! — повернувся до сейменів.

Ті кинулися до козаків.

— Бею! — гукнув Арсен, відбиваючись від нападників. — Ти забуваєш, що ми належимо до посольства. А послів усюди вважають недоторканими особами.

— Посли не вриваються в чужі оселі, як розбійники, — криво усміхнувся Газі і повторив свій наказ: — В'яжіть їх!

Козакам скрутили руки, підштовхнули до виходу. Арсен усе ще намагався звернутися до Газі-бея, переконати його, що він чинить не по закону, але той тільки криво шкірив зуби і, поблискуючи голеною мокрою головою, що у світлі смолоскипів

здавалася круглою жовтогарячою динею, мовчки йшов попереду.

Їх завели на подвір'я салтана і кинули в льох.

— Ми вимагаємо повідомити про нас посла Тяпкіна! — крикнув Звенигора. — Ти відповідатимеш за цей злочин, бею!

— Помовч, гяуре! Тут я господар! Що захочу, те й зроблю з вами! — зловісно зареготав Газі-бей. — І почну з того, що почастую таким питвом, яке примусить вас швидко розв'язати ваші паскудні язики... Гей, слуги, принесіть сюди напою шайтана! Та залийте його по добрій кружці в козацькі горлянки!

Арсен здригнувся. Він не раз чув, що в Криму небезпечним злочинцям, щоб примусити їх розповісти правду, насильно заливають у рот густу смердючу ропу із Гнилого моря — Сиваша. Вона роз'їдає горло, пекельним вогнем пече нутрощі, викликає таку спрагу, що її годі згасити навіть бочкою води. Але поки нещасний не зізнається або не наговорить на себе і своїх спільників, доти йому води не дають.

Двоє сейменів метнулися по крутих сходах нагору і через якийсь час вернулися із дзбаном ропи і дерев'яною коновкою. Інші накинулися на козаків, збили з ніг, коліньми притиснули до землі.

— Заливайте! Та більше! Не шкодуйте шайтанової водички! — наказував Газі-бей, одягаючи на себе козушок, принесений слугою.

Здоровенний голомозий татарин зачерпнув повну коновку ропи і наблизився до Арсена.

— Сам питимеш, гяуре, чи розціпити зуби ятаганом?

Арсен міцно стулив губи. Мовчав. Мов задерев'янів.

— Всуньте йому лійку в рота і залийте! — наказав салтан, здригаючись від холоду.

Та раптом нагорі скрипнули двері, і по кам'яних сходах задріботіли жіночі кроки.

— Газі! Газі! — почувся голос Ванди.

— Чого тобі? — суворо запитав бей і ступив крок назустріч жінці.

Ванда збігла вниз і враз зупинилася, побачивши долі розпластані тіла козаків.

— Ти вбив їх! — зойкнула, — О горе! Матка Боска!

— Не кричи! Вони живі, — вже м'якше промовив бей.

— Живі!.. Слава Йсу... Газі, не чіпай їх! Не чіпай отого козака! — Вона показала на Звенигору. — Я тобі все розповім!

— Що ти мені розповіси?

— Я знаю його...

— Ти знаєш його? Звідки? — вражено спитав Газі-бей. — Ну, розповідай!

Ванда провела тремтячою рукою по розмаяних білявих косах, що проти кривавого світла смолоскипів відливали щирим золотом.

— Спочатку дай слово гонору, любий. Поклянись Аллахом, що не заподієш цим людям нічого злого!

— З чого б то! Що за нерозумні жіночі примхи?.. То вже моя справа, що я з ними зроблю!

— Ні, ти не зачепиш їх і пальцем, коханий! Чуєш — і пальцем! — І звернулась до

сейменів, що все ще тримали козаків: — Гей ви, відпустіть їх! Негайно!.. Газі, накажи їм відпустити їх!

Збентежений бей зробив короткий, ледь помітний жест пальцем, і сеймени відійшли вбік. Арсен і Роман поволі підвелися, стали під стіною. А Газі похмуро втупився в жінку.

— Не говори загадками! Звідки знаєш цього козака? Ну!

Ванда кинула бистрий погляд на Арсена і наблизилася до чоловіка.

— Ти пам'ятаєш, любий, я розповідала тобі, як мій колишній малжонок хотів забити мене?

— Пам'ятаю.

— Так от: цей козак — мій рятівник. Коли б він не зустрівся тоді на моєму шляху, коли б не його добре, шляхетне серце, ти не мав би своєї коханої Ванди-ханум, а наші синочки — матері... Тепер ти розумієш, чому я заклинаю тебе, прошу, благаю залишити цього козака і його друга в спокої! А те, що він шукає свою наречену, — адже це так мені зрозуміло... Бо я ж сама летіла до тебе і до наших діток як на крилах. Через степи, ліси і ріки линула... До тебе, коханий!

Газі-бей обм'як. Руки опустилися. Жорстке, закам'яніле обличчя розпогодилося, і на ньому з'явився усміх.

— Невже це все правда, джанім?

— Правда! Як Бога кохам! — вигукнула Вандзя.

— Гм, чому ж ти не сказала мені про це раніш?

— Але ж ти несамовитий, мій пане! — В голосі Вандзі бриніли одночасно і образа, і захоплення. — Ти й слухати мене не захотів.

— Ну, не ображайся, джанім... Іди! — примирливо сказав бей.

— А козаки? Що буде з ними?

— Що буде з ними? — Газі-бей на мить задумався, потім вихопив у одного з сейменів ятаган. — Дивись!

Він швидко підійшов до Арсена і розрізав вірьовки, якими було стягнуто руки. Потім таким же чином звільнив від пут і Романа.

— Спасибі, бею, — промовив Арсен.

— Їй дякуйте. — Газі-бей закоханим поглядом подивився на дружину. — Тільки їй... А мені ж за що?

Арсен підійшов до Ванди і поцілував руку.

— Дякую, пані. Ви врятували мене і мого друга. Ми ніколи не забудемо цього.

— Долі дякуйте... Я рада, що ви лишилися живі, — тихо сказала Ванда і швидко побігла сходами нагору.

4

Вранці 25 жовтня 1680 року російське посольство у супроводі нуреддіна¹⁸ Саадет-Гірей-султана і сотні сейменів виїхало з Ак-Мечеті і того ж дня прибуло в посольський стан на річці Альмі.

Хан Мюрад-Гірей з великим почтом зупинився в полі, в шатрах, поблизу

Бахчисарая. Після полудня прибули: посол Тяпкін, дяк Зотов, товмач Ракович. Їх супроводили Арсен Звенигора та Роман Воїнов.

Після взаємних привітань і вручення подарунків, що становило невід'ємну частину тогочасного дипломатичного етикету, посол Василь Тяпкін, розгладивши бороду і дивлячись прямо перед собою, сказав, звертаючись до хана:

— Великий і ясновельможний хане, повелителю орд Кримської, Буджацької, Єдісанської, Джамбуйлуцької, Єдичкульської, Азовської та Кубанської, затяжна і важка для обох сторін війна між нашими країнами, на всезагальну радість, закінчилася. Великий государ московський і всея Русі Федір Олексійович наказав нам, холопам своїм, прибути до тебе, хане, щоб дійти згоди про мир.

Тяпкін зробив паузу, пильно стежачи за виразом обличчя хитрого і розумного хана Мюрад-Гірея. Але той мовчав, свердлячи уруських послів пронизливим поглядом вузьких чорних очей. Тільки калга, котрий сидів праворуч і нижче від хана, сказав суворо:

— З чим же прибули послы царя урусів? Якщо з тим, з чим були тут торік посол Сухотін і дяк Михайлов, то нам нема про що говорити. Кажі прямо!

— Ми прибули з твердим наміром укласти мир, — незворушно вів далі Тяпкін, і в його сірих очах не промайнуло й тіні зніяковілості. — А міцний мир можна укласти тільки тоді, коли сторони передусім домовляться про кордони між державами...

Хан ледь помітно хитнув головою, даючи зрозуміти, що він згоден з послом.

— Що ж пропонують уруси? — буркнув калга, що доводився двоюрідним братом ханові.

— Ми пропонуємо установити кордони між державами по річках Росі, Тясмину та Інгулу, — твердо проказав Тяпкін.

— Що?! — Калга схопився. — Це ж глум! Таке пропонував нам і Сухотін!

— Авжеж, авжеж! — зашварготіли еміри, аяни, салтани та мурзи, що товпилися у ханському наметі. — Мошкови знущаються з нас!

— Уже три роки не платять ханові казну!

— Хочуть відкряяти Київ і все Київське воеводство!

— І Запорожжя!

— А завтра захочуть Азов і Кубань!

Ракович ледве встигав перекладати.

Гарячковитий Микита Зотов, вистромивши з-за плеча посла Тяпкіна довгу цапину бороду, гукнув:

— Ми нічого зараз не кажемо про Азов і Кубань... Але дехто з беїв забув, що колись то теж була руська земля!

— Що?! — проревів не менш гарячий калга і, вирвавши з піхов шаблю, кинувся до дяка. — Я зарубаю цього невірного!

Тут хан двічі плеснув у долоні. Калга заховав шаблю і мовчки сів на своє місце. Беї теж замовкли, мов язика проковтнули. Настала тиша. Тільки чути було, як важко сопе дяк Зотов та шелестить за шатром осінній вітер.

— Не треба гарячкувати, — спокійно сказав хан. — Коли сходяться послы двох країн, щоб трактувати про мир, то вони завжди схожі на торговців на базарі: один хоче продати дорожче, а другий — купити якомога дешевше... Тому я розумію уруських послів, які заломили надто високу ціну.

— Ми хочемо почути вашу, хане, — спокійно проказав Тяп-кін.

Мюрад-Гірей хитро примружив праве око.

— Ми не вимагаємо надмірного, а тільки те, що нам належить по праву...

— Ми слухаємо, хане.

— Границею між нашими державами має бути Дніпро, а не Рось, не Тясмин, не Інгул... На всьому протязі — від Києва до володінь запорозьких козаків... Це раз, — Мюрад-Гірей загнув мізинець лівої руки. — По-друге, цар московський має сплатити мені заборговану за три роки казну, як це було встановлено договорами з царем Олексієм, і справно присилати її у майбутньому по старих розписах... І третє: установити перемир'я на двадцять літ... Якщо уруські послы згодні на це, то ми можемо підписати договір дуже швидко. Навіть завтра.

Микита Зотов щось пробурчав нерозбірливе, засовався на шовковому міндері. Але Тяпкін застережливо підняв вказівний палець лівої руки, даючи знак дякові, щоб мовчав, а сам сказав:

— Ми обміркуємо, великий хане, твої думки... Але нам ще хотілося б знати, як Крим тлумачить слова "від Києва до володінь запорозьких козаків". Чи це означає, що Київ і Запорожжя мають відійти до Порти й Криму, чи залишаться в складі Московської держави? Нам не ясно також, що буде з правим берегом і Брацлавщиною та Поділлям, де зараз гетьманує Юрій Хмельницький. Цар московський стоїть на тому, що Стамбул і Бахчисарай не повинні допомагати козакам цього гетьмана... Далі. Нас турбує доля наших полонених, що знаходяться в Криму. Зокрема доля боярина Василя Шереметьєва, котрий потрапив у полон під Чудновом до гетьмана польського Станіслава Потоцького, а той за двадцять тисяч злотих продав його кримському ханові... А також доля князя Андрія, сина воеводи Григорія Ромодановського, та інших руських людей. Ми могли б їх обміняти на татар і турків, що знаходяться у нас в полоні...

— Пан посол наговорив стільки, що ми змушені будемо думати цілий тиждень, — усміхнувся хан. — Але вже сьогодні можу сказати, що за боярина Шеремет-бея треба заплатити шістьдесят тисяч срібних карбованців. Якщо врахувати двадцять тисяч злотих, виплачених за нього Потоцькому, та утримання протягом двадцяти років у полоні, то це зовсім не дорого... Ромодан-паша хай теж готує добрий капшук грошей за сина... Про всі інші умови я зможу сказати при наступній нашій зустрічі...

Хан підвівся. Це був знак, що переговори закінчилися. Послы теж встали і, вклонившись, вийшли з шатра.

5

Наступні місяці тривали безперервні торги. Поволі були узгоджені всі питання, крім двох — про кордон і Запорожжя.

Було домовлено укласти перемир'я на двадцять років.

Московські послы підтверджували давні договори про виплату ханові щорічної казни за те, щоб кримчаки не нападали на окраїнні землі Московської держави.

І хан, і султан зобов'язалися не допомагати козакам. Це означало, що Порта, по суті, відмовлялася від зазіхань на українські землі, які лежали на захід від Дніпра, і від дійової підтримки Юрію Хмельницькому.

Не викликало опору з боку Туреччини й Криму і питання про Київ. Мюрад-Гірей швидко погодився, що Київ з монастирями й городами, містечками й селами передається московському государю.

Після довгих суперечок обидві сторони врешті дійшли згоди і про обмін полоненими.

Жорстокі суперечки зайшли з приводу статусу Запорожжя, і особливо з приводу кордону.

Московське посольство, керуючись Переяславськими статтями та статтями пізніших років, які регулювали взаємини України й Москви, а також фактичним станом речей, — а стан був такий, що Січ Запорозька ще 1654 року разом з усім народом українським становила частину Московської держави, — домагалася, щоб Крим і Порта визнали приєднання Запорожжя до Москви. Хан люто опирався і, посилаючись на категоричний наказ султана, й слухати не хотів про це.

Тяпкін, Зотов і всі члени посольства прекрасно розуміли, чому опирається хан. Він боявся навіть подумати, що південні кордони Москви наблизяться майже до самого Перекопу, а тим більше — визнати такий стан речей. Він, звичайно, волів краще мати сусідом неспокійне, войовниче, але не таке вже сильне Запорожжя, ніж могутню Московську державу.

Врешті Тяпкін, зважаючи на те, що Запорожжя фактично визнає владу царя, вирішив не наполягати на своєму і просто зняти це питання з переговорів з тим, щоб порушити його потім у Стамбулі, під час одержання "затвердженої грамоти" від султана.

І султан, і хан вимагати, щоб кордоном був Дніпро, а Правобережжя залишалось нічиєю землею. Тяпкін не погоджувався. На кінець грудня переговори зайшли в тупик. Жодна із сторін не поступалася.

6

Охорону посольського стану несли сеймени Газі-бея. Вони ж доставляли з Ак-Мечеті паливо, продовольство та фураж. Сам бей майже кожного дня навідувався на Альму, цікавився, як живуть послы, чи не потребують чого, жартував і навіть намагався зав'язати дружні стосунки із Тяпкіним та Зотовим. Однак всі розуміли, що це хитрий ханський вивідач, і Зотов зразу відшив його, а Тяпкін тримався насторожено. Тільки Арсен Звенигора, за наказом Тяпкіна, не цурався беевої дружби і, хоча язика при ньому не розпускав, не втрачав нагоди зав'язати розмову.

Про сутичку Арсена й Романа з беєм не знав ніхто. Так вони домовилися ще тоді, коли бей вивів їх із льоху і допровадив на вежу. Бей не хотів, щоб про це дізналися в

Бахчисараї, а Звенигора й Воїнов вважали, що не варто даремно турбувати послів, які й без того мали чимало клопоту. До того ж вони почувалися винними, бо розуміли, що наражали все посольство на небезпеку.

В кінці грудня, коли після особливо бурхливих торгів з ханом Василь Тяпкін, вкрай змучений і не знаючи, що далі робити, мовчки лежав на тахті, вкрившись кожухом, а Микита Зотов з Раковичем писали біля змайстрованого запорожцями стола, бо татари обставили посольський дім по-своєму, без високих, узвичаєних в Європі меблів, прибув Газі-бей.

— Салям! — привітався він, скидаючи з голеної голови лисячий малахай і струшуючи з нього на глиняну долівку сніг.

— Будь здоров, бею, — відповів за всіх Арсен. — Сідай, гостем будеш!

— Дякую. Але не гостювати я приїхав, а вас запрошувати до себе в гості... Вірніше — на полювання... Поїдемо на Яйлу лисиць постріляємо.

— Я хворий, почуваю себе зле, — сказав з-під кожуха Тяпкін.

— А у нас, як бачиш, шановний бею, турбот невпрогорт, — сухо кинув від столу Микита Зотов.

По темному обличчю Газі-бея промайнула тінь.

— А я думав, що уруські послы захочуть розважитися. І Ванда-ханум сподівається... Бо це вона, згадавши шляхетські виїзди на зимові полювання в Ляхистані, тягне мене на Яйлу. Нашим жінкам-татаркам таке навіть і на думку не могло б спасти, бо не жіноче це діло. Але ж маю жінку-гяурку, мушу іноді задовольняти її бажання... Щоб не так сумувала за батьківщиною...

— А дуже сумує? — спитав Тяпкін, відгортаючи кожуха.

— Ще б пак! Тільки й мови про свій Ляхистан!..

— Коли б не хвороба, я із задоволенням прийняв би твоє запрошення, бею. Але, гадаю, наші молоді друзі не відмовляться поскакати на конях по засніжених горбах Яйли за звіриною і трохи розважитися.

— Я з радістю приймаю запрошення, — сказав Арсен.

— Я теж, — підвівся Роман.

Бей зрадів.

— От і добре. Тоді я накажу своїм людям осідлати ваших коней.

Він вийшов.

— Дивіться, хлопці, не накидайте оком на польку, а то бей вуха відріже! — усміхнувся Ракович. — Татарин у цьому ділі жарту не розуміє!

— Яюсь обійдеться, — саянув голубими очима Роман, натягаючи на голову шапку.

На Яйлу невеликий мисливський загін прибув опівдні. Ванда, яка з Ак-Мечеті їхала в межиріччя Альми й Салгіру без чоловіка, у супроводі його сейменів, уже ждала їх в умовленому місці. Вона сиділа на великому сірому камені, що здіймався над горбкуватою, злегка засніженою рівниною, порослою подекуди кущами дроку, глоду та грабини і густо всіяною сухою травою і бур'янами. Була в чоловічому одязі: розшитому барвистою заполоччю кожущку на кшталт гуральських, в шальварах і теплих, на хутрі,

чобітках. На голові мала, як і чоловік, лисячий малахай із червоною окантовкою, з-під якого вибивалися пасма густого білявого волосся.

— Вітаю, пані, — сплигнувши з коня і цілючи руку Ванді, сказав Звенигора по-польськи. — Я радий вас бачити знову.

— Я теж, пане... Тут нечасто можна чути рідну мову. Правда, не далі як позавчора через Ак-Мечеть проїжджали до Кафи польські купці, але вони поспішали, і я тільки один вечір могла тішитися приємною бесідою з земляками із Кракова.

Залунав ріжок, і всі почали лагодитися до полювання. Бей послав загінчих із собаками, щоб заганяли звірину, сеймени виймали з сагайдаків луки, Ванда скочила на гнідого коня, їй подали легкий лук і два пістолі.

Козакам теж дали луки й стріли.

Їхали поволі лавою, на такій відстані, щоб можна було дістати дичину стрілою або кулею з пістоля.

Арсен жадібно вдивлявся у безкраю далечінь. Сліпуче сонце мірадами іскринок відбивалося на чистому білому снігу, а в холодному голубому небі ширяли орли.

Здалеку, із-за яру, порослого чагарником, долинули крики загінчих, звуки ріжків і гавкіт собак.

Газі-бей підняв руку.

— Увага! Пильнуйте!

Сеймени обступили яр півколом, зняли луки й наклали на них стріли.

Крики загінчих і гавкіт собак наближались.

І раптом з чагарників, метляючи довгим рудим хвостом, вискочила лисиця. За нею — друга, третя... Налякані собаками, вони мчали наосліп, прямо на вершників.

Забриніли тятиви луків, просвистіли оперені білими гусячими перами стріли. Дві лисиці заборсалися в снігу, третя, мов вихор, збиваючи за собою білу куряву, прошмигнула між вершників і побігла видолинком до рідкого чагаря, що темнів у неглибокому яру. Звенигора і Ванда повернули коней і помчали слідом за нею.

— Стріляй, пане Арсене! Стріляй! — гукнула Ванда, коли лисиця перед тим, як шугнути в чагарі, на мить зупинилась і оглянулася на переслідувачів.

Арсен, не зупиняючи коня, наклав стрілу, натягнув тугу тятиву. Але чи то від швидкої їзди, чи з незвички схибив. Стріла влучила в кущі глоду. Лисиця зникла в яру.

— Шкода! — вигукнула з досадою Ванда. — Втекла... А яке розкішне хутро! Як золото!

— Не шкодуйте, пані, — втішив її Арсен. — Тут, видно, такої дичини багато... Двох уже вполювали. А це ж тільки перший захід. Обіцяю вам вполювати лиса!

— Наперед дякую, пане.

Вони повернули назад. Коні йшли поруч.

— Які вісті з Речі Посполитої принесли вам заїжджі купці, пані? — спитав Арсен. — Уже чотири місяці як ми в Криму, відрізані від усього світу...

Вандині очі посмутніли.

— Як вони поїхали, я проплакала всю ніч. Так було тяжко на серці...

— Чому ж то?

— Не побачу я більше вітчизни своєї... Король Ян Собеський жде напад султана і хана.

— Звідки це пані відомо? — з цікавістю спитав Арсен, пильно вглядаючись в гарненьке, розрум'яніле личко жінки.

— Від тих же подорожніх. Кажуть, проти турків виступає Австрія, Венеція і папа... Вони втягують у свою коаліцію і Річ Посполиту. А в Польщі — розбрат між магнатами. Король Собеський не знає, де взяти грошей, щоб спорядити військо для оборони. Якщо турки й татари вдарять спочатку на Польщу, буде лихо. Ніхто їй не прийде на поміч...

— Це так казали купці?

— Ні, я сама так думаю.

— Пані говорила про це бееві?.. Пробачте, чоловікові?

— Ні. А для чого? — здивувалася Ванда. — Я ж полька! Хіба я хочу лиха своїй вітчизні?

— Пані мудро зробила, — похвалив її Арсен, у душі визнаючи, що жінка і справді розумна і він аніскільки не перебільшив, хвалячи її.

Вони під'їхали до гурту.

Полювання тривало ще годин зо дві чи три. Арсенові пощастило вполювати лиса, і він подарував його Ванді, думаючи при цьому, що всіх лисиць Яйли було б замало, щоб віддячити цій жінці і за те, що врятувала його з Романом, і за те, що переказала нині такі важливі вісті.

7

Коли Арсен закінчив свою розповідь, Тяпкін скинув на підлогу кожуха, з-під якого хотів було не вилазити цілий день і цілу ніч, і швидко заходив по кімнаті.

— Козаче, ти розумієш, що ти приніс? — раптом спинився він перед Арсеном і сам же відповів: — Ні, ти не розумієш!

— Якщо я не розумію, то хай пан посол пояснить, — усміхнувся самими очима Арсен, а сам подумав, що коли б він не розумів значення вістей, почутих од Ванди, то, напевне, пропустив би їх повз вуха і не переповідав би тут, у посольському стані.

Дяк Зотов витягнув тонку зморшкувату шию, почухав п'ятірнею бороду, втупився у Тяпкіна.

— Що ти хочеш сказати, Василю?

— Те, що ми можемо зі спокійною совістю уже завтра підписати договір про перемир'я. От що!

— Як тебе розуміти? Хіба те, що Австрія і Ян Собеський ждуть нападу Туреччини, якимось чином може вплинути на наші тут дії?

— Безперечно!

— Як саме?

Тяпкін потер руки, хитро примружився.

— Давайте подумаємо... Чи нам вигідно, щоб наш вчорашній супротивник завтра вв'язався у велику і, мабуть, затяжну війну?

— Безперечно, — відповів дяк.

— Отже, ми матимемо кількарічну передишку, а це те, що нам потрібно. Після безперервних воєн з Польщею, Туреччиною і Кримом казна наша спорожніла, народ стомився, а вся Україна розорена дотла, — міркував уголос Тяпкін. — Ми повинні підписати перемир'я, щоб дати нашій країні передишку, а туркам розв'язати руки на заході. Щоб наша непоступливість не змусила хана й султана шукати примирення з Віднем і Варшавою і не привела до третього турецького походу на Україну.

— Ти міркуєш правильно, пане посол, — вставив своє слово розважливий Ракович. — Звичайно, шкода віддавати туркам і татарам шмат нашої землі між Інгулом, Тясмином і Дніпром. Але зараз та земля — пустеля... Ні турки, ні татари її, звичайно, не заселять. Заселимо її ми! А мине кілька чи кільканадцять років — і вона повернеться в лоно матері-вітчизни.

Тільки тепер Арсен збагнув усю важливість вістей, з якими повернувся з полювання. Звичайно, він зразу, ще там, на Яйлі, зрозумів, що польські купці привезли дуже важливі новини, але щоб вони так вплинули на хід мирних переговорів і їхню долю, бо прискорювали їхнє повернення на батьківщину, а отже, й майбутню поїздку в Буджак, на розшуки Златки і Стехи, — цього він до останньої миті не усвідомлював.

— Але ж це добре! — вигукнув він. — Якщо ми завтра підпишемо договір, то післязавтра вирушимо додому. Так уже остогидло сидіти тут, на цій безводній Альмі!

— Не поспішай, друже, — остудив запал козака Тяпкін. — Завтра ми ще нічого не підпишемо, на це теж потрібен час. Хоча б кілька днів... А повертатися додому зможемо тільки тоді, коли дозволить хан, а дозволить він, мабуть, не раніше, як одержить на це згоду Стамбула...

— Ох, чорт! — не стримався Арсен. — То це буде хтозна-коли!

— А ти ж думав!..

8

3 січня 1681 року в ханський стан поблизу Бахчисарая з'їхалися найбільші вельможі Криму. На пагорбі, де стояло золочене шатро Мюрад-Гірея, виросло ціле шатрове містечко. В долині, біля конов'язі, іржали коні, сновигали в заяложених кожухах і овечих шапках наймити. Повсюди горіли багаття, над якими в закіптюжених казанах варилася баранина.

Опівдні з Альми, з посольського стану, прибуло московське посольство. Стольник Василь Тяпкін, у новому каптані і чорній соболиній шапці, з підстриженою бородою, не доїжджаючи до ханського шатра, зупинив коня, статечно, не поспішаючи, зліз і поволі пішов протоптаною у неглибокому снігу доріжкою нагору. За ним дибав цибатий худий дяк Микита Зотов. Ракович, Звенигора і Воїнов ішли позаду.

Навколо ханового шатра юрмилася кримська знать. Всі мовчки дивилися на урусів, які з високо піднятими головами простували мимо них.

Біля входу в шатро дорогу послам переступив Газі-бей. Приклавши праву руку до грудей, він вклонився і сказав:

— Великий хан Мюрад-Гірей чекає на вас, послі!

Два нукери відкрили важкий полог, і послі вступили в шатро. За ними почали входити — по старшинству — еміри, аяни, мурзи.

Мюрад-Гірей сидів у глибині шатра і у відповідь на поклони послів і кримської знаті мовчки кивав головою.

За хвилину настала повна тиша. Мюрад-Гірей обвів поглядом напружені обличчя присутніх, склав перед собою молитовно руки.

— Волею Аллаха, волею намісника Бога на землі, володаря трьох суходолів, султана Магомета Четвертого, сповіщаємо всім, що сьогодні ми підпишемо, дійшовши про те згоди, договір про перемир'я між Османською імперією та Кримським ханством, з одного боку, і царем московським, з другого. Чи готові уруські послі поставити свої підписи на грамоті?

— Готові, — голосно проказав Тяпкін, злегка вклоняючись.

— Тоді — волею Аллаха — почнемо... Каді19, читай!

Наперед виступив старий сухий татарин у великому білому тюрбані, в чорному балахоні з широкими рукавами, став зліва від хана, розгорнув сувій пергаменту. Відкашлявшись, почав читати.

Ракович тихо перекладав. Тяпкін і Зотов, хоча знали кожну статтю договору напам'ять, уважно слухали.

За договором, що згодом увійде в історію під назвою Бахчисарайського, між Москвою, Туреччиною та Кримом укладалося перемир'я на двадцять років.

Кордоном між державами від Трипілля під Києвом до володінь запорозьких козаків ставала ріка Дніпро.

Московський государ зобов'язувався дати казну ханській величності за минулі три роки, а потім присилати кожен рік по старих розписах.

Ні хан, ні султан не будуть допомагати козакам Юрія Хмельницького.

Київ з монастирями й городами, містечками й селами — Васильковом, Стайками, Трипіллям, Радомишлем та іншими — передається московському государю.

Кадій, закінчивши читати, поклав грамоту на вузький довгий столик, що стояв посеред шатра, і поряд розклав грамоту на мові колишнього противника.

Першими поставили свої підписи хан і калга.

Потім підійшли стольник Тяпкін і дяк Зотов. Перехрестилися. Розбризкуючи чорнило, підписалися.

— От і кінець війні, — сказав дяк Зотов, відходячи від столу. — Тепер, друзі, додому!.. Ми своє зробили!

Арсен Звенигора пильно вдивлявся в суворі обличчя татарських вельмож, в непроникно-хитрі очі хана і, ніби відповідаючи на слова Зотова, подумав: "Чи то ж кінець? Ні хан, ні султан не захотіли укласти миру... А перемир'я... Чи не має це означати, що як тільки Порта розправиться з противниками на заході, вона зразу ж поверне знову свої орди на північ, на Україну?.."

московському посольству на від'їзд.

4 березня, опівдні, хан з калгою, беями й мурзами прибув у свій стан на полі поблизу Бахчисарая. Сюди були прикликані московські послы. Тяпкін хотів заявити рішучий протест, що їх затримують то з огляду на те, що, мовляв, ханові приємно пригостити послів Московської держави, то через те, що зіпсувалася погода, степи замело снігом і вирушати в далеку дорогу небезпечно, то через якісь інші несерйозні причини, хоча всім було ясно, що хан послав у Стамбул остаточно погоджені й підписані статті про перемир'я і жде відповіді. Але не встиг стольник Тяпкін вклонитися й мовити слово, як Мюрад-Гірей підвівся зі свого шовкового міндера, вийшов на середину шатра, де зупинилося посольство, і, за гяурським звичаєм, потиснув усім руки.

— Волею Аллаха, ми спільно зробили добре діло, вигідне для обох держав, — промовив він урочисто. — Сьогодні ви можете вирушити на батьківщину... На знак моєї щирої поваги до послів мого брата, великого государя Московського, я вручаю вам подарунки — найкращих аргамаків з моїх табунів. Із сідлами і чапраками... Дарую вам не шаблю, не зброю, що є знаком війни, а верхових об'їжджених скакунів — на знак миру і доброго сусідства!

Ханські вельможі закивали головами, зацокали язиками. Під високою шовковою банею шатра прошелестіло загальне схвалення.

Тяпкін, не виказуючи здивування і того, що він приємно вражений, подякував і потиснув ханську руку. Правду кажучи, на таке він не сподівався, бо кримські хани здавна з чужоземними послами поводитися зверхньо, як із своїми підлеглими. Таку поведінку хана, отже, можна було пояснити тільки тим, що зроблена ним справа прийшла до вподоби Порті.

— Спасибі, вельможний хане, за щедрий подарунок. Я і мої товариші дуже задоволені. Особливо ми задоволені тим, що між нашими країнами встановлюється перемир'я. Бо, як казали древні, краще поганий мир, ніж гарна війна. Тож будемо сподіватися, що ваша милість дотримуватиметься укладених нами статей, а підлеглі ханській владі орди своїми нападами не чинитимуть кривд нашому населенню і не даватимуть приводу для взаємної ворожнечі.

— У всьому воля Аллаха! — схилив голову Мюрад-Гірей, і важко було зрозуміти: схвалює він слова Тяпкіна чи суперечить йому.

Того ж дня московське посольство, супроводжуване Газі-беєм і його сейменами, виїхало з ханського стану в напрямку Перекопа.

Всі були в гарному настрої. Цьому сприяло, крім щасливо виконаного царського доручення, ще й те, що наступила рання весна. Сніг розтанув. Над Кримським степом віяли теплі вітри, дзвеніли жайворонки. З голубої високості пригрівало ласкаве весняне сонце.

Арсенові й Романові нетерпеливилось. Їм хотілося якнайшвидше добратися додому, на Січ, а звідти — в Буджак, де в неволі знемагає Златка. Від неї сподівалися щось дізнатися і про Стеху... Тому й підганяли коней, що застоялися за зиму.

Степ лежав перед ними плоский і безмежний. І дорога, ледь помітна серед торішніх бур'янів, тонула в синій далечині, і здавалося — не буде їй ні кінця ні краю...

ВАРВАРА-ХАНУМ

1

— Нене!

— Чоро! Сину мій! Повернувся!.. А змарнів як!

Красива білолиця жінка легко, мов дівчина, метнулася назустріч юнакові, котрий несподівано з'явився на порозі, і притисла його чорняву голову до своїх грудей. Потім заглянула йому в очі. поцілувала в обидві щоки і тільки після того повела в глибину великої, розкішно прибраної кімнати і посадила на засланий барвистим килимом отоманці.

Худа чорна служниця-татарка внесла на широкій дерев'яній таці їжу і миску з водою. Чора сполоснув руки, сів на міндер поряд з матір'ю, узяв шмат смаженої з перцем баранини і запустив у неї свої молоді зуби... Мати дивилася на сина з любов'ю і ніжно гладила його тверде гостре коліно. Коли він закінчив їсти і запив їжу шербетом, вона спитала:

— А де ж батько? Він також повернувся? Адже не був дома вже майже півроку!

Чора враз почервонів і опустив голову. Мати помітила несподівану перемену, що сталася з хлопцем, підняла пальцями його підборіддя, заглянула в очі.

— Чоро, ви, часом, не посварилися?

— Так, — тихо відповів хлопець і відвів погляд.

— З-за чого?

Чора похнюпився і з зусиллям вимовив:

— Не з-за чого, а з-за кого... З-за полонянки.

— З-за полонянки? Це з-за тієї, що ти привіз із Немирова?

— Так.

— Чого ж ви посварилися?

Чора раптом припав щокою до материного плеча.

— Нене, ти ж знаєш, що я покохав ту дівчину...

— Я знала це, — спокійно відповіла мати. — Але думала, що в тебе не дійде до шлюбу... Ти ще молодий. А до того ж та полонянка, здається, не приховувала, що кохала якогось козака і збиралася вийти за нього заміж...

— Так, вона казала це...

— От бачиш!

— Але це нічого не значить! — вигукнув хлопець з відчаєм. — Вона з ним ніколи вже не зустрінеться... То наша полонянка!

Мати сумно подивилася на сина і теплою долонею провела по його шорсткому чорному чубові.

— А що ж тобі сказав батько?

Чора здригнувся.

— Батько! Батько! — розхвилювався хлопець. — На Київ ми з ним ішли різними

шляхами: я з дому, а він — з Немирова... Зустрілися на Росі, і на radoщах я попросив у нього дозволу одружитися зі Стехою...

— Ну?

Чора похилив ще нижче голову і ледь чутно прошепотів:

— Мені соромно тобі казати, нене...

Мати закусила губу. Раптовий здогад відігнав від серця кров. Щоки її зблідли, Гіркий клубок, що підступив до горла, перехопив подих. Вона враз зрозуміла все.

— Він відмовив тобі Чоро?

— Так.

— І налаяв тебе?

— Так.

— Що ж він казав — що сам одружиться з тією полонянкою?

— Так, нене... Пробач, що я розповів тобі про це...

На якийсь час у кімнаті запала мовчанка. Потім жінка гордо випросталася, стиснула кулаки і вже своїм звичайним, врівноваженим голосом спитала:

— Де ж він зараз? Чи, може, знов поїхав до Немирова?

— Ні, він тут... Скоро прийде... Ми повернулися не з порожніми руками, і він зараз ділить здобич — ясир та гурти скоту, бо воїни вимагають негайно своєї частки... А наш ясир я вже доправив додому, бо ще в дорозі батько відібрав і відокремив те, що належить нам... Ти ж знаєш, як це робиться.

— Боже мій! Знаю, знаю... Хіба я можу забути, як і мене одного літнього дня притягли сюди, на береги Дністра, і, мов худобину, обмацували хижі очі чужинців... Коли все це скінчиться! Кожного разу моє серце обливається кров'ю... — з болем промовила мати.

Чора обняв її.

— Нене, заспокойся, дорога! Не треба спогадів. Адже я люблю тебе, і сестри люблять... Люблю над усе на світі! Бо ти ж така гарна, лагідна і мудра, нене рідненька!

Жінка помовчала. Але поволі нахмурене чоло почало прояснюватися, а в голубих очах засвітилися ласкаві вогники.

— Дякую тобі, синку... Ти добрий у мене. Ну, розповідай, де ж ви побували?

— На цей раз — у самому Києві, нене. Пошарпали приміські села, ввірвалися в місто... О Аллах, яке то пишне і велике місто! Наш Аккерман в порівнянні з ним здається тепер мені таким мізерним і брудним. Коли б не фортеця та не будинки місцевих мурз, то ці безладно розкидані глиняні халупи соромно було б називати нашою столицею!

— І це говориш ти — син мурзи? — здивувалася мати.

— Нене, ти ж сама навчала мене говорити правду!

— Але не зневажати свою батьківщину і свій народ, навіть який би він бідний, затурканий і жорстокий був...

— Дякую, нене, за науку.

— Я хотіла б побачити ясир, Чоро... І ту... дівчину... Проведи мене!

Вони вийшли з будинку, що потопає у зелені саду і виноградників. З Дністровського лиману тягнуло прохолодою і запахом риби та водоростей. Яскраве південне сонце щедро поливало землю пекучим промінням... Перейшовши широке подвір'я, де вешталися біля служб невольники і татари-батраки, опинилися в далекому закутку садиби, обнесеному високим муром з ніздрюватого черепашника. Тут, у похмурих низьких приміщеннях, що приліпилися до муру, мешкали невольники.

— Ось вони, — сказав Чора, показавши рукою на гурт бранців і бранок, що, стомлено похнюпивши голови, сиділи в тіні під стіною.

Назустріч господині кинувся підстаркуватий, але ще міцний татарин-наглядач.

— Саям, Варвара-ханум, — вклонився він майже до землі. — Прийшла поглянути на ясир?.. О, чудовий! Дуже добрий ясир, ханум! Будеш задоволена, ханум! Хай Аллах продовжить твої золоті літа!

— Я хочу спочатку побачити дівчину по імені Стеха, Селіме, — скривилася жінка. — Покажи мені її.

— Вона тут, ханум. — Наглядач показав на вузенькі двері. — Її годують краще і не женуть на роботу. Так повелів молодий мурза, хай будуть благословенні його дні... Але бережу її якнайпильніше, ханум, — дорога пташка! — Він відімкнув двері, гукнув: — Стехо, виходь! Тебе хоче бачити господиня, Варвара-ханум.

Почулося шурхотіння — і з дверей вийшла Стеха.

Не вклоняючись, мовчки стала і пильно подивилась на Чору і красиву жінку з важкою русявою косою. Незважаючи на тугу, що світилася в її очах, вона була свіжа і гарна, як щойно розквітла півонія. Молодість брала своє.

— Як тебе звати, дівчино? — спитала збентежена її красою Варвара.

Стеха мовчала.

— Тут тобі добре? Ніхто не зобиджає?

Дівчина і на цей раз не відповіла. Тільки по тому, як здригнулося її підборіддя і потемніли очі, Варвара зрозуміла, що не доб'ється від неї жодного слова.

Чора теж мовчав, але мати помітила, якими закоханими очима дивився він на красиву полонянку. І в її грудях разом із гірким щемом за власною молодістю, що поволі відходила від неї, раптом почала зростати гордість за сина, дорослого, змужнілого, обвіяного і обсмаленого пекучими степовими вітрами, і тривога за його майбутнє щастя. Де воно? Невже в цій дівчині?.. Вона окинула бистрим поглядом її гарно скроєну постать, привабливе обличчя, тугий жмут русявого волосся, і в другому закутку серця заклубочилися суперечливі почуття — жалю до полонянки, материнської любові, як до можливої майбутньої дружини сина, і гострої ненависті, як до молоді красивої суперниці.

— Ну, чому ж ти не хочеш відповідати моїй матері, Стехо? — спитав Чора.

Дівчина повернулася до нього, але відповіді не встигла. В цю мить з гурту невольників прудко вискочив невеличкий худенький чоловічок з перев'язаною рукою і вигукнув:

— Стехо! Це ти, Стехо?

Дівчина здригнулася, зблідла — і раптом з криком метнулася йому назустріч.

— Дядьку Івануку! — Вона впала чоловікові на груди, заридала. — І ви тут! І ви в неволі!.. А де ж Арсен?

Серед невольників пройшов гомін. Варвара і Чора мовчки дивилися на таку несподівану для них зустріч. Іваник здоровою рукою погладив Стеху по косах.

— Бідненька!.. Арсен розшукує тебе, дівчино, знаєш-маєш. У Немирові все перевернули — не знайшли. Поїхав теперечки у Крим, бо гадав, що тебе і Златку туди завіз людолов-салтан...

— О Боже! Я тут... А Златка... Не знаю, де вона...

— Ну, ти не тужи — він знайде вас! Ось тобі хрест! — Іваник справді перехрестився, від щирого серця бажаючи втішити дівчину. — Хоч би довелося йому весь світ обнищпорити — знайде! Ось хай скаже Кузьма, він добре знає твого брата...

Рожков привітався, з жалем глянув на Арсенову сестру.

— Не журися, дівонько! Іваник правду каже: Арсен розшукає тебе — і визволить або викупить.

Навколо них стовпилися невольники. Чуже горе на якийсь час заслонило їхнє власне — і посипалися поради та втішання. Та скоро люди замовкли і, згадавши про своє рабське становище, обернулися до господині.

— Добрий день, люди добрі! Добрий день, земляки і землячки! — привіталася Варвара-ханум.

— Добрий день, ласкава пані, — буркнув хтось тихо з гурту.

Невольники похмуро розглядали красиву жінку в розкішному шовковому одязі і вишитих бісером чиріках. Хто вона, що так гарно говорить по-їхньому?

А Варвара-ханум мовчки дивилася на бранців, і на її очах блищали сльози. Скільки разів зустрічала вона таких нещасних з того часу, як сама потрапила сюди! Скільки тисяч пройшло перед нею, а звикнути до такого жорстокого видовища не змогла!

— Боже мій, чи ще хоч трохи залишилося людей на Україні, чи там уже один голий дикий степ? — промовила ніби сама до себе. — Коли ж скінчиться це лихоліття? Коли наша дорога вітчизна перестане кров'ю стікати, болем кричати, у нестерпній неволі конати?

Всі мовчали, вражені словами цієї незнайомої жінки.

Наперед виступив Кузьма Рожков.

— Про це варто б вам, ханум, запитати не в нас, а в яли агаси²⁰ та мурзи Кучука... Це вони найчастіше нападають зі своєю ордою на Правобережжя! Це вони разом з кримчаками та яничарами так плюндрують той край, що там справді скоро не лишиться жодної душі... Тож не в нас мали б питати, ханум, а в свого чоловіка, кривавого людолова!

— Рабе! — вигукнув вражений Чора і схопився за шаблю. — Як смієш так говорити? Але мати притримала його руку.

— Облиш, Чоро! Цей сміливець правду каже, — і підвела очі на стрільця. — Як тебе звати, чоловіче?

— Кузьмою Рожковим, ханум.

— Кузьма Рожков... Спасибі тобі за відвертість... Ти смілива людина.

— А ми всі тут сміливими стали, — буркнув Іваник, — бо втрачати нам, крім життя, нічого. А таке рабське життя нічого неварте, ханум, знаєш-маєш...

— Не звіть мене так, — тихо промовила жінка. — Яка я ханум? Я така ж полонянка, як і ви.

— Така, та не така! — знову буркнув Іваник.

— Доля і для невільників — а особливо для невільниць — складається по-різному...

— Звідки ж сама? Не землячка часом? — спитав Іваник.

— З Борзни, коли чували.

— З Борзни? Звичайно, чув... Навіть доброго знайомого мав звідти... Щирий друг ось її брата. — Іваник кивнув на Стеху.

Очі Варвари-ханум спалахнули.

— Знайомого? Якщо він мого віку або старший, то я його напевно знаю.. Хто ж це? Як його звати?

— Семен Палій...

— Не чула.

— Звичайно, не чула, знаєш-маєш... Бо він тільки недавно став прозиватися Палієм. А раніш, поки не пішов на Січ та не вступив до низового товариства, звався Семеном Гурком.

— Що?!. — Варвара-ханум враз сплотніла і схопилася за серце. — Як ти сказав, чоловіче? Семен Гурко?..

— Так, Семен Гурко.

— Боже!

У неї затремтіли ноги. Вона замалим не впала. Чора підтримав її.

— Нене, що з тобою?

— Семен... Братик мій дорогий! — прошепотіла жінка. — Отже, живий він, живий. А я гадала, що з мого роду вже нікого й на світі нема, так давно я з дому... Що ж він розповідав? Про кого з наших згадував? Розкажи мені, чоловіче!

Всі були вражені несподіваним відкриттям і ще тісніше обступили жінку-землячку, що відтепер ставала їхньою господинею, від якої залежала не в малій мірі їхня доля, Іваник і Стеха розповіли все, що знали про її брата, про його сім'ю, змалювали, який він зараз на вигляд. Все цікавило жінку. А коли Іваник захоплено розповів про те, як гарно Семен Гурко грає на кобзі і співає, жінка вкрай розчулилась і заплакала.

— Боже мій, це, безперечно, він! Красень на всю Борзну, музика і співак неперевершений... Чи то ж я побачу його коли-небудь? — лебеділа вона крізь сльози.

Врешті так розхвилювалася, що не могла говорити. Чора взяв її під руку і повів з двору.

2

Мурза Кучук прибув додому ввечері. Хоча він, згідно з мусульманськими законами і

звичаями, мав чотирьох жінок, по суті, його єдиною коханою дружиною довгі роки була Варвара, русокоса, голубоока полонянка, що причарувала серце суворого мурзи. Вона одна жила як повноправна господиня в його просторому домі на березі дністровського лиману, поблизу аккерманської фортеці. Інших жінок він давно відіслав у далекі степові улуси доглядати за численними отарами овець і табунами коней.

Міцний, загорілий на степових вітрах, з круглою голеною головою, що міцно сиділа на жилавій короткій шиї, пропахлий після походу кінським потом і димом кочових вогнищ, він швидко ввійшов до жіночої половини будинку і, побачивши на отоманці дружину, що схилилася в задумі на подушки, радісно блиснув білими зубами і розкинув руки для обіймів.

— Салям, дорога Варвара-ханум!

Та Варвара не кинулась, як бувало раніше, йому на груди, не почала гаряче цілувати, ба навіть не підвелася з отоманки. Натомість холодно глянула на чоловіка і відвела очі вбік.

Кучук зупинився.

— Люба моя, що трапилось?

За майже два десятки років спільного життя він навчився безпомилково вгадувати значення кожного погляду, кожного жесту своєї красивої і дуже своєвільної дружини.

— Сам знаєш! — тихо, але значуще відповіла Варвара.

— Що ти маєш на увазі?.. Ще один похід на твою батьківщину? Але ж ти вже повинна б звикнути до цього. Війна — це моє ремесло! Вона приносить мені більше прибутків, ніж скотарство чи рибальство.

— Я вже змирилася з цим...

— Тоді ж що?

Варвара гордо підняла голову, сміливо глянула чоловікові в очі.

— Красуню викрав... Молодої захотілося!..

Кучук деякий час стояв непорушно, жодним порухом не проявляючи своїх почуттів. Однак поволі обличчя його суворішало, ставало непроникним, ніби закам'янілим.

— А-а, он ти про що... Ти даремно сердишся, люба. Мала б до цього часу звикнути, що мусульманам Аллах дозволив мати не одну, як у гяурів, а дві і навіть чотири жінки... Ти ж знаєш, що торік Фатьма померла. Отже, я можу взяти собі іншу жінку. Ну, звичайно, старої я не хочу, я віддаю перевагу молодим. Я справді викрав у Немирові одну дівчину. Та що з того?.. Ти можеш не хвилюватися! Я тебе не розлюбив. Ти і надалі залишишся моєю старшою дружиною, матір'ю нашого любого сина Чори, мого єдиного наслідника, якого подарував мені Аллах, бо всі інші жінки плодили мені тільки дівчат... Хіба тобі цього замало?

Варвара різко підвелася з отоманки, стала перед чоловіком. Лице її пашіло, очі горіли гнівом.

— Якщо ти, мурзо, гадаєш, що я згоджуся на таке життя, то ти жорстоко помиляєшся! Аллах мені свідок, я так само ніколи не захочу ні з ким розділяти твого кохання, як риба ніколи добровільно не захоче розлучатися з водою!.. Назавжди затям

собі це!

Кучук засміявся своїм хижо-диким сміхом, від якого обсіпало морозом всіх, хто чув його. Але Варвара не звернула на нього ніякої уваги. Не опускаючи очей, гнівно дивилася на чоловіка, стиснувши на грудях міцні красиві руки.

Мурза раптом урвав сміх, підійшов до жінки майже впритул, обняв за стан і двічі — швидко й міцно — поцілував у губи.

— І все ж тобі доведеться змиритися, ханум, з тим, що сталося! Мені подобається та дівчина, і вона буде моєю!

— Але ж її кохає Чора! — вигукнула Варвара.

— Він ще дитина, — суворо відповів Кучук. — До того ж він — майбутній мурза, і йому не личить першу дружину брати з полонянок.

Щось у його погляді було таке, що змусило Варвару стриматися. Вона в'юном вислизнула з його рук і мовчки лягла на м'яку кошму, застелену пухким барвистим килимом. Думала, що він ляже поруч, пригорне, як раніш, припаде до неї, буде перепрошувати, голубити, цілувати. Але Кучук круто повернувся і вийшов з кімнати.

Вона не ждала цього. Після піврічної розлуки прийти на одну хвилину, сказати, що кохає іншу, що хоче одружитися з нею, — і зникнути... Образа важкою хвилею ударила їй в серце. Ні, вона так легко не здасться! Вона буде боротися — і або переможе, або загине в цій боротьбі!

Сповнена гніву, образи, жалю, що роздирали їй груди, Варвара зціпила зуби, щоб не розридатися, задерев'яніло лежала на м'якій постелі і сухими очима дивилася в густі сутінки, що залягли по кутках. Що робити?..

З відчиненого вікна долинув раптовий шурхіт. Вона підхопилася, злякано спитала:

— Хто там?

У вікні показала голова Чори.

— Це я, нене... Я все чув!

Хлопець вліз у кімнату і сів поряд з матір'ю. Варвара притягла його до себе, поцілувала.

— Ти підслуховував нашу розмову? Але ж...

— Я не хотів, нене... Так трапилося...

— Ну, гаразд. Це, може, й краще, що ти все чув. Що ж нам робити?

— Не знаю... — розгублено, зовсім по-дитячому відповів Чора.

— А я знаю! — рішуче сказала мати. — Ми повинні боротися за наше щастя!

— Але як?

Варвара помовчала, ніби збиралася з думками. Потім міцно стиснула синову руку.

— Слухай мене уважно, Чоро... Ти повинен відмовитись від тієї полонянки. Адже ти знаєш, що вона тебе не кохає, бо має нареченого... Тож невже ти хочеш мати дружину, яка ненавидітиме тебе все життя?

— Нене! — вигукнув з болем і розпачем Чора.

— Тс-с-с! Помовч... До того ж ти не можеш перечити батькові, вона стане його дружиною.

Чора схопився руками за голову, засичав, мов від болю.

— О Аллах! Що ж мені робити?

— Я ось що надумала, — сказала мати. — Ти пам'ятаєш тих двох невільників із Києва?

— Ну, звичайно.

— Так ось — сю ніч приготуєш трьох коней, сакви з їжею, три ярлики мурзи на вільний виїзд з улусів, виведеш тих невільників і дівчину в степ і відпустиш...

— Нене! — вигукнув вражений Чора.

— Тихо, синку! Так треба... Я знаю, найбільшу жертву приносиш ти — відмовляєшся від свого кохання. Але зате врятуєш матір, батька, а може, й себе... Бо уяви — як тобі буде, коли Стеха стане батьковою дружиною? Мені страшно подумати, які муки терзатимуть твоє серце! І що може трапитися між вами...

Чора мовчав. Мати, як завжди, була права. Однак від усвідомлення того, що мати права, йому не було легше. Його молоде гаряче серце, з якого своїми руками потрібно було вирвати болісно-солодке почуття, лунко, як молотом, стукало в груди і ніяк не хотіло погоджуватися з доводами розуму.

А мати говорила далі:

— І ще одно, Чоро: я хочу зустрітися зі своїм братом...

— Як же це зробити, нене?

— Невільники знають його. І та дівчина знає... Хай передадуть йому моє прохання і ярлики. Я певна, Семен, тобто твій дядько Семен, дізнавшись, що я жива і перебуваю в Аккермані, і маючи ярлик мурзи Кучука, не забариться прибути сюди.

— Я це зроблю, нене, — тихо промовив Чора.

— Ну, то йди готуйся! А я поговорю з Селімом, щоб сю ніч спав міцніше. Та віднесу йому глечик вина...

Чора мовчки обняв матір і вийшов з кімнати.

3

Залишивши коней у заростях лозняка на березі лиману, Чора повернувся додому. Проходячи мимо освітленого батькового вікна, не втримався — заглянув. Мурза ще не спав. Сидів на ліжку і, підперши правицею підборіддя, дивився прямо перед собою.

Чорі стало страшно. Йому здавалося, що батько помітив його крізь шибку і зараз поженеться за ним. Він відступив у тінь. Став під розложистою молодою абрикосою, стежачи за кожним батьковим рухом. Але мурза і не ворухнувся, сидів непорушно, заглиблений у свої думки.

Чора завмер. Серце його билося бентежно.

Залишилося зробити ще один рішучий крок — вивести невільників і невільницю, посадити на коней і... Та чи зробить він це? Чи вистачить у нього духу власними руками зруйнувати своє щастя? Адже коли сьогодні Стеха поїде на Україну, він уже ніколи не побачить її. Вона стане недосяжною для нього...

Недосяжною?

А хіба ближчою вона буде, якщо стане батьковою дружиною?

Від цієї думки він аж здригнувся і закусив губу. Ні, боляче йому зі всіх боків. Куди не гляне — виходу нема...

А хіба нема? Чекай — чому б не відвезти Стеху таємно в далекий улус, ну, хоча б до старого Ямгурчі, доброго сивобородого аталика²¹ Ямгурчі, далекого батькового родича, який, втративши в походах усіх своїх синів, доживає віку? Він так приязно ставиться до нього, свого двоюрідного внука!.. Він залюбки переховав би в себе дівчину до кращих часів і, коли б Чора попросив, зберіг би це в таємниці і від батька, і від матері...

Хлопець аж усміхнувся сам до себе від раптової думки, що осяяла його затуманену, розбурхану душу. Як він не подумав про це раніше?

Світло у вікні погасло: батько ліг спати. Постоявши ще деякий час і пересвідчившись, що всюди тихо, Чора пішов до двору невільників.

Тут теж було темно і тихо. Селім хропів на всі заставки у своїй комірчині. Сторожові собаки, впізнавши хлопця, заскавучали і почали лащитися. Чора зачинив їх у порожню кухню, підпер двері й заглянув у заґратоване віконце до невільників.

— Іваніку! Рожков! — загукав він приглушеним голосом.

У комірчині хтось завовтузився, встав.

— Хто там?

— Розбуди Кузьму Рожкова та Іваніка, чоловіче!

— Я і є Кузьма Рожков... Чого тобі?

— Розбуди Іваніка і виходь сюди! Я відчиню двері... Та швидше!

Коли невільники вийшли, Чора зашепотів:

— Не бійтеся мене... Я Чора... Я хочу допомогти вам втекти додому...

— З чого б то, знаєш-маєш? — здивувався Іванік.

— Так хоче моя ненька... Я приготував коней, харчі... Зараз виведу вас із міста, дам ярлики на вільний виїзд із Буджака, а там ви вже самі домчите до Києва...

— Гм, аж не віриться, — все ще сумнівався Іванік. — Ти того... знаєш-маєш... хлопче, не підведеш нас часом під дурного хату?

— Самі не будьте дурнями, — розсердився Чора. — Неня відпускає вас не тому, що ви їй дуже сподобалися, а тому, що знаєте її брата Семена Гурка. А мого дядька, виходить. Передасте йому ваші ярлики і скажете, що його сестра Варвара жде до себе в гості... З таким ярликом він може вільно проїхати в самий Аккерман... Зрозуміли?

Іванік і Рожков переглянулись. На таке щастя вони ніяк не сподівалися.

— Звичайно, зрозуміли, мурзо, — відповів Кузьма Рожков, не в силі приховати радісного блиску очей. — Зробимо все як слід! Ходімо!

Чора вивів їх на берег лиману, де в заростях густого верболозу стояло напоготові двоє коней з притороченими до сідел дорожніми саквами. Рожков міцно потис татарчукові руку.

— Спасибі тобі, хлопче!

А Іванік розчулився.

— Хоч ти й нехрист, знаєш-маєш... а добра людина! Хай береже тебе Господь Бог! А

матінці твоїй — низенький уклін!

— Щасливої дороги! — усміхнувся Чора, почувши Іваникове побажання.

Він постояв, поки затих глухий стукіт копит, а потім бігцем помчав додому. Серце його тривожно калатало в грудях. Те, що він задумав, суперечило тепер не тільки волі батька, а й побажання матері, яка наказала і Стеху відправити на Україну. Але, незважаючи на глибоку його любов і прив'язаність до матері, він не в силі був перебороти своє почуття до цієї дівчини-гяурки, не міг власними руками поламати своє щастя, тому й зважився на відчайдушний вчинок...

Обережно прокравшись на невірницький двір, відімкнув дверцята комірчини, де жила Стеха.

— Ой, хто там? — злякано скрикнула дівчина, намагаючись у темряві розпізнати пізнього гостя.

— Не бійся мене. Я Чора, — прошепотів хлопець. — Одягайся швидше. Виходь!

— Куди?.. Не чіпай мене, мурзо!

— Тс-с-с... Не бійся, дурненька, я нічого злого не заподію тобі. Я хочу врятувати тебе!

— Врятувати!.. Хіба мені щось загрожує?

— Повернувся з Немирова мій батько...

— Ну й що?

— Він хоче взяти тебе за жінку...

— О Боже!

— А я не хочу цього. І моя ненька цього не хоче... Тепер ти розумієш? Ну, збирайся! Та хутчій! Бо до світа ми повинні бути далеко...

Стеха помовчала. Те, що сказав Чора, скидалося на правду.

— Куди ж ти повезеш мене?

— У безпечне місце... У далекому степовому улусі живе мій двоюрідний дідусь Ямгурчі, добрий старик. Мене він дуже любить і зробить для мене все, чого я забажаю...

— Отже, ти...

— Стехо, невже ти до цього часу не здогадалася, як я кохаю тебе! — вирвалося у хлопця. — Краще мені бачити тебе мертвою, ніж дружиною іншого... ніж дружиною... батька мого...

Стеха давно знала, що Чора кохає її. Але поскільки хлопець — чи то через сором'язливість, чи через якусь іншу причину — ніколи їй про це не казав, вона не надавала цьому значення. Тепер же це могло зіграти вирішальну роль в її долі. Адже закоханого Чори їй поки що нічого боятися. Зате жорстокого і брутального Кучук-бея...

Ні, вагатися нема чого! Та й життя за останній час навчило її бути рішучою і покладатися у важкі хвилини на саму себе.

Вона швидко накинула на плечі барвистий татарський халат, взула м'які чирики із баранячої шкіри і ступила крок до дверей.

Чора взяв її за руку і, виглянувши надвір, вивів із маленької невірницької

комірчини у густо-синю темноту південної безмісячної ночі...

БУДЖАК

1

Іваник і Рожков втратили коней ще на Дністрі, їх відібрали татари при переправі через ріку, а самих відпустили: виручили ярлики. Обірвані, босі, ледь живі від голоду й втоми, допленталися вони до Києва і перші два дні, скориставшись гостинністю генерала Гордона, тільки те й робили, що їли на кухні і спали в конюшні на горищі. А на третій день, трохи оклигавши, спустилися вузьким узвозом на Поділ, минули Житній базар і попростували до Києво-Братського монастиря, де містилася колегія.

За кам'яною стіною, на просторому подвір'ї, вимощеному паленою цеглою, сновигали ченці, борюкалися спудеї молодших класів. Старші стояли купками і про щось розмовляли. Сміх, що вибухав то в тому, то в іншому місці, свідчив, що теми їхніх розмов були далеко не вчені.

Іваник і Рожков наблизилися до одного гурту.

— Хлопче, ходи-но сюди, знаєш-маєш, — поманив Іваник пальцем низького опецькуватого хлопчину, що глипнув на них чорними очима. І коли той підійшов, спитав: — Ти часом не знаєш тут таких... Яцька і Семашка?

Хлопчина крутнувся на одній нозі і щосили гукнув на весь двір: — Яцьку! Семашко! До вас родичі приїхали! Хліба й сала привезли! Ге-ей, сюди!

Іваник ніяково переглянувся з Рожковим: у них з собою не було ніякого подарунка. Та й де б він узявся, коли самі були голі мов бубни?

Яцько й Семашко не забарилися з'явитися і, пізнавши Іваника, зраділи, як рідному. Зразу засипали десятками запитань. Видно було, що хлопцям жилося несолодко, бо схудли, витягнулися, а до всього — нудьгували за рідними й близькими.

— Чекай, Яцьку, чекай! — перебив їх Іваник. — Ми й самі нічого не знаємо ні про Арсена, ні про Семашкову родину, бо щойно повернулися з татарського полону...

— О! — вирвалося в Яцька. Семашко мовчав, видно, був стриманіший.

— Так. З полону... Але там ми бачили Стеху, Арсенову сестру...

— О! — ще дужче здивувався Яцько. — Арсен знає?

— Та ні ж! Ми й прийшли сюди, знаєш-маєш, щоб ти гайнув на Запорожжя і розшукав там Арсена... Треба визволяти дівчину.

Яцькові очі блиснули радістю.

— Так це я вмить!.. Семашку, поїдемо?

Розважливий Семашко відповів не зразу. Наморщив лоба, від чого дві чорні брови зійшлися над переніссям, як два воронячих крила.

— А чи нас відпустить пан ректор?

— Чи ми його питатимемо!

— До Запорожжя неблизький шлях. А ми — піша-пішаниця.

— Семашку, ти ніби з неба впав! — Видно було, що Яцько, як старший і бувалий, верховодив. — Хто ж ітиме пішки? А Дніпро навіщо?.. Ген скільки дубів пливе вниз! Попросимося — і нас візьмуть. Ще й харчуватимуть за те, що помагатимемо.

Яцько міркував як дорослий. Іваник переглянувся з Кузьмою: їхні сумніви, чи можна доручати таке важливе діло хлопцям, розвіялися, мов дим. Яцько добереться до Січі, А вдвох із Семашком — тим більше. А там уже Арсена знайдуть...

— Ну, чого ж, я згоден, — сказав Семашко.

Видно, йому теж набридло сидіти на спудейських харчах, хотілося на волю, на дніпровське привілля.

— Ну, от і добре, хлопці, — сказав Кузьма Рожков. — Тоді відійдімо вбік. Треба дещо розповісти і передати...

Вони завернули за ріг будинку і сіли на низеньку, почорнілу від часу і негоди лавочку під кущем бузку.

2

В котрий раз повертався Арсен з близьких і далеких доріг до Січі, а все не міг позбутися дитинно-радісного збудження, звикнути до зустрічей з товариством, з друзями і сприймати ці зустрічі як щось звичне, буденне. Це завжди були для нього найщасливіші хвилини життя.

Коли посольство, допроваджене Газі-беєм і його сейменами до кордонів Кримського ханства, ступило на землі Запорожжя, сторожові козаки довели його до Січі, а братчики влаштували йому урочисту зустріч.

Всі висипали на стіни. З надбрамної вежі гримнула гармата. Кошовий і старшини у святковому одязі, з клейнодами зустріли посольство на майдані перед фортецею і провели його в посольський дім.

Арсена й Романа оточили друзі.

— Синку, як ти змарнів на чужинських харчах! — Метелиця притис Арсена до грудей. — Знать, нелегкий посольський хліб... Але добре, що живий-здоровий повернувся. Козакові аби шкіра та кістки — а м'ясо наросте... — Він важким кулаком витер сльозу. — Тьфу, хай йому чорт! Видно, починаю старіти, що розрюмсався, мов баба...

Арсен поцілував старого в шорстку щоку.

— Спасибі, батьку Корнію, за ваше добре серце... Дякую, друзі, за привітання!

Арсен і Роман переходили з одних обіймів до інших, аж поки Палій не сказав:

— Ну, годі вам чоломкатись та сльозу пускати... Арсене, є важлива звістка!

Всі замовкли. Арсен кинувся до Палія.

— Яка звістка, батьку Семене?

— Сідайте і слухайте. Бо одним словом не скажеш... Ви довго, хлопці, мандрували, а життя тим часом не стояло на місці — текло та й текло. От і накапало трохи новин...

Сіли проти сонця хто на чому: на вербовій колоді, що заміняла козакам лавку, на призьбі під куренем, а то й просто на теплій землі.

Арсенові не терпілося. По очах Палія бачив, що той має сказати щось важливе.

— Ну, батьку!

Палій розгладив вуса.

— Приїздили з Києва хлопці — Яцько і молодий Семашко...

— Що ж трапилось? — Арсен раптом зблід. — Якесь нещастя з нашими? Я чув, що на Київ напали татари...

— Ні, ні, там усе гаразд. — Палій поклав козакові руку на плече, щоб заспокоїти його. — Знайшлася Стеха...

— Стеха?.. Де ж вона була?

— У Буджаку. Вона й зараз там.

— У Буджаку... — Арсен на мить замовк, а потім тихо спитав: — А Златка?

— Про Златку нічого не відомо.

Арсен не приховував розчарування.

— Газі-бей сказав, що Златку викрав Чора, син Кучук-бея. Як же нічого невідомо?..

— Ось як! — здивувався Палій. — А ми маємо відомості, що це якраз Стеху викрав Чора... Вона його полонянка.

— Його полонянка! — вигукнув Роман схвильовано. — Я доберусь до нього і задушу, мов кошеня! А потім — хай буде що буде!

— Чекай, Романе! Не поспішай убивати. Ви не все знаєте, друзі...

— Що ж іще?

— Чора — мій племінник...

— Племінник? Чора?! — Арсен і Роман були вражені.

— Його мати — моя молодша сестра Варвара.

— О!

— Так, моя сестра... Дружина Кучук-бея. Ось як буває! — Палій сумно похитав головою, а потім невесело усміхнувся. — Та іноді й нещастя може послужити добру службу. Ось бачите? — Він витягнув шматок пергаменту. — Це ярлик... Він відкриє нам не тільки дорогу в Буджак, а й двері до хати білгородського мурзи. А там буде видно, що робити... Сестра допоможе...

— Батьку, так їдьмо ж скоріше! — Арсен схопився. — Не гаймося!

Палій лагідно усміхнувся.

— Зажди! Не поспішай. Треба як слід приготуватися в дорогу.

— А що нам збиратися?

— Як що? Потрібні коні, гроші, харчі... Та й кількох полонених не завадило б узяти з собою, може, доведеться викупувати дівчину або обміняти... Не забувай і про подарунки: їду ж я в гості до рідної сестри!

Арсен почухав потилицю.

— І справді... Шкода! Де ж узяти грошей? — І він вивернув кишені. — Ось кілька шелягів... А в тебе, Романе?

Роман сумно усміхнувся і розвів руками.

— У мене навряд чи й те знайдеться...

Тут наперед вискочив Сікач, зірвав з голови шапку.

— А братчики навіщо? Підемо по колу, дивись, і назбираємо на дорогу... Ану, хто більше? — І він перший кинув золотого.

В шапку посипалися монети — московські срібні карбованці, випущені царем

Олексієм Михайловичем, польські злоті, персидські ріали, італійські дукати, іспанські дублони, англійські гінеї, австрійські, датські та шведські крони, німецькі талери, турецькі куруші та піастри... Мабуть, не було на світі такої монети, яка б у ті часи не потрапляла на Запорозжя.

Обійшовши побратимів, Сікач струснув шапкою, звідки почувся металевий брязкіт, і попростував на майдан, де клекотіло людське море...

Тим часом Палій, зрадівши такій несподіваній удачі, почав відбирати собі супутників.

— Арсен — раз, Роман — два, — загинав він пальці на лівій руці. — Метелиця — три, Сікач — чотири, я — п'ять... Ну, і досить, гадаю... А то, чого доброго, татари приймуть нас не за гостей, а за здобичників, — підсумував він.

— А я? — вискочив наперед Шевчик. — Ти про мене забув, Семене!

Палій не хотів брати старого, щоб не був зайвим тягарем у далекій і небезпечній дорозі. Однак і ображати його не хотілося. Тому сказав якомога м'якше:

— А може б, ви, батьку, zostалися дома? Чи ж охота вам трусити кістками аж до Дністра? Неблизький же світ!

Але Шевчик обурився і підстрибнув, як облізлий півень.

— Це ж хто труситиме кістками? Я?.. Та ти знаєш, хто я такий? — Він зробив паузу, витягнув догори тонку, зморшкувату шию, щоб здаватися вищим, а потім сам відповів на своє запитання: — Я — Шевчик! Я ще, щоб ти знав, пам'ятаю Гуню й Острянина! А з батьком Хмелем за одним столом сидів і чарку пив... Не кажучи вже про Сірка... І всюди я був перший!

— Позаду, — вставив, підсміюючись над хвальковитим побратимом, Метелиця.

Шевчик остовпів і закліпав, бліднучи, повіками.

— Це ж хто позаду?.. Я?! — Він розсердився не на жарт і вихопив шаблю. — Ах ти, пущьверінок! Собачий хвіст!.. Ходи сюди, я проткну твоє товсте черево своєю залізякою, і тоді ти дізнаєшся, хто я такий!

І він справді ткнув шаблею прямо в живіт Метелиці, — той ледве встиг відхилитися.

— Ти що, старе помело, часом не здурів? — Усмішка враз щезла з м'ясистого, поораного шрамами і зморшками обличчя Метелиці. — А то, побий мене грім, як схоплю за ноги, то відразу опинишся за фортечною стіною, на смітнику!..

Вони стали один проти одного і, люто бризкаючи слиною, почали сваритися.

Козаки реготали. Сміявся і Палій.

— Ну, гаразд, хай їде старий! У дорозі пригодиться — куліш варити або вночі на чатах стояти... Йому однак не спиться...

Шевчик зрадів.

— Невже візьмеш, синку? Справді?

— Я не жартую.

— Ото молодець! Дякую. А за куліш не сумлівайся! Я мастак на таке діло. Такий зварю, що держись!

— За живіт! — не втримався знову Метелиця, щоб не підкусити, і, заливаючись від

реготу, плеснув важкою долонею миршавенького побратима по сухих, утлих плечах, аж той присів. — Го-оренько ти мое!

Шевчик розплився в добрій усмішці і прихилив голову до широких грудей свого друга.

3

Стояв жаркий південний травень. Це був той час, коли степова рослинність — тирса, буркун, будяки, ромен-зілля та інше різнотрав'я — дійшла свого розквіту і ще не почала сохнути під палючим промінням сонця, а тому буйно, як море, хвилювалася на безмежних просторах, і коні поринали в цьому барвистому морі по самі загривки.

Дикий степ, що відділяв запорозькі володіння від татарських кочовищ, козаки подолали за кілька днів.

Шевчик справді не став тягарем для товаришів. Незважаючи на похилий вік, міцно, мов реп'ях, тримався в сідлі, не скаржився на втому, а на привалах розпалював багаття, ставив триногу, підвішував казанок і варив пшоняний куліш, що припав усім до смаку.

На Великому Куяльнику їм зустрілися татарські чабани, які, забачивши козаків, чкурнули щодуху в степ. Отже, Дике поле залишилося позаду — починалися татарські володіння.

На переправі через Дністер, південніше Бендер, Арсен Звенигора, який їхав попереду, раптом побачив великий кінний загін, що переправлявся на лівий берег. У вершників у сагайдаках було по два луки, не менше як по сотні стріл. У кожного — по двоє, а то й по троє коней.

Арсен зразу зрозумів, що то татарський чамбул вирушає по здобич на Україну. Він хотів повернути до своїх, але його вже помітили — і ціла сотня вершників направилася до нього. Передні, впізнавши у ньому запорожця, вихопили шаблі, дехто на ходу накладав стріли на тугого лука.

— Не стріляйте! — гукнув Арсен. — Я маю ярлик мурзи Кучука!

Його вмить оточили.

— Хто такий? Звідки? Покажи ярлик! — залунали голоси.

Арсен витягнув з кишені цупкий аркушик пергаменту і підняв над головою.

Запала тиша. Три схрещені чорні стріли — родовий знак Кучука — подіяли безвідмовно.

— Куди простує козак? — спитав молоденький чорнобровий татарин.

— До мурзи Кучука.

— О! — тільки й вихопилося у того.

— Але я не сам, зі мною — мої побратими. — І Арсен показав назад, де з-за горба поволі виїжджали його товариші.

Молоденький татарин щось тихо сказав двом вершникам, і ті помчали назустріч запорожцям.

— Із чим же козаки простують до мурзи Кучука?

— Про це ми скажемо самому мурзі, — спокійно відповів Арсен.

— Ти можеш і мені сказати. Я його син — Чора!

Арсен здригнувся і чітко уп'явся поглядом у юнака. Так от у чийх руках Стеха! Ось хто захопив її підступно в Немирові і завіз у далекий Буджак!.. Йому зразу ж, в цю хвилину, хотілося дізнатися, що з сестрою, де вона, чи жива-здорова, але, помітивши на собі десятки допитливих поглядів, стримався. Натомість сказав:

— Дуже приємно зустрітися з сином славного Кучука. Але про те, з чим ми їдемо в Буджак, скажемо самому мурзі...

Чора нахмурився.

— Тоді поспішімо до батька... Він на переправі.

Під'їхав Палій з козаками, і всі гуртом, у супроводі Чори, рушили до Дністра.

Кучук стояв на пригірку і стежив за тим, як його воїни вплав переправлялися через широку бистру ріку. Побачивши запорожців, що прямували до нього, він здивовано підвів брови.

— До тебе, батьку, — сказав Чора підходячи. — Мають ярлик...

— Ярлик?.. Чий?..

— Твій.

— Але я ніколи не давав ярлика тим невірним собакам, хай помилує мене Аллах! — В очах мурзи спалахнув гнів.

— Ярлик давала твоя дружина Варвара-ханум, мурзо, — виступив наперед Семен Палій.

— Варвара-ханум? — Кучук не зміг приховати подиву і глянув на сина. — Але як вона посміла зробити це?!

Чора зблід, бо боявся батьківського гніву. Йому ще й зараз у пам'яті той день, коли батько, дізнавшись про зникнення Стехи і двох невільників, мов несамовитий кинувся до дружини з піднятими кулаками. Очі його шалено блиснули, з вуст зірвався не крик, а якийсь страшний звірячий рик. Здавалося, ще одна мить — і він ударить Варвару-ханум... Чора пам'ятає, як напружилась мати, як гордо підвела свою красиву голову в обрамленні важких руських кіс, ждучи того удару, як дивним сяйвом блиснули її голубі очі... Одного він не пам'ятає — яка сила кинула його, мов пружину, вперед. Він затулив собою матір і рвучко підняв руки в ту мить, коли батькові кулаки вже звелися над нею...

І сталося несподіване: батько зупинився, важко дихаючи і скрегочучи зубами. Довго дивився на них, мов уперше бачив, потім враз якось обм'як, опустив голову і, повернувшись, без жодного слова пішов геть.

З того часу він ні разу не згадував про полонянку і вів себе і з дружиною, і з сином так, мовби нічого не сталося, — був привітний, веселий, добрий.

І ось... В батьковому голосі Чорі вчулося грізне відлуння тієї далекої вже грози.

— Не гнівайся, мурзо, — спокійно промовив Палій. — Краще приймай гостей!

— Гостей?..

— Так. Усюди, у всіх краях і в усіх народів, коли прибуває брат дружини, його вітають, як найближчого родича і бажаного гостя...

Кучук похмуро глипнув на козака.

— Не розумію...

— Ну, звичайно, не розумієш, — усміхнувся Палій, — бо коли брав мою сестру Варвару в Борзні, то не питав нічиєї згоди — ні її, ні батьків, ні братів... Тож звідки тобі знати її брата?

Кучук пильно глянув на свого співрозмовника, на його високу дужу постать, на відкрите обличчя, на якому ясніли гарні сірі очі. І раптом усміхнувся.

— Невже ти брат Варвари-ханум?

— Так.

— Семен?

— Так.

— Ох, шайтан! От не сподівався! Варвара-ханум розповідала про тебе... Ну, будь здоровий, Семене Гурко! — Мурза простягнув руку.

— Семен Палій...

— Що?.. Семен Палій?! — Кучук був вражений. — Але ж... Семен Палій — то погромитель кримчаків! Слава про тебе пронеслася і по Буджаку... І коли б у тебе не було мого ярлика...

— То що? Наказав би голову відтяти?

— Наказав би!

— Дякую за відвертість... Але, на щастя, я маю з моїми друзями твій ярлик, і моя рідна сестра — твоя дружина... А це що-небудь та означає!

— Безперечно.

— Тоді, родичу, приймай гостей!

Кучук знову спохмурнів. І оглянувся на своїх вояків, що переправлялися через Дністер.

— Але... — він зам'явся.

Палій теж перестав усміхатись. Йому стало ясно, куди веде Кучук свій чамбул. Голос його прозвучав глухо й суворо.

— Ти зібрався на Україну?

Той прямо глянув у вічі Палієві.

— Так, ти вгадав. Ми йдемо на Україну. Рік важкий: сарана спустошила наші пасовиська і бахчі, насувається голод...

— І ти вирішив пожитися на Україні? Взяти ясир?

— Не тільки ясир... Коні, худоба, вівці, одяг, гроші — все знадобиться! — В очах мурзи загорілися насмішкуваті іскринки.

— Ви чуєте, хлопці? — звернувся Палій до своїх товаришів.

— Але ж наш край став майже пусткою, мурзо! — вигукнув, виїжджаючи наперед, Арсен. — Ви всіх там винищили, все забрали! Чим же ще хочете пожитись?

На карому коні, в чорному жупані, сам схудлий, потемнілий, він зупинився на горбку, проти ясного синього неба.

Кучук прикипів поглядом до похмурого козака. Потім вигукнув здивовано:

— Чорний вершник?! І ти тут?

— Тут, мурзо, — спокійно відповів Арсен.

— Ох, чорт! Шкода, що не зустрілися ми в степу, а то б мої люди посікли тебе на шмаття!

— Я знаю це.

— І все ж ти посмів приїхати сюди?

— Як бачиш, мурзо.

— Ти й справді смілива людина, чорний вершнику... Недарма мої воїни наділили тебе надприродною силою. Але тримайся від них подалі: впізнають — башку знесуть!

— І все ж тобі доведеться на цей раз відкласти похід і повернутися додому, шановний мій родичу! — суворо сказав Палій.

— Чому?

— Ну, як же! Гості на поріг, а він з дому побіг?.. Так не годиться! Я прибув до тебе перший та, може, й останній раз. Хочу посидіти за гостинним столом, поговорити із сестрою і зятем. А це, наскільки я розумію, мій небіж? — він повернувся до Чори. — І з ним хотілося б познайомитися ближче... Те, що ми смертельні вороги, — всяк знає. А от що ми ж таки люди, а не пси, та ще й родичі — не всім відомо...

Кучук мовчав. Чора торкнув його за рукав.

— Тату, козак правду каже...

— Не козак, а дядько, — вставив Палій. — Адже моя сестра Варвара — твоя мати?

— Так.

— Ну, от бачиш! Дядько...

— Дядько, — повторив Чора і раптом почервонів, зустрівшись з батьковим поглядом.

Кучук закусив губу і щось думав. Видно було, що в його серці точилася боротьба. Він боровся сам із собою.

Похід на Україну почався. Зібрано чимале військо. Половина його вже переправилась через ріку. Не хотілося повертатися без здобичі. Та й що скажуть воїни? А яли агаси що скаже?

Однак і їхати не виходить...

Він зітхнув і промовив тихо до Чори:

— Накажи припинити переправу! Повертаємося назад. Додому.

4

— Приймай гостей, Варваро-ханум, — сказав мурза, кидаючи батракові повід коня. — Впізнаєш?

Був ранок, і Варвара-ханум давала на подвір'ї роботу невільникам і невільницям. Одягнута по-домашньому: у білу вишиту сорочку і квітчасту, за татарським звичаєм, спідницю. В руці мала в'язанку ключів. У вухах поблискували проти сонця невеличкі золоті сережки.

На її обличчі промайнув подив: вона не ждала чоловіка так скоро з походу.

— Ти повернувся? А це...

Її погляд ковзнув по козаках, що поволі наближалися, і раптом застиг. Губи

здригнулися. Ключі з брязкотом упали додолу. Гострим зойком вирвалося з вуст:

— Братику-у! Семене!

Вона кинулася до Палія і впала йому на груди. Забилася в нестримному риданні.

— Братику! Рідненький мій! Невже це ти?

Палій цілував її в коси, в лоб, в мокрі від сліз щоки.

— Сестронько! Лебідонько моя нещасная!

Всі стояли мовчки — Кучук, Чора, козаки і невільники.

Арсен відчув, як у нього перехопило подих, а очі зволожилися слізьми. Яка-то у нього буде зустріч із сестрою? І чи буде? Чи не продав її цей кривавий мурза-людолов у гарем за тридев'ять земель?

А Златка? Чи зустріне він її, милу свою, найдорожчу? Чи загляне в її густо-сині очі? Чи навіки вже втратив?

Після перших привітань і перших сліз Кучук-бей запросив гостей до хати.

Тим часом невільники і батраки різали баранів, патралаи гусей, з льохів несли вино і бринзу. Невільниці-українки варили куліш, галушки, пекли пиріжки з маком, ізюмом та сиром.

А поки все це готувалося, Кучук і Варвара-ханум пригощали гостей вином, розведеним, за болгарським звичаєм, водою, вели тиху, неквапливу розмову.

Арсена гризла нетерплячка. Він думав, коли їхав сюди, що перше запитання до Кучука і Варвари-ханум буде про Стеху. Але зрозумів, що помилився. Гуртом козаки вирішили, що питати мурзу небезпечно. Хто зна, як він подивиться на те, щоб відпустити за викуп дівчину. А поговорити з Палієвою сестрою не випадало нагоди.

Незабаром слуги принесли обід. Поставили на барвистий килим, розстелений на долівці. Гості, як і господарі, сіли кружка на м'які подушки. Мурза налив у срібні та скляні келихи вина, промовив:

— Дорогий мій родичу, дякую, що завітав до моєї хати! — Його чорні очі блиснули крізь прищурені повіки, і не можна було розібрати — кепкує мурза чи говорить щиро. — За твоє здоров'я і за здоров'я твоїх супутників!

Обід тягнувся мало не до вечора. І тільки тоді, коли сп'янілий Кучук пішов відпочивати, а невільниці постелили козакам — на їх прохання — в саду, просто неба, Арсен шепнув Палієві:

— Кращої хвилини не буде, батьку!

Палій мовчки хитнув на знак згоди головою і, обнявши сестру за плечі, сказав:

— Варочко, я радий, що майже через двадцять років побачив тебе... Але у нас ще й діло є до тебе...

— Яке? — Варвара-ханум насторожилась.

— Ми хочемо визволити одну дівчину, сестру цього козака, — і Палій показав на Арсена.

— Де ж вона?

— У тебе... Тобто вивіз її з Немирова Чора.

— Чора?.. Як же її звати?

— Стехою...

— Стехою?!. — Варвара-ханум вражено глянула на козаків.

— Чому це тебе дивує?

— Тому, що я відпустила її додому разом з тими двома невільниками, які передали тобі ярлик!

— Відпустила?.. Додому? — Палій презирнувся з Арсеном. — Тут щось не так... Ті двоє її не бачили... Вони повернулися без неї і сповістили, що Стеха залишилася тут.

Варвара-ханум мовчки дивилася на козаків. Обличчя її пополотніло. Міцні білі пальці, що, видно, давно не знали важкої роботи, мимовільно жмакали барвисту шовкову шаль.

Нарешті, пересиливши себе, жінка плеснула в долоні. Ввійшла невільниця.

— Гукни Чору! Хай зайде.

Чора вбіг веселий, розпашілий.

— Що, нене?

Варвара-ханум показала на міндер поряд із собою.

— Сядь сюди! — І коли син сів, запитала твердо, з притиском: — Чоро, де поділася та дівчина? Стеха...

— Стеха? — В чорних очах хлопця промайнув переляк. Він не зумів приховати збентеженості. Рум'янець на щоках почав гаснути. Однак він зробив вигляд, що напружує пам'ять. — Ах, Стеха!.. Як же — пам'ятаю! А от де вона поділася — не знаю...

Варвара-ханум поклала руку йому на гостре коліно.

— Ну, як же не знаєш? Ти ж мав відправити її додому... Я ж наказувала тобі!

— Я й відправив.

— Коли?

— Тоді ж. Разом із тими невільниками.

Чора зблід. Очі його горіли. На лобі виступив піт. Але відповідав він чітко, твердо.

Варвара-ханум була збита з пантелику.

— Ти правду кажеш, сину?

— Нене! — вигукнув Чора, але відвів погляд убік.

Мати пильно подивилася на нього і сказала:

— Ну, гаразд... Іди, Чоро!

Арсен і Палій переглянулись. Вони були вражені. Скільки сил витрачено! Скільки надій було! І все даремно, їм здалося, правда, що Чора щось приховує... Але як примусити його сказати правду?

Чора підвівся і швидко вийшов.

У кімнаті запала мовчанка. Козаки зціпили зуби і думали, що робити далі. Варвара-ханум теж не проронила жодного слова.

Порушив мовчанку Палій.

— Отже, виходить, дівчина зникла безслідно... Але ж такого не буває! Повинен же хтось знати, де вона поділася! Як ти гадаєш, сестро?

— Не знаю... Просто гублюся в здогадках.

— А не приховує чогось Чора?

Варвара-ханум пильно подивилась на брата.

— Ти так гадаєш, Семене? Я поговорю з ним... Сьогодні увечері...

5

Ніч була темна й тепла, навіть задушлива. На небі висіли мерехтливі сріблясті зірки. З широкого дністровського лиману долинали пахощі водоростей, викинутих на берег, та квакання жаб.

Чора ніяк не міг заснути. Серце лунко стукало в грудях, з голови не йшли тривожні думки. Після розмови з матір'ю він зрозумів, що приїзд дядька і козаків зовсім не випадковий. Вони приїхали по Стеху! Хочуть викупити її і забрати з собою!..

Він лежав на кожушанці, простеленій просто на землі, під кущами винограду, і дивився в темно-синє небо, на далекі манливі зорі. А думав про своє.

"О Аллах, допоможи мені! — шепотіли його губи. — Зроби так, щоб та мила гяурка Стеха, всупереч бажанню батька і матері, всупереч усьому світові, стала моєю першою дружиною!.. Вона мені народить синів, які шаблею слугуватимуть тобі, о Всевишній! Прокладатимуть шляхи в країну невірних для твоєї величі і слави!"

Зашелестіли кущі. Чора підвів голову.

— Ти тут, синку? — почувся тихий материн голос. — Не спиш?

— Не сплю, нене.

— Я присяду біля тебе...

— Сідай, нене.

Варвара-ханум сіла на кожушанку, поклала теплу руку синові на голову, пригладила шорстке волосся. З її грудей вирвалося легеньке зітхання.

Чора мовчав. Він здогадувався, чого прийшла мати, але не знав, що їй відповісти. Думки його сплуталися, а серце стиснулось від болю й тривоги.

— Чоро, — промовила тихо мати, коли мовчанка затяглася, — я знаю, ти не відіслав тоді тієї дівчини... Бо коли б відіслав разом з невірниками, вона була б дома... Скажи, навіщо ти так зробив? Чому не послухав мене? Га?

Чора не відповів.

Варвара-ханум пильно подивилась в його широко розплющені очі, в яких мерехтіли відблиски зірок.

— Ну, чому ж мовчиш? — Її рука знову погладила синову голову.

Чора раптом схопив ту руку, притиснув собі до щоки, і мати відчула, як з його очей бризнули сльози.

— Я кохаю її, нене! — аж задихнувся він. — Як ти не розумієш?! Кохаю над усе на світі!

Тепер замовкла мати, знічена, вражена гострим болем, що прозвучав у синових словах. Той біль відізвався в її серці ще гострішим болем. Вона безмірно любила Чору, свого первістка, єдиного сина, любила такою ніжною й глибокою любов'ю, що ладна була за нього, за його щастя віддати не тільки руку на відруб, а й саме життя.

Чим же вона тут допоможе йому?

— Чоро, скажи мені правду, адже я не ворог тобі, а найкращий друг і порадник... Ти не відіслав її?

— Ні, — глухо відповів Чора.

— Приховав від батька?

— Так.

— Де?

— Нене, я не можу сказати. Не питай мене! — з бодем у голосі вигукнув юнак.

— Мені можеш казати все! — суворо промовила мати і зразу ж пом'якшила голос.

— Бог свідок, я не використаю твої слова на шкоду тобі.

— Нене!

— Кажі! — В матеріному голосі знову прозвучали тверді, майже суворі нотки, притаманні їй характерові.

Настала довга пауза. Чора не відповідав.

Нарешті знов заговорила мати. На цей раз голос її був лагідний, трохи сумний.

— Дурненький мій! Якщо ти вже так закохався в ту дівчину, то хіба ж я стану проти того, щоб ти взяв її собі за дружину?.. Навпаки, я хочу допомогти тобі... Адже і дядько Семен, і брат Стехи завтра про все розкажуть батькові, і хто зна, як повернеться діло... Я ж казала, що відіслала дівчину додому, а виявиться, що вона тут. Чи не накаже батько перевернути все в улусах, щоб знайти її? Для них.

Чи для себе... Ти розумієш? А коли знайде, тоді вже буде пізно зараджувати лихові.

Чора знову довго мовчав. Тільки важке дихання свідчило і про його переживання, і про важкі думи, що гнітили його душу. Потім глухо сказав:

— Я одвіз її на Чагу... До аталика Ямгурчі...

— До Ямгурчі! — вигукнула Варвара-ханум. — Слава Богу, вона там у безпеці! Нікому не спаде на думку шукати її там, в далекому степовому улусі. Ну, спи спокійно. А я візьму гріх на душу... Допоможу тобі. Хоча не знаю, чи будеш ти щасливий... А вже про її щастя і говорити нічого. Нещасна... Як і я... — Вона схлипнула.

— Нене! — вигукнув Чора і почав цілувати материні руки. — Рідна, дорога моя! Що я можу зробити, щоб ти була щаслива? Скажи — що? І я зроблю!

— Любий мій, заспокойся... Тепер мені не треба нічого, крім тебе! Аби ти був щасливий...

Вона поцілувала його в лоб, підвелася і поволі пішла стежкою до хати.

6

Арсен міцно стиснув Романову руку, аж той скривився.

Вони стояли за кущами винограду і чули кожне слово Чори і Варвари-ханум. Обидва розуміли, що не так просто буде врятувати Стеху, якщо на бік Чори стала його мати. Про те ж, щоб відкрити мету їхнього приїзду мурзі Кучуку, як міркувалося раніше, після того, що вони почули, нічого й думати. Він її не відпустить і не віддасть за викуп, а зробить своєю дружиною або одаліскою²², як це заведено в турецьких і татарських беїв.

Арсен радів з того, що йому спала щаслива думка підслухати розмову сина й

матері. Становище прояснилося, і можна діяти не наосліп.

Вони довго стояли непорушно, прислухаючись, як Чора крутився, зітхав, щось шепотів. Нарешті — замовк. Почулося рівне дихання. Тоді, обережно ступаючи, щоб не тріснула під ногами жодна галузка, не сколихнувся і не шелеснув жодний листочок, відійшли в глибину саду, спустилися до берега лиману і сіли біля самої води на м'яку холодну траву.

Арсен обняв Романа за плечі.

— Ну от — про Стеху дізналися, — промовив тихо. — Це вже добре... Чора переховує її на річці Чазі у свого аталика Ямгурчі... Звичайно, не так просто знайти цього Ямгурчі, але й не так складно. Чага — невеличка степова річечка, що влітку часто майже пересихає, і ми за день-другий обнишпоримо там усе...

— Ти надумав їхати туди, Арсене?

— А як же інакше?

— Нас відразу схоплять!

— Ми маємо ярлик мурзи. А це щось та важить!

— Гм... А як подивиться на це Палій? Чи дозволить?

— А чому б він мав не дозволити?

— А коли дізнаються Кучук і Чора?

— Треба придумати правдоподібне пояснення, щоб вони повірили...

— А яке?

— Може, хай Палій скаже, що ми пересварилися між собою?..

— Ні, це погано! Зовсім погано! Адже ніхто не чув нашої сварки.

— Тоді хай скаже, що послав нас у Немирів до Юрія Хмельницького...

— З чим?

— Ну, Палій краще за нас придумає — з чим...

— Коли ж ми виїдемо?

— Гадаю, затримуватись нам тут нічого... Перекинемося з батьком Семеном слівцем, осідлаємо коней — і в дорогу! Щоб до ранку бути на Чазі.

Вони підвелися і попростували до очеретяної клуні, схожої на великий гостроверхий курінь, де на запашному сіні спали козаки. Тихенько відхилили двері, навпомацки знайшли Палія, що спав крайнім, і розбудили його...

7

Від Білгорода до Чаги — один кінний перехід. Літня ніч коротка: не встигли вершники від'їхати від Дністра верст десять, як на сході почав підніматися край неба. Спочатку він посвітлішав, потім прибрав бурого, а згодом — рожевого кольору. Нарешті весь виднокрай спалахнув, як вогонь, і з-за далекого моря викотився пруг сонця і запалахкотів буйною пожежею.

Степ враз ожив, озвався тисячами голосів — пташиним співом, сюрчанням коників, свистом бабаків та ще безліччю звуків, що затоплювали все довкруг.

Хоча Арсен мав у кишені ярлик мурзи, вони з Романом домовилися всіх зустрічних об'їжджати, щоб не навести на свій слід Чору, коли б він надумав раптом переслідувати

їх.

Тож помітивши вдалині отару овець і чабана з собаками, звернули вбік і широкою балкою, накидаючи гак, помчали на захід.

Згодом попереду виринув невеличкий татарський хутір — кілька глиняних халуп, критих очеретом. Його об'їхали теж і несподівано побачили невеликий степовий гайок, що привільно розкинувся попід горою. Козаки повернули до нього, сподіваючись дати коням невеликий перепочинок.

Та коли до гаю залишалося зовсім близько, з нього раптом вискочило кілька вершників.

— Спагії! — вигукнув Арсен, притримуючи коня.

Тікати було ніяк. Спагії мчали просто на них.

— Будемо їхати своєю дорогою, — сказав Арсен. — Може, вони не зачеплять нас... А коли що — мовчи, Романе, як риба! Говоритиму з ними я...

— Хто такі? — спитав передній, кетхуда²³, наїжджаючи своїм конем на Арсенового буланого.

— Ми спагії із от-кулу²⁴ Гамід-бея, — якомога спокійніше відповів Арсен. — А ви? Замість відповіді кетхуда показав пальцем на одяг козаків.

— Звідки це у вас?

Арсен оглянув себе і Романа. Справді, на спагіїв вони скидалися мало.

— А-а, це... — байдуже протягнув Арсен. — Так ми ж були у полоні в урусів і тепер, після того, як у Бахчисараї підписано перемир'я, нам пощастило вирватися від гяурів. Вони обміняли нас на своїх людей, що були в полоні у яли агаси...

— О! Так ви їдете з Аккермана? Так я зрозумів? Від яли агаси?

— Ну, самого яли агаси ми, звичайно, не бачили, — зам'явся Арсен, не знаючи, куди хилить кетхуда. — Хто б нас, простих воїнів, допустив до такого поважного бея?

— Я не про це! Важливо, що ви були в Аккермані, а ми простуємо туди... Дуже спішно треба. Та от досада — в цьому проклятому степу, як на морі, — ні доріг, ні позначок... Тому повертайте коней — будете мені за провідників!

— Але ж ми поспішаймо! — вигукнув з досадою Арсен. — Уже скільки часу не були дома!

— Встигнете! — відрізав кетхуда. — Та й не потрапите ви додому... Як тільки ступите за Дунай, вас відразу запроторять в який-небудь от-кулу — і до муштри!..

Арсен наставив вуха: запахло важливою новиною. Але кетхуда замовк.

— Їдьте весь час на схід сонця — і потрапите до Аккермана, — не хотів здаватися Арсен. — А в степу всюди пастухи — вони вкажуть дорогу...

— Я наказую тобі, собако! — розлютився кетхуда. — Повертай голоблі!

Доводилося підкорятися. Арсен виразно глянув на Романа і підстьобнув коня.

Спочатку їхали мовчки. Попереду кетхуда з Арсеном, за ними — Роман, а позаду розтягнулися спагії.

— Невже знову пахне війною? — спитав Арсен, намагаючись зав'язати розмову. — Скажу по правді, набридла вона мені, мов гірка редька!

— Ти давно з дому? — замість відповіді спитав кетхуда.

— Уже п'ятий рік...

— А домівка далеко?

— Про Кизил-Ірмак чув?

— О, далеко!.. — поспівчував кетхуда і додав: — Ну, що я можу тобі сказати? Нічого втішного... Лаштуйся ще років на п'ять, а то й на десять тягнути військову лямку... Сердар²⁵ готує велике військо для війни з Австрією, бо цісар задумав відібрати у нашого падишаха Східну Угорщину. Ну, а наш падишах не від того, щоб відібрати у цісаря Західну Угорщину. Ось уже півтораєста років — з часів султана Сулеймана Кануні²⁶ — тягнеться цей спір між двома володарями за ту землю... Ще у вересні 1529 року, після того як була захоплена Буда, Сулейман обложив Відень, і півмісяця його 120-тисячне військо штурмувало те місто, де було всього 20 тисяч захисників. Але взяти так і не зміг і відступив ні з чим... Другий його похід теж закінчився нещасливо. Тепер наш богоданий падишах вирішив, що настав час, коли Аллах допоможе йому зробити те, чого не зумів зробити Сулейман...

— О, кетхуда добре знає історію того спору! — здивувався Арсен.

— Ще б пак! — промовив вдоволений похвалою кетхуда. — Чому б я мав її не знати? Я народився в Угорщині, там мій зеємат²⁷, моя мати мадярка...

— О! — вигукнув Арсен. — То ти угорець?

— З чого б то! Я мусульманин, мій батько був спагія, і я теж спагія... Служу нашому падишахові.

— Мені вчулося, що тобі не хочеться знову воювати...

— А тобі хочеться? — замість відповіді сказав кетхуда. — Мені і без війни непогано!

— Я іншої думки, — схитрував Арсен. — Тобі добре — у тебе чималий маєток, душ двісті райя²⁸.

— Всі п'ятсот! — не без гордоців сказав кетхуда.

— Ну от, бачиш... А у мене — нічого. Руки та шабля, якою я собі здобуваю на прожиття...

Кетхуда підозріло подивився на свого супутника, але промовчав. Арсен тим часом вів далі:

— Тому мені дивно слухати, що спагія, кетхуда, який мав би як пес, вірно стояти на сторожі віри й падишаха, розпускає слину і осуджує війну проти невірних...

Кетхуда враз натягнув поводи, гнівно блиснув очима.

— Хто чув, що я говорив таке?! Ніхто! А ти, паршивий шакал, дякуй Аллахові, що притримав щойно мою руку, яка замалим не знесла твоєї дурної голови! Геть звідси — і не потрапляй мені більше на очі! Мерзотник!

— Дякую, — вклонився цілком щиро Арсен, радіючи з такого повороту подій. — Їдьте прямо — вже недалеко Аккерман... І хай береже тебе Аллах, високошановний ага!

Він кивнув Романові, і вони, завернувши коней, швидко помчали назад.

8

На Чагу прибули надвечір. Невелика степова річечка в'юнилася серед рудих,

стоптаних овечими отарами горбів; блищала срібними плесами супроти червонястого надвечірнього сонця.

Сподіватися на щасливий випадок, який допоміг би розшукати аталика Ямгурчі, було нерозумно: на це довелося б витратити день або й два. Тому друзі вирішили розпитати чабанів.

Напоївши коней, повернули вгору по течії, до чагарника під горою, де паслася отара і палахкотіло вогнище. Біля вогню сидів непорушно, мов гриб, старий-престарий татарин-чабан і закіптюженою довгою ложкою помішував у казанку чорбу.

Залишивши Романа з кіньми на березі біля річки, Арсен підійшов до старого, привітався. Той підвів на незнайомця вицвілі коричневі очі, що сльозилися від диму, надтріснутим, скрипучим голосом прокаркав:

— Т-ти т-турок?.. С-сідай — г-гостем б-будеш!

— Як ти дізнався, старий, що я турок? — здивувався Арсен.

— А-а, т-турка, скільки не вчи по-нашому, все одно чути... З чим п-прийшов сюди, к-кажи! Д-дорогу розпитати?

— Як ти вгадав?.. Справді, хочу розпитати дорогу.

— Я в цьому степу живу не один десяток літ і знаю, що подорожні завертають до чабана тільки тоді, коли не знають дороги. Тобі к-куди?

— До Ямгурчі... Він десь тут живе на хуторі.

— До Ямгурчі? Це ж до якого — до Безвухого чи до Кривого?

— Не знаю, чи він безвухий, чи кульгавий, а знаю, що він був аталиком у Чори, сина мурзи Кучук-бея.

— А-а-а, так би ти зразу сказав! Бо це зовсім інший Ямгурчі, щоб ти знав... Це і не Безвухий, і не Кривий, як я спочатку думав, — чабан в усміхові показав беззубий рот. — Це Ямгурчі Вороняче Гніздо! Хе-хе-хе!.. Я тут усіх знаю!

— То де ж він живе? — Арсен почав злитися на говіркового старика.

— А живе він, щоб ти знав, в урочищі Глибокий Яр. Це там, де проходить через Чагу шлях із Бендер на Дунай... Не чув?

— Ні, не чув, старий... Дякую тобі! Прощай!

— Їдь здоровий... Та все отак берегом, берегом... Аж до караван-сарая... А там зверни праворуч — та долиною, долиною... Отак і доберешся до Глибокого Яру. А там він один і живе, Ямгурчі той, Вороняче Гніздо... Уторопав? — і старий для більшої певності показав брудним гачкуватим пальцем на північ, звідки струмувала тиха Чага.

Арсен ще раз подякував старому, дивуючись ясності його думки і вмінню чітко й зримо розповісти про шлях, що став таким знайомим, ніби сам уже пройшов по ньому.

Їхали, обминаючи ногайські кочовища, до смерку. А коли стемніло, стриножили коней і пустили в долину пастися, а самі лягли відпочити.

Встали з ранньою зорею і знову рушили в путь.

Все було так, як змалював старий чабан, — і безлюдний караван-сарай біля броду через річку, і широка долина, що звернула від Чаги праворуч і вивела до Глибокого Яру.

Кочовище аталика Ямгурчі було розташоване в мальовничому вибалку з пологими схилами, де-не-де порослими кущами глоду та бузини. Посеред вибалка, перегородженого гаткою, блищав на сонці невеличкий ставок. Під горою стояло кілька юрт та кошар. Тільки на лужку, біля ставка, паслися гуси, а вдалині, де вибалок переходив у яр, темніла на пасовиську овеча отара... І жодної живої душі.

Козаки притримали коней.

— Хутір, здається, зовсім безлюдний, — тихо промовив Роман. — Аж не віриться, що десь тут поневіряється в неволі Стеха!

— І все ж вона тут! — відгукнувся Арсен, скидаючи бистрим поглядом все довкола. — Чує моє серце, що тут... Однак залишається нам чи не найважливіше — вирвати її звідси!

— Коли вже добралися сюди, то вирвемо.

— Не кажи гоп, — застеріг Арсен і торкнув коня.

В цей час на хуторі, побачивши чужих, завалували собаки. І в ту ж мить у юртах відкинулися пологи — висипали чорноголові дітлахи, підлітки, жінки. З цікавістю вступили в чужинців... Потім повагом вийшов старий лисий татарин у червоній сорочці і барвистих рясних шальварах. Він був, як на його роки, міцний, жиливий. На темному, поораному зморшками обличчі видавався вперед великий хрящуватий ніс, що нагадував дзьоб ворона... Приклавши руку до лоба, щоб захистити очі від яскравого сонця, старий намагався впізнати вершників, що швидко наближалися.

— Агей, шайтанове насіння! — крикнув він на собак. — Розгавкалися... Заберіть їх!

Двоє старших хлопчиків з палицями метнулися до собак, і ті з виском кинулися врозтіч.

— Ну, от і сам аталик Ямгурчі, — тихо сказав Арсен, стишуючи біг коня. — А він і справді чимось нагадує старого ворона — чорний, худий, носатий...

Тим часом перед юртами запала мертва тиша. Всі прикипіли поглядом до незнайомців, що з вигляду скидалися на гяурів, але, за татарським звичаєм, їхали із запасними кіньми.

— Хай береже Аллах твій дім, Ямгурчі, — привітався Арсен, злізши з коня і віддавши поводи Романові. — Бажаємо здоров'я тобі і всім твоїм домочадцям!

— Слава Аллаху, він милостивий до мого роду, — повагом, з достоїнством відповів Ямгурчі. — Хай і вас береже Аллах!.. Чим я заслужив честі бачити у себе таких високих гостей?

І він допитливо, навіть з підозрою глянув на приїжджих.

Арсен не встиг відповісти: раптом з одної юрти метнулася жіноча постать і з криком: "Арсене! Романе!" — упала на груди Арсенові.

Це була Стеха.

Забившись у нестримному риданні, вона не могла промовити й слова, тільки припадала до обох козаків, які теж стояли остовпілі, бо не сподівалися, що саме так відбудеться їхня зустріч. Вони думали, що її тримають десь під замком, що доведеться розшукувати, вистежувати, може, випитувати, а виявилось — дівчина перша побачила

їх і, не втримавшись, на radoщах кинулася їм назустріч.

І в Арсена, і в Романа на очах теж заблищали сльози. Вони добре знали, що таке неволя, і розуміли, яких мук зазнала дівчина і яка тепер у її серці бушувала радісна буря.

— Сестронько! — Арсен поцілував Стеху в мокрі щоки. — Ну, як тобі? Намучилася, бідненька?

— Заберіть мене звідси! Заберіть!

Вона глянула на Романа і, не стидаючись свого пориву, припала йому до грудей.

— Люба моя! Кохана! — гладив її пишні русяві коси Роман і шепотів, втішаючи: — Заберемо! Ми ж і приїхали, щоб визволити тебе, відвезти додому... Ми так намучилися, шукаючи тебе і Златку...

На якийсь час і Арсен, і Роман, зайняті зустріччю зі Стехою, випустили з поля зору старого Ямгурчі. Це була зовсім коротка мить, але її було досить, щоб хитрий старий дав знак своїм домочадцям — і вони оточили двох чужинців і дівчину.

Ямгурчі однією рукою схопив Арсена за плече, а другу, в якій був затиснутий кривий блискучий ятаган, заніс над головою.

— Невірний собако! Признавайся — хто ти? — Очі старого палали злобою, крила хрящуватого носа роздувалися від збудження.

Арсен зрозумів, що вони потрапили в скрутне становище і силою тут нічого не зробиш. Потрібно було хитрувати.

— Ямгурчі-ага, не личить правовірному так приймати гостей, ніби ми ввірвалися в твій дім, як розбійники... Ай-ай-ай! А Кучук, Чора і Варвара-ханум вихваляли тебе як розумного, доброго і відданого їхній сім'ї чоловіка.

Ці слова не подіяли на старого. Він суворо сказав:

— І Кучук, і мій вихованець Чора, і Варвара-ханум, хай будуть благословенні їхні дні, не помилилися, коли так казали... Але як пояснити, що ця дівчина-гяурка впізнала вас і зраділа як братам? Га?

— Бо ми і є її брати.

— От бачиш!

— Але це ще не означає, що ти маєш право нападати на нас...

Молоді татарчуки — а їх був добрий десяток — мовчки слухали розмову діда, готові кожної хвилини пустити в хід короткі буджацькі кинджали.

— Я хочу застерегти себе і свою сім'ю від біди, гяуре!

— Яка ж тут біда? Нас двоє, і ми приїхали, щоб побачитися з сестрою... Ось дозвіл від Кучука. — Арсен вийняв ярлик.

Ямгурчі побачив тамгу — три перехрещені чорні стріли на червоному полі — і враз опустив руку.

— Тамга Кучука! — вирвалося в нього. — Але ж чому ти зразу не показав її, невірний!

— Бо не встиг...

— Пробач. Я не знав, що у тебе є ярлик мурзи, — миролюбніше сказав старий і

крикнув на хлопчаків: — Геть звідси і заховайте свої ножі!

Татарчуки хутко відбігли вбік, збилися в гурт і почали з цікавістю розглядати чужинців.

— Не варто вибачатися, Ямгурчі-ага. Ти зробив так, як вчинив би кожен на твоєму місці, — заспокоїв старого Арсен. — Ми не ображаємося на тебе... А от коли даси нам чого-небудь попити, то будемо вдячні.

Стеха подалася до хати, але Арсен притримав її за руку, шепнув:

— Будь біля нас.

Ямгурчі наказав:

— Принесіть гостям води! Та холодної... А ви, — гукнув на жінок і дітлахів, — геть звідси!

Вигін миттю спорожнів. Тільки цікаві підлітки, бликаючи чорними очима, юрмилися віддалік. Раптом один з них скрикнув:

— Дивіться! Дивіться! Хтось мчить сюди!.. — Він показав рукою поверх голів.

Всі повернулися в тому напрямку, куди показував хлопець. На протилежному кінці долини, приблизно за версту від хутора, швидко їхав кінний загін, що налічував не менше десятка вершників.

Хто б це міг бути? Арсен кинув бистрий погляд на Романа. Чора? Той ствердно хитнув головою. Безперечно, Чора! Це він, дізнавшись, що зникли два козаки, здогадався, куди вони могли поїхати, і помчав у погоню... Треба тікати!

Думати ніколи! Дорога кожна хвилина!

Скориставшись тим, що всі — і Ямгурчі в тім числі — намагалися розпізнати, хто наближається, Арсен підхопив Стеху під руки і посадив на запасного коня. В наступну мить обидва козаки теж були в сідлах і з місця пустилися навскач.

— Стій! — зарепетував Ямгурчі. — Прокляття!.. Держіть їх!

Та було пізно. Коні здивилися і помчали щодуху. Хлопчаки, рятуючись від кінських копит, сипонули врозтіч...

9

Арсен і Роман розуміли, що втекти в чужій країні дуже важко, а ще важче, коли переслідувачі з самого початку втечі женуться по п'ятах. Тоді ти весь час у них на виду. Найменша затримка, найдрібніша випадковість — і все пропало!.. Відразу потрапиш у ворожі лабеті... Але іншого виходу не було. Коли втеча обіцяє хоч яку-небудь надію на порятунок, то добровільна здача в руки Чори не віщувала нічого доброго. Безперечно, розпалений, розлютований юний мурза міг накоїти біди — нещадно розправитися з ними. Тому Арсен ні на мить не сумнівався у доцільності негайної втечі. Інша річ — чи витримають коні? Чи не зупинить їх якась непередбачена перешкода? Чи зуміють вони швидко і щасливо перебратися через Дністер?

Всі ці думки снувалися в Арсеновій голові, коли стомлені коні стишували біг і потрібно було дати їм хоч невеличкий перепочинок. Переслідувачам, видно, теж доводилося не легше: вони, напевне, мчали з самого Аккермана, намагаючись перехопити козаків, і їхні коні були стомлені до краю.

Арсен тримався Каушанського шляху, що вів на Бендери. Це був найближчий і вторований шлях. Перевага його була в тому, що Чора, який, безперечно, знав свою місцевість краще, ніж втікачі, не міг обігнати їх якимись відомими йому прямішими стежками. Таким чином обидві сторони опинилися в рівних умовах.

До того ж Арсен вирішив застосувати хитрість, обман, на що був добрий мастак, як майже кожен запорожець. А задум його можна було здійснити тільки на битій дорозі, де вешталось туди й сюди чимало людей і військових загонів.

Нарешті, ще здавна Арсен знав цей шлях, не раз ним їздив разом з Хачиком, другом юнацьких років, та його батьком, варпетом Кероненцом, до Туреччини.

Боявся Арсен тільки за сестру — чи витримає вона такі скажені перегони? Але Стеха, припавши до луки сідла і вчепившись за неї руками, ні на крок не відставала від козаків, навіть випереджала їх на своєму бистроногому огиреві.

Каушани проминули без пригод, промчали запиленою вулицею на повному скаку. Саме був післяобідній час, коли стояла нестерпна спека і все живе заховалося або в тінь дерев, або під захисток прохолодних стін та очеретяних стріх. Тільки собаки завалували вслід та з-за глиняних загорож виткнулися чорночубі дитячі голівки.

Але за Каушанами, на пагорбі, звідки було видно шлях далеко вперед, вони побачили чималий гурт вершників, що поволі їхали назустріч. Арсен кинув погляд назад — Чора зі своїми людьми виринув із селища і, збиваючи густу хмару пилюки, швидко наздоганяв їх. Роман і Стеха теж мимоволі оглянулися.

— Може, звернемо вбік, Арсене? — спитав дончак. — Боюсь, як би нас не затримали ті невідомі вершники...

— Не бійся... Відстаньте зі Стехою від мене трохи, а потім, коли я порівняюся з ними, на повному ході минайте нас і мчіть уперед!..

— А ти?

— Не турбуйся за мене! Я наздожену вас!

Арсен ударив свого стомленого, змокрілого коня і почав поволі відриватися від Романа і Стехи, швидко наближаючись до гурту незнайомців. Це були прості буджацькі татари-скотарі, але, як завжди, вони мали при собі зброю — шаблі й луки.

Не доїжджаючи до них кроків двадцять, Арсен вихопив із-за пазухи ярлик, підняв його вгору так, щоб було видно тамгу, і, уповільнюючи трохи коня, крикнув:

— Ойе, правовірні! Дорогу гінцям прибережного аги!

Татари миттю звернули з дороги.

Роман і Стеха, пригнувшись до кінських грив, окутані хмарою куряви, прогрімкотіли мимо них. Арсен ще раз підвівся на стременах.

— За нами погоня молдавського господаря! Затримайте нападників! Їх небагато. — І вдарив коня під боки.

Ошелешені татари щось загалготали, але Арсен уже не прислухався. Головне — їх не затримали, а друге — якщо татари повірили йому і зупинять переслідувачів, то вони виграють чимало часу, поки Чора пояснюватиме, хто він і за ким женеться.

Від'їхавши з півверсти, він оглянувся. На спеченому сонцем і вітрами, запиленому

обличчі промайнула радісна усмішка: татари оточили Чору і його людей. Йому навіть здалося, що проти сонця блиснули серед куряви шаблі, але те вже його не цікавило. Кілька хвилин виграно, а тепер — вперед! Швидко до Дністра! Витримати до вечора і щасливо перебратися через бистроплинну, примхливу ріку! А там — ніч, мати козацька, прийме їх під свої темні крила, а дикий степ, що розіслався між Дністром і Бугом, поглине, як море тріску.

Однак радість Арсенова була передчасна. Видно, Чора зумів швидко пояснити своїм одноплемінникам, хто він, бо незабаром позаду знову закурився шлях.

Голодні, ненапоєні коні вже ледве трималися. Вони бігли, здавалося, з останніх сил. Та й вершники, особливо Стеха, потребували перепочинку.

Сонце почало схилитися на захід. Спека стояла нестерпна. Вона виснажувала і людей, і коней, випивала із м'язів останні сили. Та найбільше дошкуляла спрага. Пересохла горло, забите пилукою, просило хоч ковтка води, але навіть якщо проїздили вони мимо рівчака чи річки, не могли дозволити собі такої розкоші, а підстьобували змучених коней і мчали далі.

Їхати стало важче ще й тому, що перед Дністром місцевість почала змінюватись: замість рівного степу, тут пішли горби, порізані ярами та вузькими узвозами, глибокі долини, порослі кущами байраки.

Арсен з тривогою поглядав на сонце: чи скоро воно сяде за далекий небосхил? Чи витримають коні такий шалений біг до ночі? Бо тільки в цьому вбачав він порятунок.

Тим часом Чора наполегливо переслідував їх. Хоча відстань між ними не зменшувалася, але й не збільшувалась. Коли втікачі з превеликим трудом здиралися на гребінь горба, переслідувачі в цей час спускалися в долину, їх розділяла відстань в одну версту — не більше.

Стеха ледве трималася в сідлі.

— Ой, нема більше сили! — скрикнула вона, коли дорога круто пішла вниз вузьким глибоким узвозом.

З гори верхи на коні і досвідченому вершникові важко й незручно їхати, особливо коли кінь летить навскач. Що ж казати про непривичаєну до цього дівчину!

— Потерпи, кохана, — шепнув Роман, який весь час тримався поряд з нею.

Арсен теж підбадьорив сестру:

— До вечора недалеко! Вночі спочинемо!

З узвоза вискочили в долину, по якій протікав чималий ручай. Через нього було перекинуто вузький дерев'яний місток. Поряд з містком розкинувся затишний берег з розкішною зеленою травою. Сонце вже опустилося так низько, що сіло за високий, порослий лісом горб, і в долині панувала приємна прохолода. Рай, та й годі!

Але цей рай здався втікачам страшним пеклом: на зеленому лужку паслися осідлані коні, ближче до узвозу яничари ставили намет, а через місток саме поволі перевозили важкий віз, критий брезентовими попонами.

Дорога була перекрита.

Втікачі, виринувши раптово з узвозу, замалим не врізалися в гурт яничарів, що

стояли на дорозі і спостерігали, як їхні товариші підтримували воза, під яким прогиналися тонкі жердини настилу.

— Ех, чорт! — вилаявся тихо Арсен, бистро окидаючи поглядом місцевість і шукаючи виходу з пастки.

Виходу не було. Попереду — турки. Позаду — Чора зі своїми людьми. Місток перекритий. А береги струмка такі обривисті, що перестрибнути чи переїхати вбхід — годі було й думати!..

З узвозу долинув глухий тупіт копит. Через якусь хвилину-другу Чора наздожене їх.

Арсен з тугою поглянув на протилежний берег струмка. Невже тут погібати? Невже їх спіткала та безглузда випадковість, якої він так боявся?

Так, спіткала... Виходу нема... Залишається одно — звернути в ліс виграти час, поки стемніє. Надія невелика, та все ж надія...

— За мною, Романе! За мною, Стехо! — гукнув схвильовано і вдарив коня ногами під боки.

Та в ту ж мить чиясь рука схопила за гнuzдечку і осадила його назад.

Попереду стояв молодий яничарський чорбаджія.

10

— Ненко! — вигукнув вражений Арсен. — Звідки ти?.. Як тут опинився?

— Тс-с-с!.. Передусім я — Сафар-бей, — промовив той. — А як опинився тут — про це згодом... З таким же правом я міг би і перед тобою поставити подібне запитання...

— Про це теж потім... А зараз врятуй нас від погоні! За нами женеться син Кучука... Виявилось, це він викрав Стеху, а ми з Романом визволили... Та ось і погоня!

З узвозу виринув на змиленому коні Чора, за ним — кілька воїнів-ногаїв. Побачивши Стеху і козаків, Чора вихопив шаблю і кинувся до них.

— Гяури прокляті, я уб'ю вас!

Арсен і Роман теж оголили шаблі.

Але всіх випередив Ненко. Піднявши пістоль, він метнувся назустріч Чорі.

— Стій!.. Ти хто такий, що накидаєшся на воїнів падишаха? Негідник!

Уздівши перед собою яничарського агу із срібним челенком²⁹ на чалмі, Чора осадив коня і опустив шаблю. Він не зумів приховати розгубленості.

— Я не нападаю на воїнів падишаха, ага... Я тільки хочу повернути невільницю, яку викрав у мене цей мерзенний гяур!

Видно було, що він не впізнав Сафар-бея — чи то через схвильованість, чи через те, що погустішали сутінки.

Тим часом переслідувачі збилися біля свого ватажка, а довкола них, притягнуті криками, тупотом кінських ніг і незрозумілим замішанням, згромадилися яничари.

— Гей, воїни! — гукнув Ненко. — Візьміть цих негідників під стражу! Та стережіть пильно, щоб жоден собака не втік!

Яничари вмить стягнули татар з коней, обеззброїли.

Чора намагався протестувати.

— Я жалітимуся прибережному азі! Ти поплатишся за самоправство, ага!.. Я син

мурзи Кучука!

— Тим гірше! — усміхнувся Ненко. — Син мурзи нападає на воїнів падишаха! Непоштиво ставиться до яничарського аги... За таке по голівці не поглядять. Візьміть його!

Яничари схопили Чору, заломили назад руки. Хлопець намагався вирватися, кричав, що це помилка, що він і в думці не мав наміру нападати на воїнів падишаха чи ображати агу, але його не слухали — стусонули межі плечі, потягли до табору.

Ненко залишився наодинці з втікачами.

— Ну от, ви в безпеці, — сказав він, підморгнувши по-дружньому. — Тепер я можу тримати Чору і його людей скільки треба — аж до Дунаю... На той час ви будете далеко за Дністром, і він, хоч би як хотів, не зможе вас наздогнати...

— Дякуємо тобі, Ненко. — Арсен потиснув йому руку. — Не знаю, що б з нами було, коли б не така щаслива зустріч...

— Дякуйте Аллахові, — Ненко усміхнувся. — Але чого ж ми тут стоїмо? Прошу до шатра... Гадаю, вам цікаво буде побесідувати з воєводою Младеном, та й підкріпитися не завадить...

— То і Младен тут? — Арсен не приховував радості. — А Златка?

Ненко враз спохмурнів.

— Про Златку нічого не відомо. Ніяких слідів... Ми гадали, що вона в Криму.

— В Криму ми з Романом були. Там її немає...

Вони рушили поміж возами до намету, що стояв над самим струмком. Ненко йшов попереду, і яничари, вклоняючись, поспішали дати йому дорогу.

Біля одного воза Ненко зупинився.

— Впізнаєте? — показав пальцем на темну постать людини, що, скарлючившись, сиділа біля заднього колеса.

Арсен, Роман і Стеха глянули на заросле обличчя незнайомця. Скуйовджене, давно не стрижене волосся спадало йому на лоба. Дорогий одяг пожмаканий і висів на схудлих плечах, як на кілку.

Чоловік на мить підвів голову. Каламутний погляд байдуже ковзнув по лицах, і повіки відразу склепилися.

— Юрій Хмельницький! — скрикнув Арсен, коли вони відійшли від воза, і вражено глянув на Ненка. — Невже то справді він?

— Як бачиш — він, — хитнув головою Ненко. — Колишній гетьман...

— Отже... тепер...

— Великий візир наказав схопити його і на аркані притягнути в Стамбул... А з ним доставити і все його багатство, яке він устиг нагарбати в Немирові. — Ненко показав на важко навантаженого воза, що під охороною чималого загону вершників саме переїхав міст і зупинився посеред табору.

Це був той віз, що перешкодив втікачам перемахнути через струмок, і в думках Арсен подякував долі, що так трапилося. Сліпий випадок, який, здавалося, загрожував їм смертельною небезпекою, приніс порятунок і, що найголовніше, зустріч із Ненком і

Младеном.

— Чим же Юрась прогнівив султана? Здається, він вірою і правдою служив йому...

— Мені про це не доповідали... — з іронією сказав Ненко. — З Кам'янця одного дня прибув чауш з наказом — і ми той наказ виконали... Мені доручено доставити гетьмана і його скарб до Стамбула і там доповісти безпосередньо великому візирі.

— Хто ж тепер гетьманом у Немирові?

— Кара-Мустафа, зажерливий, мов біс, — понизив голос Ненко. — Йому мало того, що загарбав у скринях Юрася Хмельницького... Тож він продав Правобережну Україну молдавському господареві за чималий, мабуть, міх золотих, а той розсилає в усі кінці своїх полковників...

— Он як! Тепер господар видушуватиме з народу те, чого не встиг видушити проклятий Юрась...

— І справді проклятий! — відгукнувся Ненко. — Ніхто в Немирові не пожалів за ним, коли ми на аркані виводили його з міста... Тільки чулося: "Туди йому й дорога!"

— Отже, це наказ великого візира, — промовив замислено Арсен, пригадавши зустріч з ним у Кам'янці. — Ключула рибка на приманку...

— Ключула... — погодився Ненко. — І тепер, коли я дізнався, що Златки в Криму немає, мені здається, що це діло його рук.

— Ти його допитував? — Арсена аж струснуло від Ненкових слів.

— Ні, не допитував... Адже ця думка прийшла мені в голову щойно.

— Ми допитаємо його зараз!

— Тільки не поспішай. Маємо час. Ходімо до намету, ти ще не бачився з батьком... тобто з воєводою Младеном...

11

У наметі було темно. З протилежного від входу кутка почувся голос воєводи Младена.

— Це ти, Ненко?

— Я... Але не сам.

— З ким же, Сафар-бею? — Младен тривожно скрикнув і схопився з ліжка. Видно, йому було досадно, що при сторонніх у нього неждано вихопилося слово "Ненко".

Ага не відповів і плеснув у долоні — молоденький яничар вніс на срібному підсвічнику лойову свічку і, поставивши на невисокий похідний столик, безшумно вийшов.

Младен ступив наперед, жмурячи від світла очі, напружено вдивлявся в три темні постаті, що стояли за Ненком. І чим довше він вдивлявся в них, тим більше на його обличчі вимальовувався подив, що врешті вибухнув радістю.

— Арсене! Голубе! — він кинувся з розкритими обіймами до козака. — Другарю мій! Сину!..

Старий воєвода міцно обняв Арсена, просльозився. Довго не міг від нього відірватися, мов боявся втратити. І тільки тоді, коли перший порив радості минув, випустив його з рук.

— І Стеха тут! І Роман! — Він обняв їх. — Дорогі мої! Звідки ви? Як потрапили сюди?

Ненко тим часом вийшов з намету — і незабаром, за його наказом, було внесено вечерю. Запиваючи їжу холодною джерельною водою, Арсен, як умів, коротко розповів про їхні пошуки Златки, про подорож до Криму і Буджака, про визволення Стехи і втечу від погоні.

У Младена все нижче й нижче опускалися плечі. Почувши, що Златки в Криму немає, що немає її і в Буджаку, — отже, слід її загубився ще в Немирові, він важко зітхнув.

— У Немирові ми теж усе перевернули — нема. І ніхто нічого не знає. А може, хто й знає, та мовчить...

— Є одна людина, що знає, де Златка, — сказав Арсен.

— Хто ж це? — кинувся Младен.

— Гетьман!

— Гетьман?.. Юрась Хмельницький?

— Так.

Младен недовірко поглянув на Ненка, ніби питав у нього поради. Той ствердно хитнув головою.

— Так, ми гадаємо, що він знає, де Златка. І зараз примусимо його сказати правду!

Ненко знову плеснув у долоні. Полог відхилився — з'явився вартовий.

— Приведи сюди гюра-гетьмана!

Юрія Хмельницького притягнули на аркані, що обвив йому шию. Видно, його щойно розбудили, бо він розгублено блимав очима, не розуміючи, куди і для чого його привели. Невисокий, понурий, наляканий, він зараз зовсім не був схожий на того зарозумілого правителя, який нагонив страх на пів-України. Стояв із зв'язаними за спиною руками, з арканом, що зловісно теліпався на шиї, і покійно ждав якоїсь нової напасти.

Коли вартовий вийшов, Ненко подав Хмельницькому низенький стільчик, сказав:

— Сідай, гетьмане, та слухай мене уважно!

Той сів і підвів тьмяні очі.

— Я слухаю, ага.

Ненко підійшов і схопив Юрася за плече.

— Де поділася моя сестра?

Юрась здригнувся.

— Я н-не знаю, — відповів глухо. — Її викрали татари...

— Не поспішай стверджувати це! Подумай...

— Я мав досить часу думати.

— І все ж, гетьмане, тобі доведеться подумати ще і пригадати те, що ти так уперто намагаєшся забути чи приховати, — сказав, виступаючи наперед, Звенигора. — Ти мене впізнаєш?

Юрій Хмельницький оторопіло глянув на козака.

— Запорожець?.. Ти?!

— Так, це я... І я радий, що Бог не позбавив тебе пам'яті. Отже, маєш пам'ятати й те, куди запроторив Златку!

— Далася вона вам... Цього я не знаю!

— Згадаєш, виродку! — вигукнув Арсен.

Він був страшний. Важко дихаючи, з налитими люттю очима, поволі підійшов до колишнього гетьмана, схопив його за шию обома руками і струснув так, що в того замалим не відірвалася голова.

— Згадаєш і скажеш! А не скажеш — тут тобі й смерть! — Козакові пальці вп'ялися в тонку шию Юрася. — Ну, кажи недолюдку!

Юрась смертельно зблід, захарчав. Очі йому полізли на лоба. З вуст зірвалися хрипкі слова.

— Зач-чекай... С-скаж-жу...

Арсен розслабив пальці. Юрась хапнув ротом повітря, струснув головою. Губи його посіріли і щось белькотати нерозбірливе.

— Ну, кажи! — знову струснув його Арсен. — І не думай брехати! Бо...

В наметі запала тиша. Погляди всіх уп'ялися, мов ножі, у чорні гетьманові очі. Що він скаже?

— Та дівчина... мене образила... — нарешті вимовив Юрась, затинаючись від страху. — Я не міг стерпіти такої наруги...

— Ну, і що ти зробив? — підбадьорив його стусаном Арсен.

— Я наказав...

Голос колишнього гетьмана зірвався і завмер.

— Що ти наказав?

— Я наказав одвезти її в Кам'янець і... — Юрась знову замовк.

— Та говори ж, клятий! — не стерпів Роман, зірвавшись з місця, підбіг до Юрася і заніс над його головою ятаган. — Говори! Не сотай жили із серця!

— І... і продати, — ледь чутно видихнув той.

— Продати! — одночасно вигукнули Младен і Ненко.

— Продати! — заревів Арсен. — Я уб'ю тебе, негіднику!

Але Романова рука лягла на плече друга.

— Чекай, Арсене!.. Заспокойся... Якщо він скаже, кому й куди продано Златку, ми залишимо його живим, хай йому чорт! — І повернувся до Юрася. — Ти чуєш, нелюде? Кажі!

Юрась позеленів. Його тіпала лихоманка. Правди сказати не хотів, бо більше за все на світі боявся великого візира, до якого — як думав він — його приведуть через кілька тижнів. Сказати ж, що Златку він відправив у подарунок великому візиріві — це означало або померти зараз від шабель цих шибайголів, які невідомо як і звідки звалилися на його голову, або ж загинути в лютих муках від костоломів великого візира.

— Я... я не з-знаю, кому продано дівчину, — пробелькотів Юрась. — Але я з-знаю,

хто її продав...

— Хто?

— Свирид Многогрішний... Це він возив її у Кам'янець... А я потім не цікавився її долею, — додав він зовсім тихо і якось невпевнено.

Арсен і Ненко переглянулися. Ця невпевненість породила у них підозру, що Юрась, сказавши неправду або тільки півправду, викручується.

— Я не вірю тобі, поганцю! — Арсен аж тремтів. Пальці знову стиснули горло Юрася. — Або скажеш усе, або пропадеш тут мов собака! Ну!

Він був страшний.

Юрась відсахнувся. Все його тіло покритися холодним потом.

— Н-не вбивай... Я скажу все... — Він раптом упав на коліна.

— Ну!

— Я віддав її в подарунок Кара-Мустафі... В гарем... Многогрішний одвіз... — тихо вимовив Юрась, ждучи найгіршого.

В наметі настала могильна тиша. Арсенова рука мимоволі ослабла і відпустила горло гетьмана. Всі з жахом і огидою дивилися на нікчому, що понуро стояв на колінах.

Віддав Кара-Мустафі! В гарем!

Арсен зблід і безтямним поглядом втупився в темряву, що заснувала кутки намету. Він сподівався найгіршого — і ось воно прийшло!

Златку — в гарем!

Кара-Мустафі! Великому візиріві!

Розум відмовлявся вірити. Вуха не хотіли чути цих убивчих слів. Арсенове серце розривалося від пекельних мук. Не легше було Младенові і Ненкові. Роман обняв Стеху за плечі, мовби бажаючи захистити її від злої долі, яка спіткала Златку.

Довго в наметі панувала напружено-болісна тиша. Її порушував лише тріск свічки, та здалеку чулося глухе іржання коней.

Нарешті першим опам'ятався Ненко. Відкривши полог намету, покликав вартових і наказав:

— Заберіть в'язня! Та пильно стережіть!

Юрія Хмельницького вивели.

Младен сів на похідне ліжко й, обхопивши сиву голову руками, застиг у важкій задумі. Ненко повільно ходив з кутка в куток, від того світло свічки блимало, колихалося, і мерехтливі тіні снувалися довкола. Стеха плакала. А Роман підійшов до прибитого горем Арсена, обняв друга за плечі, але слів розради не знаходив.

Нарешті Ненко зупинився.

— Що будемо робити, друзі? — спитав тихо.

Ніхто йому не відповів.

— Арсене, годі побиватись — думати треба! — підійшов він до запорожця.

— Що ж тут довго думати? — з боєм, що спотворив йому обличчя, відповів Арсен. — Златці нічим не допоможеш... Залишається одно — убити негідника!

— Кого?

— Юрася... Кого ж іще?

Ненко скрушно похитав головою.

— Ні, я не дозволю вбивати його! Азем-ага доручив мені доставити в'язня в Стамбул, в Семивежний замок... І я виконаю цей наказ!

— Чого ж тоді питаєш, що робити?.. Я поїду з тобою в Стамбул, проберуся до Кара-Мустафи і вб'ю його!

— А Златка?

Арсен задумався.

— А Златку вирву з неволі!

— Ти це говориш серйозно, другарю? — підвівся Младен. — Адже сам чув, де зараз наша Златка!

— Де?

— В гаремі...

— Ну й що? — Арсен враз насупився, пригадавши раптом далекий Кизил-Ірмак, замок Ак-су і Гамідову жертву Іраз, яку Ісмет мертву ніс на витягнутих руках...

— Але ж... — Младен запнувся і похилив голову.

Арсен зрозумів стан воєводи, який вважав, що тепер, дізнавшись, що Златка в гаремі, козак відмовиться від неї. "Батьку, батьку, — обняв його за плечі, — як же ти так можеш думати про мене?"

А вголос сказав, звертаючись до всіх:

— Дорогі мої, тепер, коли знаємо, де перебуває Златка, хіба можемо ми помишляти про щось інше, крім одного — як її визволити? — Він говорив тихо, а всім здавалося, що він кричить і кожне слово — то згусток болю. — І що б з нею не трапилося, вона наша... Вона моя! А, до речі, ми ще не знаємо, що з нею. Де вона...

— Що ж ти пропонуєш? — спитав Ненко.

Арсен повернувся до нього.

— Я поїду з тобою в Стамбул, і ми там про все дізнаємося... Слід певний! Під страхом смерті Юрась сказав правду... Отже, слово за нами. І передусім за мною! Життя покладу, а Златку знайду і вирву з лабет Кара-Мустафи!

Младен розчулено обняв козака. Ненко потиснув йому руку.

— Дякую, сину!

— Дякую, брате!

Їхні руки сплелися в дружньому потискові.

До них підійшли Роман і Стеха.

— Може, і ми з вами? — тихо спитав Роман.

— Ні, ні, — заперечив Арсен. — Ви зі Стехою поїдете своєю дорогою. Ось вам ярлик мурзи. Тепер вас ніхто не переслідуватиме, бо Чору ми відпустимо аж на Дунаї. Ви ж на той час досягнете Бугу і там зустрінетесь із Палієм, який з товариством не примусить довго чекати на себе. Їдьте прямо до Києва, а там на Ірпінь — до наших. Матір вітайте, дідуся... Скажіть, що люблю їх і думаю про них весь час. А додому повернуся тільки зі Златкою. Або не повернуся зовсім...

— Братику! — схлипнула Стеха.

— Дурнесенька, ну чого ти ховаєш мене задалегідь? Повернись я! От побачиш... — І він поцілував сестру в заплакані очі.

12

Палій погостював три дні і ввечері оголосив, що завтра від'їздить додому.

— Пора і честь знати, — сказав на припрошування сестри залишитися надовше.

— Хіба тобі у нас погано? — вставив своє слово Кучук.

— Непогано... Дякую за гостинність. Але самі знаєте: в гостях добре, а дома краще.

Палій не сказав, що так було домовлено з Арсенем і Романом: якщо їх не буде протягом трьох днів, то він разом із товариством має подякувати за хліб, за сіль і рушати в путь. Вони визначили точно дорогу на Київ і урочище на Бузі, де повинні були зустрітися.

Три дні минуло. Отже, Арсен з Романом і Стехою вже в безпечному місці і чекають на нього.

Одно турбувало Палія — раптове зникнення Чори. Варвара-ханум на запитання брата відповіла, що хлопець, мабуть, гайнув з однолітками до моря. Але Палій не повірив цьому: не міг уявити, як би це племінник без поважної причини гайнув на море від гостя-дядька, якого бачить уперше, а може, й востаннє. Крім того, завважив якусь нещирість у словах сестри.

Це його насторожило.

Зрозумівши, що Палій твердо стоїть на своєму, Кучук-бей і Варвара-ханум влаштували гостям урочисту вечерю.

Простора світлиця була застелена пухким килимом, на який невільниці наставили полумисків із їжею, глечиків з вином та шербетом.

Кучук-бей посадив Палія поряд із собою і сам частував його. Варвара-ханум пригощала козаків.

Коли випили по кухлю вина, зав'язалася розмова. Привід їй подав мурза, назвавши Палія братом і другом. На це Палій відповів:

— Так, сьогодні ми з тобою друзі, мурзо... Ба навіть родичі... І недалеко — адже держиш мою сестру. Тож давай вип'ємо за те, щоб жити нам по-родичівськи! Ти не нападай на Україну, не пали наших сіл і міст, не вбивай людей, не бери ясир... А ми, з свого боку, не нападатимемо на Ногайську орду, зокрема на Білгородську...

— Ти хочеш неможливого, Семене, — заперечив Кучук, тримаючи в руці недопитий кухоль. — Як же ми житимемо без війни? Невже ти думаєш, що ногаї оратимуть, сіятимуть пшеницю, просо, як гяури? Невже вони, володарі степів, приростуть до землі, щоб усе життя копирсатися в гною?.. Ні, Аллах створив ногаїв людьми вільними і войовничими! Сьогодні ми тут, а завтра — за Бугом чи за Дніпром! Шаблею і стрілою ми здобуємо свої багатства — одяг, коней, збіжжя, рабів!

— Але ж це суперечить доброму сусідству і здоровому глуздові! — запально вигукнув Палій. — Якщо так триватиме далі, то наші землі знелюдніють, зубожіють, розоряться і стануть легкою здобиччю кого-небудь третього. Султана, приміром... Він і

так наклав на вас лапу. Та й до нас було простягнув, поки ми не вдарили по ній.

— Не вмовляй мене, Семене. — Кучук допив вино і тильною стороною руки витер губи. Не вмовляй, бо це безнадійно. Ми нападали на вас і будемо нападати. Це так же природно, як те, що вранці — по волі Аллаха — сходить сонце, а взимку стає холодно і падає сніг... Ногай зрісся з конем, шаблею і луком, як риба з водою. Сам Аллах не в силі змінити його природи. А ти хочеш, щоб це зробив я...

Козаки вже сп'яніли і ледве стримувалися, щоб не наговорити господареві різких слів. Метелиця червонів, пирхав, але під поглядом Палія замовкав і знай підливав у кухлі собі, Шевчикові і Сікачеві вина. Сікач сидів як на голках, а Шевчик розкрив рота і витрищився на мурзу, мов на диво.

Палій відчував, що починає сердитись.

— Тоді не ображайся, мурзо, коли я з козаками прийду громити твій улус та інші улуси ногайців...

— Я не ображаюсь. Тут — хто кого...

Палій блиснув очима.

— Так, хто кого... Це буде війна довга, затяжна, аж поки один із супротивників не зрозуміє, що карта його бита!

— Сподіваюся, це буде карта не наша, — сказав, підсміюючись, Кучук.

— Хтозна... Невже ти гадаєш, мурзо, що твоя тисяча кибиток чи, скажімо точніше, п'ять-сім тисяч вершників зможуть протистояти нам? Невже гадаєш, що ви в змозі винищити такий великий народ, як наш? Проти вас і Москва, і Варшава...

— Ойє, мошкови і ляхи далеко... Не завжди вони зможуть допомогти вам... А ми нападаємо несподівано, як буря, і так же, як буря, потрощивши все на своєму шляху, зникаємо.

Палій насупився, глянув йому в чорні, з коричнюватим відтінком очі. Погляди їхні схрестилися, ніби мечі.

— Я не хотів би образити тебе, мурзо, але мушу сказати: ти мислиш, як хлопчисько... Жоден народ на світі ще не прохарчувався війною. Рано чи пізно йому приходиться кінець. Щоб жити, людина повинна орати, сіяти, вирощувати худобу, шити одяг, взуття, а не воювати...

— Однак ти ж маєш шаблю при боці!

— Я змушений її носити, щоб захистити себе від таких людоловів, як ти.

— Один біс — нападати чи захищатися... Це два обличчя однієї й тієї ж речі — війни! — вигукнув мурза.

— Та не однакові, — зразу ж відповів Палій. — Ось ми щойно підписали з ханом договір про перемир'я на двадцять років. Зі свого боку хан зобов'язався не нападати на нас, не брати ясир в нашій землі... А ти, підданий хана, вже йшов у похід на Україну... І вважаєш це справедливим?

— Ногаї договору не підписували, — буркнув Кучук.

— Але ж ти знав, що договір підписаний, відісланий царю і султану для затвердження?

— Знав.

— І все ж ішов на нас війною!

— Ішов... Бо мій народ хоче їсти!

Палій зціпив зуби. Довго мовчав. Бачив, як то блідло, то червоніло лице сестри, Варвари-ханум, як стискувалися кулаки його товаришів.

— Гм, бачу — добром з тобою ми не домовимося, мурзо, — промовив нарешті. — Шкода!..

Кучук зареготав, оскалюючи міцні зуби, що серед чорної бороди білили, мов сніг, ударив Палія долонею по коліну.

— Не будемо морочити собі голови, Семене, тим, що буде. У вас є гарна приповідка: хай буде, що буде, а буде те, що Бог дасть!.. Тож сьогодні пиймо-гуляймо, а...

— А про завтра не забуваймо, — перебив його мову Палій. — Бо минулого не зміниш, а майбутнє — в наших руках!

— В руках Аллаха, Семене! Чуєш — в руках Аллаха!.. Захоче Аллах, щоб загинув мій народ, — і ніщо не врятує його. А захоче, щоб загинув твій, — то він загине, як би ти не ставав дибки!

— Жорстокий твій Бог, мурзо, — похитав головою Палій. — А коли б ми були розумні, то місця вистачило б для нас усіх...

Кучук хотів щось відповісти, але в цю мить грюкнули двері — і в кімнату ввійшов Чора. Втомлений, схудлий, злий, він похмуро привітався і довгим докірливим поглядом подивився на матір.

Варвара-ханум зблідла. Той синів погляд сказав їй про все: і про причину його смутку, і про біль, що пронизував його груди. Вона легенько зітхнула. Та ледь помітний вогник, що враз спалахнув у її очах, засвідчив про радість: син повернувся живий-здоровий, а полонянка, котра могла стати причиною роздору і ненависті в сім'ї, мабуть, назавжди щезла з їхнього видноколу.

Палій помітив мовчазну мову сина й матері, зрозумів усе, що таїлося за нею, і, полегшено зітхнувши, розправив русявого вуса. Отже, Стеха визволена — і вони можуть завтра на зорі покинути Білгород і мчати на Буг, до умовленого місця...

13

Переправившись через Дунай, яничарський загін на чолі з Сафар-беєм поволі простував Добруджею до Балканського хребта.

Одягнутий у яничарське вбрання, Арсен разом з Младеном їхав весь час попереду: він не хотів показуватись на очі Юрасю Хмельницькому, що плівся прив'язаний до воза десь всередині валки.

І Арсен, і Младен поспішали. Здавалося, коли б могли — полетіли б на крилах!

Арсена підганяло бажання якнайшвидше добратися до Стамбула, де — він був упевнений — знайде Златку. Младена ж тягнуло вперед, крім туги за дочкою, ще й інше почуття. Під його ногами була рідна болгарська земля! Десь там, на полонинах, у зелених долинах, серед лісів, гуляють його побратими-гайдуки, борці за волю Болгарії... До них, до них рветься серце старого воєводи!

Коли на шостий день їзди валка здерлася на високий перевал, Младен підкликав до себе Ненка й Арсена. Вигляд у нього був радісний, урочистий. Він скинув чалму, розправив рукою довге сиве волосся, глибоко вдихнув прохолодне гірське повітря і сказав радісно, урочисто:

— Боже! Ось вона переді мною — Болгарія! Стара Планина! — Він раптом став на коліна, нахилився і поцілував землю. В очах його блищали сльози. А підвівшись, окинув поглядом горбасті сині краєвиди, що мріли вдалині, і ледь чутно прошепотів сухими вустами: — Болгарія! Рідна моя...

І Арсен, і Ненко не проронили жодного слова. Вони розуміли, які почуття нуртують зараз у грудях старого воєводи.

Младен узяв їх за руки, підвів на край бескиду, з якого виднілися південні схили хребта, промовив схвильовано:

— Синове! Тут ми з вами розстанемося.

— Чому, тату? — здивувався Ненко. — Ми ж домовилися їхати разом до Стамбула. Там наша Златка...

— Вас двоє молодих, дужих... З мене буде невелика поміч, справитесь самі. Визволите Златку... А я залишуся тут, у рідних горах. Десь там, — він показав у далину рукою, — знайду своїх хлопців... Вірю: ждуть вони мене! Десь там, — він знову підняв зморшкувату, але ще міцну руку, — мати наша — Анка. Орлиця моя! Вона теж давно чекає на мене...

Вони довго стояли мовчки, аж поки на крутому підйомі не показалася валка, що поволі піднімалася вгору.

Старий воєвода раптом заспішив.

— Ось що, синове, слухайте мене уважно... Перше вам і головне завдання: визволіть мою доньку Златку. Де б вона не була — хоч би і в сералі30 самого султана, вирвіть її звідти! І дайте знати про те у Сливен, старому Станку... Ви обидва знаєте, де він живе. То мій давній друг і вірний помічник... Зрозуміли?

— Зрозуміли, — хитнув головою Ненко.

— А друге завдання — підточуйте могутність Порти! Де тільки можна. І як тільки можна!.. Знищіть великого візира Кара-Мустафу! То хитрий і запеклий ворог уже підкорених і ще не підкорених народів! А особливо болгар... Бо він наробить усім біди!.. Про все, що варте уваги, сповіщайте мене через Станка, а я знайду спосіб передати ваші таємні повідомлення кому треба — у Київ, а звідти — в Москву, на Запорожжя чи, коли треба, у Варшаву... Знайте: ворог нашого ворога — то наш спільник. Допмагайте йому всюди і всім, чим можете! Ось так, синове... А тепер давайте прощатися, бо не знаю, чи побачу вас ще коли-небудь... Роки мої біжать, мов гірські потоки, і все ближче — відчуваю я — до вічного моря спокою... Тож не будемо втішати себе зайвими надіями!

Він обняв Ненка, міцно притиснув до серця.

— Я щасливий, сину, що знайшов тебе. Безмежно радий, що ти зрозумів мене і поділяєш мої думки і поривання. Спасибі тобі! Будь здоровий і щасливий, рідний мій!..

Він відхилився на довжину витягнутих рук, довго дивився на сина, потім рвучко поцілував ще раз і повернувся до Арсена:

— Арсене, другарю мій, ти став мені теж рідний, як син. Я в неоплатному боргу перед тобою, бо ти знайшов дітей моїх. А ще в більшому боргу буду, коли визволиш Златку...

Він обняв козака і тричі — навхрест — поцілував.

— Знайду, батьку! Аби жива була — з пазурів самого шайтана вирву нашу любу Златку! — з почуттям відповів Арсен, потискуючи руки воєводи.

Младен раптом посуворішав, ще раз пильно глянув на сина і на Арсена, а потім підійшов до коня і легко, ніби за плечима не було тягара років, скочив у сідло. Помахов рукою.

— Прощайте, рідні мої! Хай щастить вам на вашому шляху!

Він торкнув коня і звіриною стежкою звернув убік від дороги.

За хвилину його невелика ставна постать сховалася в гущавині зелених кущів.

Арсен зітхнув.

— Ну, от і воєводи Младена немає...

Тим часом наблизився обоз. Пройшли стомлені яничари, прогуркотіли важкі, обковані залізом колеса. Протрюхикав припнутий до воза, припорошений дорожньою курявою Юрась Хмельницький.

Простоволосий, бо десь загубив шапку-гетьманку, маленький, згорблений, споганілий, він ледве переставляв ноги і, похиливши голову, підस्थ्यований батогамі кінних охоронців, через силу топтав свій тяжкий, безславний шлях...

Арсен похмуро провів його суворим поглядом, і в його серці, як і кожного разу, коли він бачив Юрася, почала наростати глуха ненависть. І хоча він розумів, що не один Юрась винуватець його поневірянь, — десь там попереду, в могутній Порті, жорстокий Кара-Мустафа, з яким він іде битися не на життя, а на смерть, — однак цьому виродкові пробачити не міг ні своїх страждань, ні страждань свого народу.

Він зіціп зуби, щоб стримати болісний стогін, що рвався з грудей.

Ненко помітив зміну, яка сталася з Арсеном, і, скочивши на коня, промовив співчутливо:

— Поїдемо, братику!

Але той, зітхнувши, заперечно похитав головою.

— Їдь, я наздожену, — і важко сів у сідло.

У його приглушеному голосі прозвучала така туга, що Ненко не зміг заперечити. А коли, рушивши вслід за валкою, через деякий час оглянувся, то побачив на перевалі, над стрімким урвищем, самотнього вершника, що темнів на тлі ясно-голубого бездонного неба. І було в ньому щось печальне і грізне одночасно.